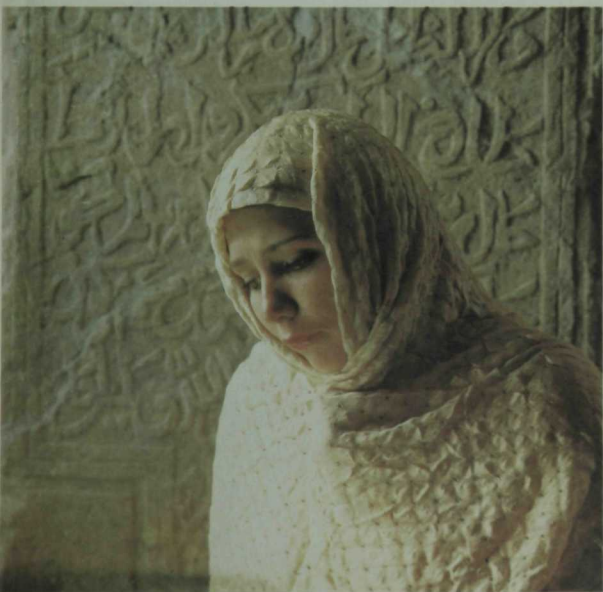
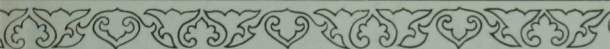

КАЗАН УТЛАРЫ

3. 1998

Tatar-Pen yzəgenen, Tatarstan Respublikasъ Prezidentъna, xəkumətkə həm Dəwlət Sovetъna mərəçəgəte.

Kirillitsaga nigezləngən çəməldəge jazunıñ tatar tele qanunnarına həm fonetik normalarına turı kilməwenə bəile rəweştə, tatar çəməgətcəlege kyp jıllardan birle borcılı belderep kilə. Kirill alfavitı tatar telenen awaz sistemasındaqı kyp kenə məhim fonemaların jazuda biryne kbjnlaştıra. Monnan tış, belgeclər fikerencə, interferensiə – tatar tekstlarındaqı kirill xəreflären rus tele normalarına, ə rus tekstların tatar tele normalarına turı kiterəp uku kyreneşe tua. Ə bu isə keşelərgə tatar telen, şulaj uq rus telen də ejrətyne awırлаştır. Xəzerge zamanda latin jazuına nigezləngən kompjuiter həm məglymət texnologielərenen kiñ taralış tarraqullanılış alfavitlarğa iə xalıqların, məsələn, japonnarın, qıtajların, çərəplərne qısn xəlgə qujdı. Qызғаньс, əmmə kirillitsaga nigezləngən jazular da çəmymdenja alqarış xərkətennən citterək qalalar. Tatar Pen-yzəge, jazucyların bətəndənja berləşməse – Xalıqara Pen-klubnıñ ber əleşe bularaq, milli ədəbiatıbyz həm mədəniətebezne xalıqara məjdandça сығаруны yzenen tər burıcların bəse itep quja. Ə bygen, kompjuiter texnologieləren yzləştermi, INTERNET həm başqa sisitemaların dənjakyləm məglymət celtərenə totaşmıj torıp, monı tormışka aşıru məmkin tygel. Kyp tərki xalıqlar bu latin alfavitına kytclər inde. Latin grafikasına kycy məsələlərə sonqı un jılda içtimacıj ojšmalarda, xəkimiet dairələrendə, matbuğat bitlərendə çentekle fiker alışular kiterəp сығарды, fikerlərnən kypcelege latinitsa fajdasına buldı. 1997 jılın avqustında 2 bətəndənja tatar kongressı latin grafikasına kycy xaqında maxsus rezolytsiə qabul itte. Şul rəweşcə, tatar jazuın latin grafikasına kicekməstən kycery zarurlıqın raslaucı dəlillər kyz aldında.

Tatar Pen-yzəge Sezgə Tatar jazuın latin grafikasına kyceryne şuş 1998 jılda başlawın, zamancı bərdəjlek həm standartlıq prinsiplarına qorılğan bərdəm alfavit eşləp təqdim ity bujnca Dəwlət komissie təzyne sorap mərəçəgət itə.

Tatar Pen-yzəge, yz waqıtında tiesle qarar qabul ity tatar telenen yseşenə, milli mədəniətnen janarışına həm cəcək atıyna, xalıqara məjdandça сығуına jərdəm itəcək, digən ыһаныч beldərə.

1998 elnıñ 23 çınvarı,

Qazan şəhəre

Казан утлары Qazan utlary

1998

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы

Баш мөхәррире
Равил Фәйзуллин

Идарә:

Гариф Ахунов, Харрас Әюпов, Нәҗип Бакиров, Хәлим Гайнуллин, Төлгат Галиуллин, Миркасыйм Госманов, Аяз Гыйләҗев, Флүс Латыйфи (*баш мөхәррир урынбасары*), Салих Маннапов, Туфан Миңнуллин, Хатип Миңнегулов, Ринат Мөхәмәдиев, Наҗар Нәҗми, Рашат Низамиев, Булат Солтанбәков, Ренат Харис, Розалина Шаһиева.

Мөхәррирләр:

Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ, Алмаз Гыймадиев, Шамил Маннапов, Шаһинур Мостафин, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр:

Тәслимә Сибгатуллина, Гөлзәдә Фәйзуллина, Лилия Гатауллина, Альбина Әхмәтова, Флера Сабирова, Төгъзимә Шиһабиева.

Исәп-хисап бүлеге:

Асия Рәхимова.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

Баш мөхәррир — 49-36-60.

Баш мөхәррир урынбасары — 49-36-09.

Жаваплы сәркәтип һәм компьютер үзеге — 43-56-12.

Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 49-36-61, чөчмә өсәрләр, хатлар, төнкыйть — 49-36-63, корректорлар — 49-36-65.

Исәп-хисап бүлеге — 43-56-12.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

3

март

1998

(905)

Бу санда

ШИҖҖРИЯТ ҺӘМ ЧӘММӘ ӘСӘРЛӘР

Илдар ЮЗЕЕВ. Мәңгелекнең кайсы ноктасында?.. <i>Шигырьләр</i>	5
Марат ӘМИРХАНОВ. Гөлнәзира. <i>Повесть</i>	11
Нурмөхәммәт ХИСАМОВ. И кыз бала!.. <i>Шигырьләр</i>	111
Нәҗип МӘДИЯРОВ. Яна учак. <i>Шигырьләр</i>	115

КЫЗЛАР ЖЫРЫ

Фәйрүзә МӨСЛИМОВА. Әмма очу — нинди хозур! <i>Шигырьләр</i>	70
Илгөлем. Хыялым булып кал. <i>Шигырьләр</i>	74
Илсәяр ИКСАНОВА. <i>Ике хикәя</i>	77

РАБИТ БАТУЛЛАГА 60 ЯШЬ

Газинур МОРАТ. Савылсын бәҗыр	80
БАТУЛЛА. Каләм яза, кәгазь түзә	84

ПУБЛИЦИСТИКА

Марсель ЗАРИПОВ. Иван Губкинның тантанасы һәм фажигәсе	118
--	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙЯТ

Рафаэль СИБАТ. Гаташ — мәхәббәт җырчысы. <i>Эссе</i>	134
--	-----

ҖӘНС ДАУТОВКА 70 ЯШЬ

Наис ГАМБӘР. Эш турында "эшчән кәрпә" белән сөйләшү	151
---	-----

"ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН" ГАЗЕТАСЫНА 80 ЕЛ

Габделхак ШӘМСЕТИНОВ. Көнъязмадан туа елъязмалар	168
--	-----

СӘНГЯТ

Шәһри Болгарга мәдхия	171
-----------------------------	-----

МӘДӘНИЯТБЕЗ ТАРИХЫНА

Лирон ХӘМИДУЛЛИН. Иске чаршауларны алып ташлыйк	177
---	-----

ФАТИХ СӘЙФИ-КАЗАНЫНЫҢ ТУУЫНА 110 ЕЛ

Нур ГҖЙЗЗӘТУЛЛИН. Үз заманының улы	185
Укучы сүзе	187
Иҗтимағый-мәдәни тормышыбыздан	191

"Проза и поэзия": повесть М. АМИРХАНОВА "Гульназира", рассказы И. ИКСАНОВОЙ; стихи И. ЮЗЕЕВА, Н. ХИСАМОВА, Н. МАДИЯРОВА, Ф. МУСЛИМОВОЙ, ИЛЬГОЛЕМ.

"К 60-летию писателя Р. Батулы": статья Г. МУРАТОВА посвящена творчеству юбиляра; короткие записи БАТУЛЛЫ "Перо пишет, бумага терпит..."

"Публицистика": статья М. ЗАРИПОВА "Торжество и трагедия И. Губкина".

"Литературная критика": эссе Р. СИБАТА о творчестве поэта Р. Гаташа.

"К 70-летию Р. Даутова": беседа Н. ГАМБАРА с известным переводчиком, составителем и редактором.

"К 80-летию газеты "Ватаным Татарстан": статья главного редактора газеты Г. ШАМСУТДИНОВА.

"Искусство": статья Н. ГАМБАРА "Ода городу Булгар".

"К истории культуры": статья Л. ХАМИДУЛЛИНА "Освободимся от старого". В номере отмечаются 110-летие Ф. Сайфи-Казанлы, 70-летие писательницы С. Ибрагимовой.

Слово читателя.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: портрет болгарской девушки; поэтесса Ш. Жигангирова.

IN OUR ISSUE:

"Prose and Poetry": M. AMIRKHANOV'S narrative "Gulnazira", I. ICSANOVA'S stories; the verses of I. YSEEV'S, N. KHISAMOV'S, N. MADIAROV'S, F. MUSLIMOV'S, ILGULIM.

"Commemorating the 60 th Anniversary of R. Batulla": G. MURATOV'S article devoted to R. Batulla's creative work; R. BATULLA'S short notes "The pen writers, the paper suffers..."

"Publicism": M. ZARIPOV'S article "Triumph and tragedy of Ivan Gubkin".

"Literary Critique": R. SIBAT'S work about poet R. Gatash's creative work.

"Commemorating the 70 th Anniversary of R. Dautov": N. GAMBAR'S conversation with known translator and editor.

"Commemorating the 80 th Anniversary of "Vatanim Tatarstan" newspaper": head editor G. SHAMSUTDINOV'S article.

"Art": N. GAMBAR'S article "About Bulgar town".

"To the history of culture": L. KHAMIDULLIN'S article "Let liberate from old approaches".

Jubilees: the 110 th Anniversary of F. Sayfi-Kazan and the 70 th Anniversary of S. Ibrahimov's.

The diary of social and cultural life.

In our covers: Bulgar girl's portrait; poetess Shamsia Gigangirova.

*Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

*Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.

*Басмаханәгә гаеб белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алмаштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 49-36-62 телефоны белән басмаханәгә техник контроль бүлегенә хәбәр итергә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзегендә хыялды һәм битләргә салынды. Производствого бирелде 12.01.98 ел. Басарга кул куелды 02.03.98 ел. Офсет ысулы белән басыла. Кегазь форматы 70X108/16. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12 (16.8).

Тиражи 14095. Заказ Я-79.

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән. Теркәлү таныклыгы № 7.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2

ШИҒРИЯТ

Илдар
Юзеев

МӘҢГЕЛЕКНЕҢ КАЙСЫ НОКТАСЫНДА?..

• • •

Әллә безнең өчен оялудан
Шәфәгың — ал йөзең дымлана,
Без кунакка гына килгән идек,
Тыйнак булалмадык, Жир-ана.
Бирмәгәнне талап-йолкып алдык,
Әллә шуңа яндың-көйдөңме?
Чакырылган кебек әрсезләндек,
Әллә чакырмаган идеңме?
Жир йөзенә нигә килгәнлекне
Аңлаучылар әллә тумаган...
Юкка гына Адәм-Хауабызны
Алла Күктән Жиргә кумаган.
Кичерүне, ярлыкауны сорап,
Күккә ялварсак та — чара юк.
Күкләр тынган, очар канат сынган...
Ычкындырмый Адәм-хауалык.

• • •

Берүзем жиде төн уртасында:
Ай да мин.
Мәңгелекнең кайсы ноктасында,
Кайда мин?
Нигә шулай төнлә күк күкрәтеп
Яшынисең?
Яшим Күктән серле аваз көтеп, —
Дәшмисең.

Сорау белән карыйм күккә — салкын
 Тынлыкка.
 Гаҗиз булып калам Мәңгелеккә
 Юл юкка.
 Яшәгәндә Жирдә жылы нокта —
 Аң булып,
 Аңлашасы килә синең белән,
 Мәңгелек...

Үсмер каен

Яңа яфрак ярган яшь каен
 Барган чакта жәйгә юл алып,
 Жил ача да күлмәк итәген,
 Борылып карый кебек оялып...

Берәүләргә

Мин сездән көтмим мәрхәмәт,
 Әллә ниләр сөйләгез, —
 Әнкәемнең жан бүлгәе —
 Йөрәгемә тимәгез!
 Шатлыгыма — сөенмәгез,
 Хәсрәтемә — көймәгез,
 Үтенмим дә сорамыйм да, —
 Йөрәгемә тимәгез!
 Озын гомер теләмәгез,
 “Тау-тау бәхет” өймәгез,
 Үз гомерем үземә житкән, —
 Йөрәгемә тимәгез!
 Жырларымны җырламагыз,
 Шигыремне сөймәгез, —
 Үзегез үк яралаган
 Йөрәгемә тимәгез!

• • •

Канәгать булып үземнән
 Шатланып куям да мин,
 Уйламый әйткән сүземнән,
 Үземнән ояламын.
 Әйтелгән сүз — атылган ук,
 Ычкынган жәясеннән.
 Күңелдә Туфан жанлана,
 Сүземә бәя сыман.
 Берәүләр — мыек астыннан
 Канәгать көлә генә —
 Үз утым килеп кадала
 Үземнән йөрәгемә.

Әни

Альфред Сәйдәшевкә

Мине дөньяга тудырып
 Бик яшъли киткән әни,
 Әтиемә мэхэббатле
 Моң бүләк иткән әни.
 Үз балаңның “әни” диеп
 Дәшкәнен көткән әни,
 Әтиемне бик аз ғына
 Бэхетле иткән әни.
 Наз көткән сабий йөрәкне
 Яндырып киткән әни,
 Әтиемнең төсен миңа
 Калдырып киткән әни...

Мин дә шул илдән...

Фирдәүсә Кәримовага

Әллә нигә якын булып киттең,
 Якташым да түгел син үзең.
 Мулла Иле дигән авылдан син...
 Мин дә шул Илдән бит, сеңелем.
 Нәселемдә изге илаһ затлар,
 Шәжәрәмнең очы — мулладан.
 Әлефие мин таяк дип тә белмим,
 Дога укыйм белмим, мин надан.
 Нәселемне минем таркатканнар,
 Иманлыдан гаеп тапканнар,
 Ә бабамны, мулла булган өчен,
 Урыс авылында атканнар.
 Бер туганым ята Фирганәдә,
 Икенчесе — Сәмаркандында.
 Кемдер имансыз дип санаса да,
 Мулла каны ага жанымда...
 Мин — Шигырьдә... Ә син — мөгаллимә.
 Бу иманга озак килгән.
 Күкрәгемдә бабам рухы тибә,
 Мин дә, сеңелем, Мулла Илениән!..

Абыйларсыз калган юлларда

*Нил абыйның еллыгын үткәргәч, юл
 фажигасендә һалак булган Фәиз Зөлкәрнәй
 үткән Казан-Уфа юлыннан аның тутан
 ягына киттек.*

Фәиз үткән юллар,
 Нигә миңа

Үпкэлэгэн кебек карыйсыз,
Ләис энем, сиңа килдем әле,
Син дә, мин дә калдык абыйсыз.

Без дә юлда, без әлегә исән,
Гомер уртасында калабыз.
Фәиз кебек, без дә экрен генә
Туган жирдән китеп барабыз.

Юл буеның зәңгәр чәчәкләре,
Нигә шулай боек карыйсыз?
Ләис энем, без энеләр идек.
Син дә, мин дә хәзер — абыйсыз.

Фәиз үткән юлдан үзәк өзеп
Тимер ташкын уза тезелеп.
Авыл белән кала арасында
Без абыйсыз калдык өзелеп.

Үзөбез дә сизми калдык, энем,
Тормыш руле безнең кулларда.
Барулары бик үк жинел булмас
Абыйларсыз калган юлларда.

Көтә булып, бәлки, һәлакәт тә.
Кайберәүләр кайтмый бер киткәч...
Йөрәк барыбер хәтәр юлга тарта!
Киттек, әйдә, Ләис энекәш!

Кичке урам нигә тып-тын?

Жырчы Фән Вәлиәхмәткә

Ишек алларына чыгып
Гармуным уйным әле,
Жырлап калган яшьлегемә
Кайтырга уйлым әле.

Авылымда без яшь чакта
Һәр кеше жырчы иде...
Абзыгыз тирә-якта
Иң шәп гармунчы иде.

Кичке урам нигә тып-тын?
Жырлап-биеп чыгыгыз!
Ник йоклайсыз, уянымсыз?
Кайтты ич гармунчыгыз!

Ниләр булды, күңелем тулды
Очрашу шатлыгыннан.
Ничекләр итеп уятым
Авылымны картлыгыннан?..

Хэйретдин Мөжэй музееңда уйлану

Төрөкмэндэ шат балалар уйный...
Күңелемэ булды элэ ни:
Ни аяныч, Мөжэй шигырьлэрен
Тэржемэсез алар аңламый.

Туган жире, туган теле өчен
Тере килеш утта янганнар
Рәсемнәрдән балаларга карап,
Өрнөп, тирән уйга калганнар.

Жаннарыңа ничек үтөп керим,
Моңнан язган авыл баласы?..
Туган телле, шигъри Төрөкмәнне
Йоткан Октябрыңең каласы*...

* * *

Сәлам сезгә, нәни кызлар,
каз көтүчеләр,
Киләчәктә сөйгәннән
наз көтүчеләр!

Кем булырсыз сез, малайлар,
яз көтүчеләр,
Булырсызмы гүзәл жирне
саз итүчеләр?

Кем булырлар нәни кызлар,
каз көтүчеләр?
Булырсызмы ирегеңне
таз итүчеләр?

Кем булырсыз сез, малайлар,
яз көтүчеләр?
Булырсызмы күп бәхетне
аз итүчеләр?

Өметләнеп карыйм сезгә,
наз көтүчеләр,
Булырсызмы күңелләрне
яз итүчеләр?

*Төрөкмән — герой шагыйрь Хэйретдин Мөжэйнең туган авылы,
хәзер шәһәргә — Октябрскига кушылган.

Марат Әмирханов

ГӨЛНӘЗИРӘ

ПОВЕСТЬ

Бүреләр бу төнне биш-алты солдатканың сарыкларын буып чыктылар. Ботарламаганнар, фәкать бугазларын ertyп каннарын ғына эчкәннәр. Һәм дә түшкәләрне әрдәнә өемедәй өсеп куйганнар. Монысы инде ауның гамәли ягы: керереннән элек чыгарынны уйла дигәннәр бит. Салам белән генә ябылган булса да, абзарның түбә кыегы барыбер өч-дүрт метрга житә ич әле. Хәйләсез булмый. Ходай бу сыйфатны да аларга мұддан биргән. Сутыш, гомумән, бүреләргә ирек алып килде. Атучы-куркытучы юк. Кайчакта көпә-көндөз авыл урамында этләрне пыран-заран китереп йөриләр хәерсезләр. Хәзер, әнә, кан белән генә сыйланалар, иткә исләре дә китми.

Бәхетсезлеккә тарган хатыннар иртә таннан авыл Советына жыйналдылар. Елашалар, гажизләнеләр. Шулай булмыйча, бар карап торганнары иде бит. Йоннарын сатып налог түлиләр иде, артык-портыгыннан фронтовикларга оекбаш-бияләй бәйлиләр, азмь-күпме үзләренә дә өлеш чыга иде. Сутымы да булгалый иде. Инде менә ике кулсыз калдылар. Сыерның хужалыкта файдасы әллә ни түгел. Исеме генә. Сөтен кырып-себереп дигәндәй хөкүмәт алып бетерә. Жигә башлагач, сөтләре дә качты. Өстәвенә, убыр урынына тыгына бит ул сыер, авызы тик тормый.

— Төнгелектә кем иде, ни караган, ник авылны күтәрмәгән, — дип шаулашты хатыннар.

Сәвит Сәгыйдәнен үз хәле хәл. Томау төшкән. Берөзлексез төчкерә дә төчкерә. — Фәхер... Фәхер... әп-төчи... Фәхерниса иде, — диде ул, ниһаять, — төнлә ире кайтып төшкән... әп-төчи...

— Нәгыймжанмы?

— Бөтенләйгәме?

— Әп-төчи... аягы яралы ди.

— Бәхетленен сарыгы да юрга тота, ди, безнең этләр куян да тота алмый.

— Туктагыз әле, “Ярый, ярый”, “ярый”га тимер-томыр бар да ярый, дигәндәй ир кайтты дип Фәхернисәтәй ниңә эшен ташлаган? Минем Мәхмүтем шулай кайтып төшсә, ай бусе каравылда йөрер ием әле, — диде Гөлнәзирә исемле каратут йөзле яшь хатын.

— Иренне кем кочып ятар иде сон? — дип көлдө Маһи исемлесе.
 — Нәгыймжан ат жене кагылган кеше ие, бөлкөм бүрөгө чабар, —
 дип сүзнө төнгө хәллөргө борып жибәрде Гөлнәзирәнөн кулдашы Сания.
 — Элек Миннәхмәт абзый бүрө тотып кайта иде дэ, шуннан бизәрләр
 иде. Чакыртырга кирәк, чаштылар бит чистый, бүрөләрне әйтәм...

— Берәр көн ял итсен инде... әп-төчи!.. фронттан кайткан бит...
 әптөчи!..

— Нитмәк ял ди ул көпә-көндөз. Безнекеләр әжәл белән тартышып
 йөри анда, ял, имеш.

— Чакыр, Сәгыйдә апа, чакыр, ирләрнен исен булса да иснәп
 карыйк әле, нинди ис килә икән?

Нәгыймжан озак көттермәде. Титаклый-титаклый килеп тә житте.
 Өстендә яшыкелт төстөгә бушлат, билән каш белән буып жибәргән.
 Аякларында соры базар итеге. Бүрөгә дэ бик килешле. Мондый ыспай
 киёмлө солдатны Каенсарда күргәннәрә юк иде әле. Ул иштәктән килеп
 кергәч, хатыннар йотардай булып ана текәлделәр. Жил-яңгырда корышып
 каткан йөзләре ничектер яктырып, сикәтләнәп китте. Үзләре дэ сизми
 шөл-яулыкларын рәтләп алдылар, киёмнәрөн сыпыргалаштырдылар.
 Күзләрендә — кызыксыну катыш көнлөшү. Һәрберсе күнеләннән, их,
 шушы урында минем ирем басып торган булсачы дип, өзгәләнде.

Нәгыймжан да, үз чиратында, бүрөгән баш түбәсенәрәк чөеп,
 хатыннарга бакты. Чандыр йөзөнә елмаю йөгөрдә. Иреннәрә, күзләре
 генә түгел, каш арасындагы сызыкларына кадәр елмая иде анын.

— Хо-хо, берьюлы ничә яр, бер генә көнгә фронтка жибәрәсе иде
 сезне, ирләрөгез ач бүредәй улыи анда, — диде ул һәм һәрберсе белән
 икекуллап күрешеп чыкты. Гөлнәзирәнөн кулы барысыныкына караганда
 да кайнаррак иде. Ниндидер исерткөч дуамал кайнарлык. Өттереп ала,
 башны әйләндерә, әллә нәрсәләр уйлата... Ирексездән анын мунчадагы
 халәтен күз алдына китерде. Менә ул үрелеп мунча ташына су сибә...
 Шул чагында гәүдәсе яшь тайныкы шикелле турая, түшләре бүртеп чыга,
 балтырлары тула...

Гөлнәзирә үзе дэ ана каш астыннан карап-карап ала. Кыска гына
 арада алар арасында ниндидер гадәти булмаган яшерен элемтә урнашты.
 Әлегә ул яралгы хәлдәнә генә, әмма ана ирек бирергә ярамый. Хатын-
 кыз күнелә бик сизгер була, соңыннан күз дэ ачырмаслар.

— Минем Мәхмүтемне очратмадыңмы, Нәгыймжан абзый, — дип,
 Гөлнәзирә солдатның талпынган йөрөгән кире кысасына кертте.

Башкалар да бер-берсен уздырып шушы сорауны яудыра башладылар.

— Эскерткә төшкән энәне табып карагыз, бар, — диде Нәгыймжан,
 — монда әле күрше авыл хәлләрән дэ белмисездер. Сугыш бит СССРнын
 яртысында бара, солдатның чуты-чамасы юк.

— Ничә нимесне дөмектердән соң үзән, Нәгыймжан, — дип Сәгыйдә
 әңгәмәгә сәяси төсмер йөгөртте. Нишләптер анын ютәле дэ бетеп киткән
 иде.

— Ни бит ул, кызлар... кем санап торган инде ул дунгызларны...

— И-и, ишле дэ икән кабахәтләр.

— Сукур чебен белән бер алар, берсен атып егасың, анын урынына
 өчә-дүртә калкып чыга.

— Медальләрен дэ бармы?

— Медальләрем дэ бар...

Нәгыймжанның бу хакта сүз куертасы килми иде. Чөнки анын
 фронтта мылтыктан бер мәртәбә дэ атып караганы булмады. Тере немецны
 да читтән генә күрәп калды. Алары да әсир төшкән немешлар иде.

Ул үзе кер юучылар ротасында хезмәт итте. Йөкче иде. Иртән
 иртүк атын жигеп куя да, көне буге кирәк-ярак ташый. Ротада гел хатын-
 кыз. Шуна күрә ана ничә тә, үзе әйтмешли, ач бүрә шикелле уларга туры
 килмәде. Дөрөс, карсак гәүдәле, камыт аяклы татар солдатна маржа-
 ларның артык исләре китми иде. Төскә-биткә дэ бик чамалы. Уч төбедәй

кечкенә битендә карачкыга беркетелгән кишер сыман зур кызыл борыны тырпаеп тора. Бу күсәк борын янында хәтта иләк авызы да уймак чаклы гына күренә иде.

Беркөнне таң белән тимер юл узелын немец самолетлары бомбага тотты. Аларның ротасы да шунда урнашкан иде. Бу мәхшәрне мәнге онытасы юк. Сугышның нинди афәт икәнлеген ул шунда гына белде. Бомбалар сызгыра-сызгыра төшәләр дә, жир белән күңне үт ялкыны белән тоташтыралар. Кая керергә тишек тапмыйсын. Хатыннар чыр да чыр кычкырыша, атлар кешни...

Шунда аны ниндидер өөрмә күтәрәп алды да, очыртып читкә бәрде. Колак элпәләрен ярып көчле шартлау ишетелде. Калганын хәтерләми... Ул санитар арбасында гына анына килде. Ай ярым госпитальдә ятты. Уң аягының үкчәсе чәрдәкләнгән иде. Контузия үзен бик нык сиздерә, башы шаулый. Сугыш өчен яраксыз иде инде. Ул мона сөенде генә. Исән чакта бу афәттән котылуны бәхет санады.

Авыл өчен, гайләсә өчен гарип хәлендә дә кирәкле кеше иде Нәгыймжан. Көтеп кенә торгандай, әнә, кайтуга кәңсәләргә чакыртып китерделәр. Чакыртуның сәбәбен ишеткәч кенә аптырап китте, бермәлгә сүзсез калды.

— Фронтовик өчен бу алай ук мәртәбәле бурыч түгел-түгелен дә, — диде Сәгыйдә, — тенкәгә тияләр бит бик, мал-туарны кыралар гына.

Элек-электән бүрекуярлар санаулы гына булган. Каенсарда да бар иде андый кеше. Тимерче Миннәхмәт, Гөлнәзирәнәң бертуган абыйсы. Читтән дә килеп-килеп алырлар иде үзен. Бик тәвәккәл, көчле кеше иде. Осталыгы турында әйтәп тә торасы юк. Тимерче. Сабан төрәнәнә кадәр үзе тапар иде. Инде ул бервакытта да бүре кумаячак. Үле хәбәре килгән.

Нәгыймжан бүреген каш өстенәрәк шудырып төшерде. Уйда иде ул. Риза булып хурлыкка калса, авылда көн бетчәк ана, эте-бете дә көлчәк. Ризалык бирмәсә дә шул ук хәл көтә, куркаклыкта гаепләчәкләр. Фронтовик башы белән бүредән дә шөлләде, диячәкләр. Бәлкем, аягына сылтаргадыр. Сылтау дип, нинди сылтау булсын ди? Төзәлеп бетмәгән ич әле. Күбрәк йөрәп ташласа, эреннәп жәфалый.

— Бүре дисез инде, кызлар, ә?

Гөлнәзирә аның бу сүзләрен ризалык дип кабул итте ахры, тезеп китте:

— Алаякка атлан, Миннәхмәт абзыкый аны бүредән курыкмый, койрыгына баса ди торган иде...

Нәгыймжан Гөлнәзирәгә күтәрелеп карады. Хатын да ана томырылып карап тора иде. Сокланып, ышанып карый. Шул ук вакытта үз дигәнә буйсындыру да тоемлана иде.

Ярар, йә ләхет, йә тәхет, ни булса, шул булыр, дип тәвәккәлләргә ниятләде Нәгыймжан.

Бүреләрне озын-озак эзләп йөрергә туры килмәде. Якын болындагы бер печән кибәне төбәндә Тәңре насыйп иткән төнге ризыктан соң илаһи ләззәткә биреләп, ял итәләр иде. Бернәрсәдә гамьнәре юк. Дүрт бөртек. Табындагы муллалар кебек йөзгә-йөз урнашканнар. Бүреләр бербәрсенә ышанмыйлар, искәртмәс һөжүмнән шикләнәләр, шуңа күрә ял иткәндә аллы-артлы ятмыйлар, дигән фаразы ишеткәнә бар иде Нәгыймжанның. Шул хәтеренә килде.

Бүреләргә ат менгән кеше әллә бар, әллә юк. Ә куу өчен бу мәлгуһнәре урыннарыннан куптарырга кирәк. Тик ничек? Кистән белән сәнәктән башка аның кулында бернәрсә юк. Бимазалап кара, хәзер ботарлап ташлачаклар.

Шулай да араларынан берсе, ана бүре булса кирәк, колакларын шәмрәйтәп урынынан торып басты. Башкалар ана иярде. Алаяк та тыныч-сызланып пошкырып алды. Ә эте койрыгын бот арасына кыстырып, ат янына елышты. Бүреләрнең тынычлыгын нәкъ менә эт исе, эт чинавы жәлеп итте дә инде. Нәгыймжан үзе дә шүрләп калды. Нинди максат белән кыр уртасына чыгып басуын онытып сызгырырга, кычкырырга

кереште. Тик бүреләрне барыннан да элек эт кызыксындыра иде. Ничек батырчылык итеп алар биләмәсенә борын тыккан ул?

Беренче булып, әлеге дә баягы, ана бүре купты. Шуны гына көткөндәй Алаяк та алга таба томырылды. Ул, каршыга килүче төркөмне икегә аерып, өер эченә керде. Сорыкайларның берсе шул рәвешле бүленеп калды. Тегеләре эткә ябырылды. Алаяк исә ялгызакны үзәнлеккә кысрыклады. Анда кар мул, шуна күрә жанвар әлләни алдыра алмаячак. Гөлнәзирә дәрәс әйткән, Алаяк үзенен вазифасын бик яхшы белә иде. Нәгыймжан гына һаман һушына килеп житә алмый. Инде ат бүрегә төмәм якынлашты, койрыгына да басып алды ахры, тегесе бөтерелеп китеп дә, тешләрен ыржайтып, аркан ятты. Хәле бетеп бара иде бугай. Кистәнне эшкә жигү өчен иң кулай вакыт. Нәгыймжанның куллары күтәрелми. Бүре куучының иләс-миләсләгеннән бик оста файдаланды, шул ук мизгелдә йомгактай тәгәрәп читкә тайпылды. Ат, күрәсен, әлеге маневрны алдан сизгән, бүре максатына ирешә алмый калды. Алаяк ана каршы төште. Жанвар, ниһаять, капкынга элгүен аңлады, ана барыбер иде инде. Бүре үлем ачысы белән Алаякның бугазына ыргылды. Нәгыймжан шунда гына айнып китте. Ат аның өлгерлегенә исәп тотып үзен куркыныч астына куйган ләбаса! Әгәр бүре атны екса, аның үзенен дә гомере шушында өзәләчәк. Тегеләре эт белән чуалышкан арада монысын ничек тә егып салырга кирәк. Һәм ул бар көчөнә кистәннен селтәде. Беренче ыргымы нәтижә бирмәде. Аның урынына икенче селтәндүе тимер чукмар бүренен нәкъ мангаена иреште. Шәлперәеп төште жанвар. Нәгыймжан тагын кизәнмәкче иде дә, искә килеп туктап калды. Чөнки бүретотар аучы түгел, ул бервакытта да ерткычны үтерми. Ул аны жанлы килеш алып кайтырга тиеш.

Бу уңышы Нәгыймжанның уялуыгын киметте. Атыннан сикереп төште дә, бүренен аякларын тышаулады. Хәлбуки иң элек аны авызлыктарга кирәк иде. Ярый, бүре айнып өлгермәде, бәхете жинде.

Кояш инде офык чигеннән бер карыш күтәрелгән. Күзләрен камаштырып агач ботакаларында бәс жемелди. Шушы тын манзарага жан өрөп, Сөн арьятында жигүле ат юурта. Кайдадыр сугыш баруына, кан коелуга ышанасы да килми.

Хәер, бу фани дөнья сугышсыз-орышсыз тора алмый икән шул. Һәр нәрсә көрәш бәрәбәрәгә генә бирелә. Әнә, бүреләр дә этне ботарлап ташладылар. Инде койрыкларын өстерәп әрәмәлеккә кереп баралар. Ә моңда өөрнөң бер әгъзасы әсир калды. Аның язмшышы өөрне кызыксындырмый хәзер. Чөнки ул жинелгән. Бүреләр исә жинәргә күнеккән. Аларга жинү генә яшәү китерә.

Нәгыймжан Гөлнәзирәне күз алдына китерде. Ул аның ымсындыргыч иреннәрен, кайнар кулларын тойгандай булды. Иреннән хат килә микән, кай яктарда изалана икән? Гөлнәзирә ише чибәр хатынны ялгыз калдыру бик борчулыдыр инде ул. Наз, сөю өчен яратылган зат икәнә әллә каян менә мин дип тора ич. Бәхете дә, бәхетсезлеге дә шунда бу хатынның.

Нәгыймжан бүрене арканга тарттырып авыл Советы урнашкан бина янына алып кайтты. Ул инде айный башлаган иде. Ләкин чәбәләмми, боргаланмый. Кешеләр, сез жиндегез, мин язмшыма буйсынам, дигәндәй күзләрен мелт-мелт йомгалап тик тора. Тормыйча, бәйләп ташласыннар әле.

Борынгыдан килгән гадәт буенча, бүретотар үзенен корбанын ат койрыгына тагып урам әйләнергә тиеш. Советта бу мәсьәләгә кагылышлы бик жигди сөйләшү булып алды. Парторг вазифаларын да башкаручы мәктәп директоры Жәмилә Гыймадиева моңа теше-тырнагы белән каршы иде.

— Буржуаз-дини йолаларга мәкиббән китеп, телибезме-теләмибезме, без сыйынфый дошман тегермәнә су коячакбыз, — диде ул төкерекләрен чәчеп, — фронтта аюусыз сугыш барганда искелек калдыкларына бирелү

сәяси сукурлык булып иде.

Сәгыйдәнәң дә, башкаларның да авызы капланды. Парторг шулай гадәти нәрсәләрдән дә бик зур сәяси нәтижеләр чыгарырга маһир иде.

— Нишлибез соң алайса? — диде Сәгыйдә.

— Районга озатырга кирәк, райком үзе хәл итәр.

Шулай итеп, бүре-киекнең райком бюросында җавап тоту ихтималы да туды. Ләкин халык мәсәләне үзенчә, горейф-гадәтләр кысасында хәл итеп куйды. Өстәгеләр бәхәсләшкән арада авылның аксакалы Мөхәммәтгәрәй карт хәер-фатихасы белән бүрене авыл буйлап алып киттеләр.

Арттан чыр-чу килеп бала-чага иярде. Укытучыларның кисәтүенә қолак та салмадылар. Капка төбе саен кеше. Һәрберсе таяк белән тоткынның сыртын каезлап калырга тырыша. Йоласы шулай икән, сукмыйча ярамый ди, үченне кайтарырга кирәк ди.

Гөлнәзирә дә улы Илдарны житәкләп тамаша багарга чыкты. Бүре шактый хәлсезләнгән иде инде, арт санын бик авырлык белән генә өстери.

— Тондыр сыртына, сыртына тондыр, — диештеләр озатып йөрүчеләр. “И, мескен, хараплар иткәннәр бит үзенне”, — дип, Гөлнәзирә жанварны сыйпамакчы булды. Ләкин бүре андый назлауларга, кызгануга мохтаж түгел. Ул ана күнекмәгән. Авызлык арасынан гына булса да, ырылдап, үзенә ирек сөюче зат икәннен белдерде.

— Абау, гыйбрәт, ит яхшылык — көт яманлык, — диде хатын үпкәләгәндәй.

— Сук, Гөлнәзирә кызым, сук, югыйсә, иректәге ишләре мал-туарларынны кырачак, — диде Мөхәммәтгәрәй карт.

— Кырасын кырдылар инде, якин бабай.

Гөлнәзирә бүретотар ягына борылып:

— Нәгыймжан абзый, сугыштан берәр нимес тә алып кайтмаганын шунда, менә шушы бүре шикелле урам уратып төпәләр идек, — диде.

Үзе алсу иреннәре арасынан ак тешләрен ялтыратып, мыскыллы вә тәкәббер елмаю белән елмая.

Нәгыймжанга оят булып китте, төрттерүе инде бу моның, дип уйлап алды. Анысы хак, әлбәттә, сгылганны кыйнамыйлар. Тик аның моңда ни гаебе бар, йоласы шулай булгач, нишләсен инде ул? Югыйсә, Гөлнәзирә үзе тәкдир итте бит әле, абыйсының коралларын да юллап китерде. Күр, хәзер ничек сайрый. Андамассың бу хатын-кызын. Әмма җавапсыз да калдырырга ярамый.

— Бабаларыбыз хак әйткән икән, сөңлем, — диде ул үтә бер игътибарлылык белән, — алар төкәнәң артынан, атның алдынан, ә кыз-хатынның һәр ягын әйләнәп үтәргә кушканнар.

— Кызыл телнең күчәре сынымый, Нәгыймжан абзый.

— Әйе, сөңлем, киртәгә төртә ялгамыйбыз, сүзгә дә кеше кесәсенә кермиз.

Төркем шау-гөр килеп сәяхәтен дәвам итте. Советтагы бәхәс куертучылар бүре карарга чыкканда аннан жыллар искән иде инде. Парторгның йөзе агарып, иреннәре калтыранып китте.

— Җавап бирәчәксез әле бу башбаштаклык өчен, — дип янады ул кемгәдер.

Соңыннан ул бүрене каравыл өснә яптырды. Иртән аны район үзәгенә алып төшәчәкләр. Авылда барыбер мылтык юк, шунда атарлар, диде.

Ә бүре бүрелеген итте. Горур жан иясе икәнлеген тагын бер мәртәбә раслады. Ничектер җаен китереп авызлыгын чәйнәп аерган бу. Ә аяклардагы арканны өзгәләү аның өчен төкерек кенә. Башта төрәздән чыгарга чамалап караган жанвар. Пиыаларын челпәрәмә китереп ватып бетергән. Тышкы яктан кагылган тимер рәшәткәгә генә теше үтмәгән. Тик барыбер

әсирлектән ычкыну юлын тапкан. Моржаның түшәм өлөшөн жимереп, өй түбөсөннөн чыгып качкан.

Сорыкай шулай да ерак китә алмаган. Саламга баручылар аның үлө гүдәсенә эскерт төбөндө тап булганнар.

Ирек сөюче жанвар иректә үлүнә мәгъкуль күрдө. Ни хикмәт, шуннан соң бүреләр Каенсар малларына зыян салмадылар.

* * *

Мәхмүтнең хәбәре килүдән туктаганга шактый инде. Гөлнәзирә әллә ниләр уйлап бетерде. Хәзер дә бик кайгыра. Тик өметен өзми. Чөнки рәис Сәгыйдә ана әйтте, һалак булган кешенен хәбәре килә, димәк, Мәхмүт исән-сау, диде. Фронт эше бит ул, бәлкәм махсус бурыч йөкләп, дошман тылына жиһбәргәннәрдер, кем белә? Минекә, әнә, Сабирны әйтәм, танк эчендә янып үлгән. Командиры, каһарман иде Газизов, дип язды. Синең әле өметен бар. Менә безнең ишгә кыен ул.

Нәгыймжан авылга кайтып төшкәч, хатыннарның тормыш мәшәкәтләре томалап торган сагышы кайнар чишмәдәй тышка ургылып чыкты. Ул сагыш сагынычлы хатлар рәвешенә кереп кыр почталарына очты, оек-бияләйләр дә элеккегә караганда күбрәк бәйләнде. Багучыларга да эш артты. Күрше авылга килеп төшкән Уфа күрәзәчесенә чират тора-тора керделәр. Бик чая, бик гыйлемле хатын икән.

— Кияүгә яшылы чыккансың күренә, ничәдә соң әле син, сеңлем? — диде багучы Гөлнәзирәнән кулларыннан сыйпап.

— Егермедә инде мин, апа, өч яшьлек улым бар.

— Бик чиһерсең шул, синең кебекләргә олак тотмыйлар.

— Урлады ул мине...

— Алдан килешкән идгезме соң?

— Юк, арттан гына йөри иде әле.

— Яраттынмы соң?

— Ир хақы, алла хақы диләр бит, апа...

— Ярый, алайса, багып карыйк. Иреннең исеме ничек?

— Мәхмүт.

— Усал булгандыр, Мәхмүтләр усал була.

— Коры ие, әйе...

Багучы яраткан сөңдесен иркәләгәндәй кабарыңкы йомшак куллары белән Гөлнәзирәнән аркасыннан сөеп алды. Гөлнәзирә балавыз кебек эреп төште. Бик рәхәт иде ана. Ул арада тегесе кулына жиз илгән алды, озын саплы кайчыны аерып, жәпләрен очлы башы белән аның кысасына беркетте, ныклығын тикшереп селкеткәләп карады.

— Инде тәһарәт алыык, пакъ тәннән генә пакъ гамәл туа, — диде багучы. Тәһарәт дигәнә кул юуу икән, анысы олакка сузылмады. Аннан соң түр тәрәзә ягына карап бастылар, кыйбла шул якта ди. Фәрештәләргә йөзебезне күрсәтик, диде багучы. Миһербан нурына коеныйк. Иншалла, хак хәбәр китереләр.

Кайчының бер божрасын ул сак кына имән бармагының йөзлегенә куйды, икенче божраны Гөлнәзирәнәкәнә урнаштырды һәм: “Эченнән бисмилланы әйт, белгән догаларынны укы”, — диде.

Гөлнәзирәнән йөрәгә читлеккә ябылган кош шикелле бәргәләнде. Авызы кште, иреннәре корышты. Гүя Мәхмүтнең исәнлегә аның хәзерге халәтенә, үз-үзен тотышына, догаларына бәйле иде.

— Иләк, иләк, иләк, — диде багучы күкрәктән чыккан гөрелтек тавышы белән. — Ходай Тәгаләнен рәхмәте белән мәселман-мәэмин бәндәбез Исмәгыйль улы Мәхмүтнең исәнлеген белдереп, тәһарәтле кулларыбызда әйлән, әйлән, әйлән!

Гөлнәзирәнән жаны табаныннан чыгып китәр чамага житте. Чөнки иләк бернинди хәрәкәтсез ике арада асылынып тора. Аннан алда кергән

хатыннар: “Эйлэнде бит, эйлэнде, ирем исэн-сау икэн”, — дип куанышып чыкканнар иде. Э аныкы ник бер селкенеп карасын, әйтерсен дә, астына тегермән ташы асканнар.

— Илэк, илэк, илэк, — дип кабатлады багучы, — Ходай Тәгаләнен рәхмәте белән мөселман-мөзмин бәндәбез Исмәгыйль бине Мәхмүтнен исәнлеген белдереп, тәһарәтле кулларыбызда эйлән, эйлән, эйлән!

Багучы керфекләре аша гына Гөлнәзирәгә карап-карап ала. Бу юлы да илэк эйләнмәсә, ул һушыннан язып идәнгә авачак иде. Шуна күрә хатын бармагының нәзек кенә бер жепселен хәрәкәтләндереп алды. Илэк кымшанып куймасынмы. Дәрәс, ул башта сазлыкка төшкән арба тәгәрмәче кебек талпынып-талпынып торды. Шуннан соң гына көчләнеп сәгатъ теледәй тигез ритм белән әле уңга, әле сулга тибрәнергә тотынды.

Бәхете бар икән ләбаса Гөлнәзирәнен. Жә, Ходай!

— Мәхмүтнән исән-сау, сәнеләм, янадан да шулай хәвәф-хәтәрсез йөрсен. Ниндидер зур яшерен бурыч үти, үзе бик өзгәләнә, сагына. Хә-бәр жибәрә алмый азаплана бәгырь. Аллаһы Тәгаләнен рәхмәте кин, иншалла, кавышырсыз.

Гөлнәзирә бөтен дөньяны кочарга әзер иде. Куанычы ташып акты, өенә дә кош кебек очып кына кайтты. Тиз генә төче коймак пешерде, аны сары майга манчып ашадылар.

— Бүген бәйрәм мени, әнкә? — дип сорады Илдар.

— Бәйрәм, улым, бәйрәм, әттән исән-сау бит!

— Әттә кем соң ул?

— Зур, көчле ир кеше була ул әттә.

— Теге... бүре тоткан солдат абый кебекме?

— Әйе, улым, шул солдат кебек...

Гөлнәзирә үз сүзләреннән үзе сискәнәп китте. Күр инде, ничек итеп бөтенләй чит-ят кешене Мәхмүте белән тинләп маташа, әй. Багучы исән-сау, диде ич ирен, сагына-юксына, диде, әлгә хәбәр генә бирә алмый, диде. Нәгыймжан Мәхмүтнән кисеп ташлаган тырнагына да тормый ләбаса ул. Арыслан аның Мәхмүте. Бервакыт бәхәскә кереп, яшь тай күтәргәч, бөтен авыл шаккатты. Тегермәнгә барса, он капчыкларын шар урынына гына очырта иде. Үзсүзле иде мәгәр. Әйткәнән таш яуса да башкарып чыга иде. Гөлнәзирәне урлым, диде һәм урлады. Ул башта, ярачклана гына бу егет, дип уйлаган иде, ышанмаган иде. Болай уйларга сәбәпләре дә бар иде. Чөнки Мәхмүт йомакай үсте. Үсмер вакытта күзгә-башка чалынмады. Һаман берүзе йөрер иде. Шуна күрә “Ялгыз Мәхмүт” дип көләләр иде үзеннән. Клубка чыкмый, концерт-тамашаларда катнашмый, жыелышларга йөрми.

Аннан соң ул ничектер судагы шешә кебек кисәк кенә былт итеп калкып чыкты. Тик сәер калку иде бу. Чөнки усалланып калыкты. Сугыш чукарына эйләнде. Үчле кеше кебек бер дә юкка теләсә-кемгә каныга башлады. Ошамаган кешесен тотта да кыйный. Бигрәк тә борыннарына ис кереп, кыз-кыркын артыннан йөрүче бүлтерекләргә элгә иде. Капка төбәндә, агач ышыгында берәр парга юлыктымы, рәхим-шәфкать көтмә инде.

Кыз өчен егетләрнең сугыша торган гадәтләре бар, билгеле. Кызлар өчен бу дәрәжә генә. Әмма Мәхмүт асыл затларга битараф иде, аларны бөтенләй күрмәмешкә салына иде. Берәүне дә озатмый, берәү белән дә аралашмый. Нәкъ тере шөүлә, ашый, эчә, йөри, сөйләшә, ә үзенә бер-нәрсәдә гаме юк. Хәзер инде ул хәтта әтәчләнми дә, чөнки авыл Советына чакыртып кикриген шиндерделәр.

Менә шул кыргый жан уйламаганда-көтмәгәндә янә дә буынга сикермәсенме. Бу юлы инде егет сыйфатында. Кичке уеннан кайтып, Гөлнәзирә капка келәсенә үрелгән генә иде, каршысында Мәхмүтнән алып гәүдәсә пәйда булды. Гөлнәзирә коймага сәнен бөтә язды.

— Курыкма, мин бу, Мәхмүт, — диде ул үзенекенә ошамаган әллә нинди мескен бер тавыш белән, — сиңа сүзем бар.

— Куркырга син пәриме әллә, — диде Гөлнәзирә батырасп. Ө үзенә тез буыннары дер-дер килә иде.

— Минем бервакытта да кызларга кул күтәргәнем юк, — диде Мәхмүт, — ә менә сине берәр йолкыш озата кайтса, муенын борып ташлыйм. Бел шуны.

— Минә озата торган егет тумаган әле.

Беләбез Мансур белән кунганыңны.

— Кунса сон?

— Башка кунмаячаксын!

— Синнән рөхсәт сораганнар, ди.

— Мин сине урлаячакмын!

Гөлнәзирә көлдә генә. Кызыл туйлар гамәлгә кереп барган яна заманда нинди кыз урлау дие ул? Хәзер кынгыраулы атлар белән төшерәләр көләшкә, туйларны да клубларда гына ясыялар.

Шулай да Мәхмүтнең бу сүзләренә күнелә булды Гөлнәзирәнен. Ник дисәң, авылын иң төкәббер, иң буйсынмас, шул ук вакытта иң баһадир егетә беренче булып аңа сүз катты, алай гынамы, ярага тырыша. Көнләшә! Көнләшкән кеше ярата да ул. Әле аның княүгә чыгу турында уйлаганы да юк-югын. Иртә ич әле.

Икенче көнне Гөлнәзирә клубтан сонрак чыкты. Иптәш кызларына да иярмәде. Мәхмүтне көтебрәк атлады. Назлы, матур сүзләр көтә иде күнелә. Әле бит аның юнлө-башлы сөөшүнә тәмен дә татыганы юк. Мансур белән куныштырдылар, анысы хак. Тик аның белән янәшә ятудан бернинди ләззәт тә тапмады ул. Үпмәде дә Мансур, тик аркасыннан кагып ятуын белде, әйтерсен лә кызның биле кузгалган да, шуны сыллы иде.

Мәхмүт нинди икән? Кызлар, әнә, әллә нәрсәләр сөйләләр...

Гөлнәзирә озақ кына койма буендагы бүрәнә өстендә Мәхмүтне көтеп утырып торды. Ләкин тегесә күрәнмәде. Мокыт, булдыра алмагач, ник ымсындырырга иде сон, дип орышып ташлады ул аны. Хәзер килсә дә якты чырай күрсәтмәчәк. Дүрт ягы кыйбла, бик кирәге бар ие. Үзенә насыйбы килеп чыгар әле. Мансур да алай төшеп калганнардан түгел.

Мәхмүт шимбә көнне урлады. Күрше кызы Гыйздениса белән кайтып киләләр иде. Сөн тыкрыгында жигүлә ат белән көтеп торган икән. Иөгереп килеп Гөлнәзирәне күтәреп алды да, башына калын шәл ябып, трантаска илтеп салды.

Гөлнәзирә үрсәләнде, кычкырды, әмма Мәхмүтнең кайнар кочагынан котылу мөмкин түгел иде инде.

Гыйздениса исә башта аңышмыйрак торды, шаярталар, дип уйлады. Яныннан дөбер-шатыр килеп трантаслы ат үтеп киткәч кенә хәлнең уен-уен түгел икәнә төшенде.

Ун-унбиш минут вакыт үттеме-юкмы, тыны-көнә бетеп Гөлнәзирәнен әнисә Хәдичә әби Мәхмүтләргә килеп керде. “Урланган кыз — хурланган кыз”, — дип елй ук башлады. Ләкин эш күз яше түгүдән узган иде инде. Егет бусагасыннан атлап кәргән кызның ата-ана йортына кире кайтуы урлануга караганда да мөхәрәләрәк санала. Юл инде киселгән, азымышка буйсынасы гына кала.

Калганы барысы да кешечә булды, никахы да, азылышуы да, тус да.

Хәер, барысы да түгел. Бер көн торалар, ике, өч... Берничә тапкыр мунча да кереп чыктылар. Ләкин Гөлнәзирә әле һаман гыйффәтлә кыз булып кала бирде. Иренә назланасы, сыланасы килә аның, ә ул читкә этәрә. Гөлнәзирә ахыр серне әнисенә чиште.

— Урлауның хикмәте шушы икән, — диде Хәдичә карчык. — Инде бер хәл итеп тә булмый, кызым, син аның хатыны. Бер дә оялып торма, үзәң назла, ирләрдә андый хәлләр булыштыра ул.

Мәхмүт хатынының иркәләүләренә башта эт кебек ырылдап каршы торган иде дә, соңыннан ияләште. Үзенә дә жан керде. Әлегә жанлануларның берсендә Гөлнәзирә йөккә узды.

Мәхмүт кечкенә чагында йөклә чана астында калган булган икән,

женси зэгййфьлеге шуннан икэн. Кæефсезләнүенә, йөгәннән ычкынуларына да шул сәбәп булган икән.

...Гөлнәзирә улы белән гәпләшкән арада башыннан үткән шушы хәлләрне күнелендә янартып алды. Кичә генә кебек иде югыйсә. Баксан, күпме гомер үткән, сугыш башланганга да өченче ел бит инде. Алай начар тормадылар үзе. Өйләрен зурайтып сипләп салдылар, абзар-кураны янарттылар. Үжәт, гарьчел, көнчел иде Мәхмүт. Һаман кешедән өстен чыгарга тырыша иде. Гөлнәзирәне дә ул авылда иң чибәр кыз булганы өчен үзенекә итте.

Башта Мәхмүтнең әнисе белән яшәделәр. Анын вафатыннан соң үзләре генә калды. Гөлнәзирәгә ир-ат белән сөйләшәргә, көләргә-елмаерга ярамый иде инде. Күрә-нитә калса, кара тавыш чыгарыр иде...

* * *

Гөлнәзирә сонгы вакытта әллә нишләде. Үзен кая куярга белми. Күзләре һаман тәрәздә. Бик кирәкле кеше килер дә, таба алмыйча кире китеп барыр төсле.

Күнеле сизеп тора: барыбер киләчәк ул, бүгенме, иртәгәме, бөрсекөнгәме? Киләчәк! Һәм куркып та, борчылып та, зарыгып та көткән әлегә кеше, ниһаять, килде. Иң әүвәл Гөлнәзирә аның аяк тавышын ишетте. Йолдызлар атылган аяз төндә олы урамнан тыкрыкка борылган кешенен итекләре астында салкын бабай тыгызлап катырган кар шыгыр-шыгыр килә, гүя телеп-телеп алалар. Бөтенләй үзгә йөреш. Китек тешле сәгать кебек. Кертли дә бермәл туктап тора, кертли дә туктап тора.

Узып китәрме, сугылырмы, дип тын алырга да базмыйча ятты Гөлнәзирә. Берара нишләптер аяк тавышы ерагайгандай тоелды. Күнелендәгә әлегә аяк тавышы белән тоташтырып торган нәзек кыл өзеләм генә дигәндә, кар янә шыгырдады. Ул инде капка янына килеп житкән иде. Гөлнәзирә урыныннан сикереп торды да, өстенә калын бишмәтен ябынып өй алдына чыкты.

Кунак болдырга менде, аякларын какты, ипләп кенә кулы белән ишеккә бәргәләде. Бераз тынып торды, өй хужасының чыгып тавыш бирүен көттө. Тавыш-тын ишетелмәгәч, янадан ишеккә суккалады. Бу кулы кулын жәлләмәде.

Хатын ни тере, ни үле хәлдә ишекнен эчке ягында басып тора. Бер кулы ишек тоткасында, икенчесе — келәдә. Үзе дер-дер калтырана.

— Гөлнәзирә, ач әле!

Бу тавыш анын күнеленә моң булып сарылды. Ләкин йөрәгә теләгәннә акылы хупламады. Кулы элеккечә келә өстендә кала бирде.

— Гөлнәзирә дим, Гөлнәзирә!

Гөлнәзирә чак кына: “Мин монда”, — дип кычкырып жибәрмәде. Алай да сонгы минутта тыелып калды.

Төнгә кунак баскыч сайгакларын шыгырдатып сикергәләп алды. Аякларына таракан керә башлаган иде ахрысы. И, аллам, өшөп бетә бит инде, нишлим соң, дип үрсәләнде хатын. Ө үзенң кулы һаман келәдә, гүя беркеп каткан.

— Өйдә юк бугай, — дип үз-үзенә сөйләненп алды тегесе.

— Мин өйдә, өйдә... — дип пышылдады Гөлнәзирәнен иреннәре.

Кешебез бу сүзләренә ишетмәде, болдырдан төште дә, капкага таба юнәлде.

* * *

Нәгыймжан хәллә нәселдән түгел. Сугышка кадәр дә рәхәт-иркен тормыш кичермәделәр алар. Ө аерым хужалык хөкем сөргән вакытта байга бил бөктеләр. Аның әтисе Бака Сәлихжан Минзәлә якларынан

килеп, батрак булып ялланган. Ана килмешек итеп кенә караганнар. Хәлен азмы-күпме рәткә салу ниятеннән ул Хисам байның Фәхерниса исемле чирләшкә кызын улы Нәгыймжанга ярәште. Ләкин хәерченең кара сакалы кая барса да үзеннән калмый икән. Шул ук елны күмәк хужалыктар төзелә башлады. Хисам байны сөргенгә серделәр. Нәгыймжанга бер келәттән башка әйбер төтемәде. Шул келәтне өй итеп кордылар.

Нәгыймжан хатынын яратмады. Алай дисәң, авылда ярату дигән нәрсә бар иде мени ул? Атаң нинди кыз алып бирә, шуның белән тормыш итәсәң. Ошатасынмы-ошатмыйсынмы — анысы берәүне дә кызыксындырмый, гамсез башым, гаугасыз ашым, дип яшисең инде. Малга күнеккән кебек, хатыныңа да күнегәсәң. Тора-бара балалар туа. Хис-мис онытыла. Хәзер генә ул, сәвит чыккач кына иркәнәйде. Мәктәшләр төзелде, клублар, уку йортлары ачылды. Колхоз булгач, бергеләп эшлисәң, аралашсың. Элек авылның әхлакий пакыләген саклап торган мулла-мотагайлар да юк. Яшыләргә ирек. Өлкәннәрнең мыгырдануын колактарыңа да элмиләр. Сугыш исә иреклек кысаларын тагын да кинәйтеп жибәрде.

Сырхау кеше — бәхетсез кеше. Бәхетсезлегә аның кешеләрне күрәалмавында, үзен-үзе ашавында. Сырхау кеше үзен кимсетелгән дип саный. Шуна күрә анда иң көчле хис, үч алу хисе.

Фәхерниса да шундый зат иде. Кыз чагында да кемгәдер этлек эшләгән көне иң бәхетле көне булып иде.

Кияүгә ул шатланып чыкты. Чөнки утырып калырмын дип курка иде. Егетнең ярлылыгы аны борчымады, эткәй бай, өлеш чыгарып әле, дип ишанды. Аннан соң, ярлы кешене кулда тотуы да жинел ич аны. Ә ана нәкъ шундый мәхлук ир кирәк тә иде. Тик тарих зилзиләсә бай кызының өмет-ишанычларын пыран-заран китереп ташлады. Хәзер менә туйганның ипи ашарга да интегеп яшә инде.

Нәгыймжан бервакытта да үз мәнфәгатенә эшләмәде. Башта бай кесәсен калынайтты. Колхозлар оешкач, янә эшләгәнә үзенә төтемәде. Шуна күрә бар нәрсәгә битараф иде ул: үгез үлсә ит, арба ватылса — утын. Бу аның гаебе түгел, язмышы иде.

Ләкин 1943 нче елгы авыл Нәгыймжан булып Нәгыймжанны да хафага төшерде. Каенсар ташландык рус авылына ошап калган. Үзенә өе дә яландагы каравылчы йорты кебек кукраеп утыра. Фәхерниса ихата читәнән күптән сүтеп — яккан икән инде. Өйне кар көрте басып киткән, сыерны өй алдына япканнар. Коры сөяккә калган.

Бөтен эш кызы Нәгыймә жылкәсендә. Ун яшьлек бала ни майтарсын соң? Әнисе сау булмагач, ана жигеләргә туры килә.

Авыл хәрәбәгә калган. Яңа кайткан кешедә бу бик авыр тәэсир калдыра. Ләкин халык үзе алай уйламый. Күнгәннәр, күрәсен. Беркөнне Нәгыймжанны мәктәпкә чакырдылар. Ул анда ничек итеп гитлерчыларга каршы батырларча сугышуы хакында сөйләргә тиеш иде. Сугышта кер юучылар да, пычрак керне ташучы йөкчеләр дә барын монда күз алдына да китермиләр иде, әлбәттә. Фронт икән, димәк, һәр кешенә кулында мылтык, һәр кеше немец белән якалаша. Нәгыймжан барысын да яшермичә турысын әйтсә, аңа пәйгамбәргә баккан сәхабәләр кебек мөкиббән китеп карап торган бу озын муенлы ябык балаларны кыерсыту, кимсетү булып иде. Шуна күрә үзенә башыннан үткәннәрне түгел, күргән-белгән, кешедән ишеткәннәре турында сөйләде Нәгыймжан. Ярар, бик яхшы, мине герой итеп санысыз икән, санагыз, аннан миңа ни зыян, дип уйлады ул.

Соныннан укучылар аның хөрмәтенә концерт куйдылар. Биеселәр, жырладылар. Барысы да кырыс, житди йөзле. Ник бер елмаеп карасыннар. Ул үзен боз патшалыгындагы боз кызлар, боз малайлар арасында калгандай хис итте. Хәтта ченә суык йөгәрде.

Балалар “Пирамида” дип аталган күмәк тамаша вакытында гына ачылып киттеләр. Бу физкультура номеры. Анда катнашучыларның бер ише чүгәли, икенчеләре гәүдәләрекләрнен жылкәсенә менеп баса. Бер

арада житөклөшөлөр, бер арада кулларындагы кечкенә әләмнәрен жилфердәтеп торалар. Һәр гамәл ниндидер өндәмә, канатлы сүз әйтү белән тәмамлана. Орчык буге ғына бер кызчык башлап жибәрә, калганнары күтәрәп ала.

— Бәхетле балачагыбыз өчен иптәш Сталинга рәхмәт!

— Рәхмәт, рәхмәт, рәхмәт!

— Немец фашистларына үлем!

— Үлем, үлем, үлем!

Балалар шундый биреләп башкардылар әлегә тамашаны, Нәгыйм-жанның хәтта алар белән бергә марш басып атлыйсы киләп китте. Бу минутта укучыларның бәхетенә дә ышанырга мөмкин иде. Бәхет тамак белән киёмдә генә түгел ләбәсә! Бәхет үз идеалына ышануда!

Өйгә кайткач янә бер гажәпләнде Нәгыймжан. Кызы Нәгыймә табак-савытларны тиз-тиз генә жыештырып куйды да, дәрәс хәзерләргә утырды. Әтисе читтән генә аны күзәтеп торды. Озынча нәфис йөз, зур күзләр, аксыл чәч. Асыл затларга тартым. Хәлбуки, бабасы Хисам бай кысык күзле карсак гәүдәле кеше иде. Крәстиәннән күтәрелгән. Ул бер көтү ат тотта иде. Шулар белән алыш-биреш итә. Жире дә хәтсез. Ә үзенә өстеннән чикмән, аягыннан чабата төшмәде. Аның корылмаларынан клуб, уку йорты салдылар, Авыл Советына, колхоз идарәсенә дә өлеш чыкты. Кибет. Совет власте егерме елга бер юньле-потлы бина житкәрә алмады. Мәктәп элекке мәчеттә урнашкан, фермалар, амбарлар — кулак тамгасы тагылган хәллә хужалардан тартып алынган каралтылар.

Хисам байның әтисе Литва татарының кызын ярәшкән булган. Кызык, кызы Нәгыймә шул әлдә кайдагы ерак бабаларының төсен-битән йөртә. Сәләмәтлеккә генә туйсын берүк, дип теләк теләде Нәгыймжан. Сырхау булгач, әнә, әнисенә чибәрләге дә, матурлыгы да, буй-сыны да күренми.

— Кызым, рәхмәт, укытучыларың мактады үзенне, — дип, Нәгыймжан аның какча жылкәсеннән сөеп алды.

— Отряд советы председателе үрнәк булырга тиеш, әткәй.

— Барысына да ничек житешеп бетәсен соң, кызым?

— Мин пионер бит, әткәй.

— Тормыш монда сугыштагыдан да авыррак икән шул.

Нәгыймә, кискәк кенә башын борып, әтисенә текәлде. Аның эчкерсез якты күзләрендә тирән гажәпләнү иде.

— Жу-у-к, әткәй, безгә авыр түгел, без бәхетле илдә яшибез, — диде, икеле-микеле уйларга шик калдырмыйча, — безнен турыда даһи юлбашчыбыз иптәш Сталин кайгырта. Менә әле бөөк рус шагыйре Пушкинны өйрәнәбез. Бик кызганыч, әткәй. Акчасы булмаган мескеннән, ярлының ярлысы, мәрхәмәтсез патша гел каккан үзен...

“Бу кызый укытучы булмагае әле”, — дип, елмаеп куйды Нәгыймжан. Карәле син аны, без белмәгәннәренә чикләвек ярган кебек кенә яра бит, ә? Юкка ғына солдаткалар хат яздырмый икән үзеннән, көен китереп яза белә, диләр. Кичә түбән оч Кифая яздырды, эш ялына ике күкәй дә алып килгән иде. Анысы да файда бит.

Хатны язып тәмамлагач, Нәгыймә аны әтисенә сузды, укып чык әле, шулай ярыймы, диде. Мактанасы киләп китте ахрысы. Анда түбәндәгеләр язылган иде.

“Хат башы — яз каршы. Бу хатны пионерка Нәгыймә яза. Кадыр абый. Зоя Космодемьянская исемеңдәге отряд исеменнән рапорт бирәм: һәр атнаны кырга тирес чыгару, көл, фекал жыю буенча өмә үткәрәбез. Самолет эскадрильясына унар сум акча жыйдык. Каһарманыбыз Зоя апа үрнәгендә үзегезне зур көрәшкә хәзерлибез. Бу минем өчен бигрәк тә жаваплы. Чөнки минем бабам кулак булган. Мин аның да гонаһларын юарга тиеш.

Кадыр абый, Кифая апа сиңа күктәге йоддызлар, судагы балыклар санынча сәлам жибәрә. Шулай ук сәлам яраланып кайткан

эткәем Нәгыймжаннан, әнкәем Фәхернисадан, үземнән. Һәм дә бик күп сәлам улыгыз Фәһим, кызыгыз Фәһимәдән, кодачагыз Бибинуртғәйдән, ак бабайдан, Чишмә авылында яшәп ятучы сәңлегез Кадернисадан, тегүче Шәмси бабайдан.

Сәлам тәмам, сүзгә күчәм. Утын яклары бик авырлашты, Кадыржан. Тирес кирпеченәң бер дә рәте юк. Көле күч, әжере юк. Мал астындагы калдык саламны кушып ягабыз. Фәһим белән Фәһимә бәләкәй чана тартып Сөн буендагы талмыкка баргалыйлар иде. Каравылчы тотта. Беркөн балталарын алып калган, чана бауларын чапкалаган. Чиләнәбез инде. Кайчан бетәр бу сугышкыйлар. Кайткач үзең карар идең. Тагын. Кара сарык, мәртәт, бер генә бәрән китерде. И, ачуым чыкты инде. Үзе жәй буге тәкә ияртеп кайткан булды. Нишләп йөргәннәрдер, жир битләр. Сыер буаз. Ферма үтезеннән бик уңдык. Авылда кысыр сыер юк. Чуар тавык күкәй сала башлады, рәхмәт төшкере. Теге зәңгәр одеалдан Фәһимәгә сырма сырыттым. Бик матур булды. Фәһим апасының тунын киеп йөри. Ямаштыргач менә дигән булды. Бәдри кызы, әнә, мәктәпкә дә йөри алмый, киеме юк. Толыбыңны жимләтеп кенә торам. Бик суык чакта гына өскә ябынабыз.

Колхоз эшләренә килгәндә, син жигә торган Кара алаша аягын сындырды. Нишләп калыр инде, бик кайгырам. Бригадир Хәлли бик усалланды, ни кыланганын белми кайчакта. Нәгыймжан бүре тотты. Авыл белән кыйнадык. Их, нигә синең дә аягың ранил булмый икән, син дә кайтыр идең.

Хәзергә житеп торыр. Тагын яздырмын әле. Истәлеккә кул сурәтемне төшерәм. Үзеңнекен дә төшереп жибәр. Жыр гына язма, жылата да жылата. Без бик әйбәт кенә яшәп ятабыз. Безнең өчен кайгырма.

Кадыр абый! Бу хатны үземнең өстәмәм белән төгәллим. Мин Кифая апа әйткәннәрнең барысын да яздым. Ә ул Фәһимәнең укуда артта калуы турында ләм-мим. Пионер башым белән мин моны яшерә алмыйм. Син Фәһимәнең үзенә атап хат яз әле, ярыймы! "Өчле"гә укып, фашистарны ничек жиңмәк кирәк?

Совет сугышчыларына дан!"

— Прафисыр булгансың син, кызым, минем болай язарга башым житмәс иде, — дип, Нәгыймжан кызының чәчләреннән сыйпады.

Нәгыймжанны элекке эшенә, атлар тирәсенә куйдылар. Бөтен колхоз атлары анын карамагында иде. Баш жайдак камытын киерттеләр. Колхоз рәисе колагына киртләде, курмы бик каты-токы, узган язда да лапас түбәләрендәге салам гына коткарып калды, печәннең граммына кадәр исәптә тот, үзен карап ашат, диде.

Атларны жикмиләр иде инде. Язгы кыр эшләренә саклыйлар. Көтү дә көт, йон да тет дигәндәй, алар вазифасын сыерлар башкара.

Нәгыймжаннын абрус зур иде. Шулай булмыенча, фронтовик бит, сугышның эченнән кайткан солдат. Бүре тотып, ул фронтовикларның дәрәжәсен тагын да күтәреп жибәрде. Житмәсә, авылда ир-ат дигән исемгә лаек бердән-бер ир заты.

Ул үзе дә игътибар үзәгендә булырга ярата торган шаталак кеше. Төле бәйгедән ычкынган эт кебек, һаман һаулап торыр. Оялу-кыенсынуны белми, ни тели, шуны эшли. Ошыймы бу кешегә - юкмы, ул хакта анын кайгысы юк. Мөгез чыгарырга дисән, аны куш. Фронтта да атына ике арба тагып шаккаттырган иде ул маржаларны. "Татар поезды" дип йөрттеләр соңыннан. Аты шәп иде шул. Булан исемле иде. Аяклары бүрәнә кебек. Күкрәге, үлчәсән, тегермән ташыннан да кинрәк булып, валаһи. Ә арт саны? Сыртында бер оя күкәй йөрттерлек. Ике арбадагы йөкне жиптерәтеп кенә йөртә иде. Бомбежка вакытында иң элек гөрселдәп

Булан ауды. Өлө булса кызгана шул бахбайны.

Авилда андйй атлар юк. Татарстанда бармы икэн өлө? Төптөнрөк уйлап караганда, кирэкмй дә. Ачка интегерләр иде. Армиядө генә ярый ул. Анда атлар да солдатлар шикелле исөптө торалар. Буланннн ашау-эчү көгазе бар иде. Яздырып бирөлөр иде азыкны. Яратканы онлы башак иде.

Он дигәннөн, их, юнөтөсе иде бер-ике олау он, таратасы иде өй борынына. Капчыгы-ние белән Гөлнэзирөгө кертеп саласы иде. Сөөнер иде микән?

Ай-ваена карамыйча кертеп саласы иде идөнөнө бер капчык он!

Эжөкүл саклавычында он бар инде ул барын. Тик анда мылтыклы сакчы тора диләр.

Шулай үрсәлөнөп йөргән көннөрөнөң берсендө Гөлнэзирөнөн игътибарын жөлеп итү өчен жай чыкты бит тәки. Гадәттөгөчө, кичке аштан сон, атлары янына китте. Ул шулай аларны берәмтеклөп карап, тикшереп кайта. Ашарларына салынганмы, абзарларнын ишек-капкалары биклеме — барысын да үз күзлөре белән күрмичө тынычланмый. Атлар бит ул сина сыер гына түгөл. Аларнын күбесе ир-ат кебек хәрби исөптө тора. Аннан китереп, шпион-диверсантларнын да килеп чыгуы ихтимал. Өнө, күршө авылда военкоматта исөптө торган атнын йөрөк итенө бер юньсез малай узган яз кадак каккан ди. Көйлөшүдөн. Алдынгы сабанчы буласы килгән, имеш, барысыннан да уздырасы килгән. Ө законнын үз талөбе, жилгө каршы су сипсөн, чылануынны көт тә тор. Үсмер дип тормаганнар, төрмөгө ябып куйганнар...

Нөгыймжан тукталып калды. Югары очтан шакылдавыгын бар көчөнө шакылдатып каравылчы төшөп килө иде. Ул анын килеп житкәнөн көтеп торды. Хәким исемле малай икән.

— Кара аны, тукмак борын, алдынны-артынны карап йөр, бүреләр урлап китмәсен, — дип шаяртты Нөгыймжан.

— Сыртларына чукмар белән тондырырмын, — диде малай эре генә.

— Ике бот арасындагы чукмарың беләнме?

— Булыр, менә кара!

Чыннан да, Хәким биләнә каеш урынына чылбырлы чукмар буган икән, шалтыр-шолтыр килеп тора.

— Ө-ә, болай булгач, апай, авыл бүген ышанычлы кулларда икән.

— Килеп кенә карасыннар, арт сабакларын укытырмын.

Алар икесе ике якка китеп бардылар.

Нөгыймжан ешен бетереп чыкканда төн уртасы житкән иде инде. Ө төн искиткеч күркәм иде. Күктө көянтөлө Зөһрәсен куенына кысып, якты ай йөзө. Тын. Агыша-атыша уйнашкан йолдызлардан кала, дөнья тәгәрмәчө бөтенләй тукталып калган кебек.

Юк, тукталмаган икән. Менә салкын тынлыкны ярып, түбән болыннан бүреләр улаган тавыш ишетелде:

— У-у-у-у!

— У-у-у-у!

— У-у-у-у!

Шомлы өч тавыш. Алар катлы-катлы котсыз моң булып жиһанга тарала. Лөкин усаллыктан битөр, язмыш ачысы, сагыш белән сугарылган ул. Ниндилер үтө дә бер авыр халәттө бүреләр айга багып улыйлар ди бит. Күрәсен, Төңрегө мөрөжәгать итүлөре, үзлөрөнөң чарасыз гамәллөрөнө хәер-фатиха үтенүлөре.

Тукталө, болар сон теге бүреләр ләбаса! Өчөү! Өч бүрө! Бәлки Нөгыймжан тотып кайткан кардөшлөрөн юксынуларыдыр? Өллө анын жанын, рухын тынычландырырга телөп улауларымы?

Ни дисән дә, бүреләр үзлөре генә анлый, үзлөре генә белө торган серле улау бу. Аңа карап алар һич тә ерткыч булудан туктамыйлар, әлбәттө. Хәкимнен чукмарбашы да кирөк булмагаө өлө.

Бүрелөргө мөкиббән китеп торган арада басу капкасы ягында берничө

олау күренде. Дүрт ат. Салмак кына атлылар. Авыр, күрөсөң. Чана табаннары ыңгырашыпмы-ыңгыраша.

Болар Тау ягы арлары иде. Аларның Сөн арыягында болынлыклары бар. Кышын Каенсар аша йөрилөр икән.

Алдагы олау үзе турысына килеп житкәч, Нәгыймжан поскан урыныннан чыкты да, атның йөгөнөннөн элөктереп алды.

— Стуй! Прабирка! — дип кычкырып жибәрде ул солдаттагы тәртип буенча.

Юлаучылар кабалана-кабалана олауларыннан кар өстенә шуып төштөлөр.

— Знакум - тауариш... безнеке урысча белмәс, — дип аның янына сирәк сакаллы ар карты килеп басты. Бөрөшөп беткән. Сакалы булмаса, бер малай-шалай дияр иден.

— Атстабит! Әс-пес, артың кыс!

— О-о, үсебеснең кеше икән әле, кот калмады, — дип елмайгандай итте карт. Аның артында өч хатын-кыз басып тора. Өслөрендө итөгө каз оясы кебек жөлгөн кыска тун, аякларында очлы башлы чабата.

— Дүкәмитлөрегезне бирегез! — дип үз уенына батканнан-бата барды Нәгыймжан.

— Бес Кенә Елгадан, знакум-тауариш, печән алып кайтабыс.

— Печән икәннен үзем дә күрөп торам. Ә дүкәмитлөрегез бармы? Мужыт сез бурдыр?

— Нимәйткән бур, иптәш знакум-тауариш. Минем исемем Вәчли, бу катыннарынның менә монысы Анфиса, анысы Лиза, арттагысы Катка.

— Мин әрмисски караул, фронтта атлар ачтан интегә, ә сез олау-олау печән ташыйсыз.

Хатыннар бер-берсенә каранып алдылар, ирлөре сугышта икәнә әллә каян күрөшөп тора. Картның да юка гәүдәсә сыгылып төште. Армия, фронт сүзлөрә төмам акылларын алды. Хәрби караулның бу ерак татар авылында булырга мөмкин түгеллегә башларына да кереп карамады.

— Бер олавыгызны фронт исәбенә бушатасыз, — диле Нәгыймжан, — без бөтен колхозлардан да жыйбыз.

Хатыннарынн Анфиса исемлесе: “Минекен алыгыс, кайда бушата-быс”, — дип атын бора ук башлады. Карт каршы төшөргә талпынып караган иде дә, нияте барып чыкмасын аңлап, кулын гына селтәде. Хатыннар күз ачып йомганчы йөкне бушатып та ташладылар. Вәчли картның шиге бар иде булса кирәк.

— Иптәш знакум-тауариш, бесгә печәтлө язү бирегес, персидәтелгә жавап кирәк, — дип Нәгыймжанның жиңненнән тарткалады.

— Фронт сезгә язү, — дип тавышын күтөрдө Нәгыймжан, — тизрәк ычкыныгыз, ату бөтен олауларыгызны кәнфискәвәйт итәрмен!

Юлчылар киткәч, Нәгыймжан утарга кереп, кулына бер учма печән алды. Күкрәгә жиләклә болын исә белән тулды. Искиткөч татлы ис! Туган як исә! Вакытында чапканнар, яңгыр-мазар тигәнчә кибәнгә дә өеп куйганнар. Шуна күрә хуш исле.

Сөн тамагындагы бу болынны яхшы белә ул. Табигатьнең бик матур, хозур бер төбәгә. Нәкъ шушы урында озын толымлы Агыйделсылу нәзәкәтлө Сөнбикә белән кавыша. Кавышканчы әле алар йөзләрчә чакрымнарга сузылган тау-кыялар, урман-әрәмәлекләр, үзәнлек-болынлыклар аша йөгереп үтөләр. Ниһаят, Пугач явы әби патша гаскәрләрән утка тоткан изге Петр тавына килеп сыланалар. Инде юллары тау итөгә буйлап сузыла. Тауның бер ягында Сөнбикә биләмәләр, күз күрәме житмәс болыннар, кырлар, көмеш сулы күлләр, мул үләнлө көтүлекләр, авыллар... Икенче якта Агыйделсылу патшалыгы. Су өстендә пароходлар йөзә, сал агызалар. Яр буенда пристань. Анда халык мыж килеп тора. Сату итөләр, сәфәр чыгалар. Ике елга — ике тормыш!

Сөнбикә барыбер өлгөррәк икән. Ул тауны әйләнәп үк чыга. Шунда Агыйделгә коя. Табигать-ананың жирдәгә оймакы бу. Жиләк-жимешнен

ниндиләре генә үсми?! Шомырт, бөрлегән, кызыл карагат, кара карагат, жиләк, гөлжимеш, чия... Ә баланы? Беренче кардан соң болынга гүя кызыл ашъяулык жәяләр. Балан инде төмам өлгөргән, тәлгәшләрән салындырып мәмрәп утыра, капчыкка гына тутырасы. Әйе, монда баланны капчыклап жиялар.

Юасы үзе бер риваять. Сусыл, туклыклы. Аны да капчыкка тутыралар. Тик ул язгы хәзинә. Ачлык елларны кешеләрне менә шушы тылсымлы юа коткара да инде. Рызыклар өзәлгән вакытта житешә ул. Әлеге жир оймахы Каенсарга кул гына сузмалы. Ләкин ул башкорт жирләренә керә, хәлбуки монда элек-электән татар кешеләре яши. Ленин бабай бу жирләрнең, анда яшәгән татарларның язмышын картага бармагын төртеп кенә хәл итеп куя.

...Печәнә мөгәр, кәрешкә генә. Бәрәннәр өчен генә тотарлык.

Нәгыймжан хуш исле печәнне битенә каплап, үзенә ни-нәрсә майтарганын башыннан кичереп торды. Ар түрәләре, әлбәттә, тавыш куптарачак. Килеп тә житәчәкләр. Эшнен тирәнгә керүе дә бик ихтимал. Авыртмаган башка — тимер таяк. Туры килүләрен әйт син. Менә хәзер бөрләән инде. Нишләрәгә соң? Бер олау печән энә түгел, аны яка очына гына яшереп булмый.

Әгәр атларга салсан? Әлбәттә! Их, сыйлансыннар әле бер. Нәгыймжан тунын салып ташлады да, титаклый-титаклый абзарга печән ташырга тотынды. Бөртеген дә жирдә калдырмалы. Безын бауга бәйләп, жилкәсенә күтәрде. Гөлнәзирәнән мүкләгенә бик һәйбәт күчтәнәч булчак бу!

Иртән, чыннан да, арлар килеп житте. Нәгыймжан авылдан ук чыгып киткән иде инде. Эзләгәннәр, абзарларны, утарларны караганныр. Нәтижәсе генә булмаган. Атлар кәрешкә печәнне төн чыкканчы ялт иттергәннәр. Тикшерүчеләр жирдә аунап яткан йомры шарларга, күрәсен, игътибар да итмәгәннәр.

Үзен армия вәкиле итеп таныткан ул кеше ниндиерәк иде соң, дигән сорауга карт: “Пәһлүндәй таза, бик усал бәндә иде”, — дип җавап биргән. Курыкканга куш дигәнәң шушы була торгандыр, мөгаен. Хәтта Нәгыймжанның акасын да шәйләмәгәннәр.

Гөлнәзирә печәнгә сыер саварга чыккач тап булды. Һәм моның кем кулы икәнлегенә шундук төшенде. Бик сөенде. Печән өчен түгел. Бигрәк тә үзе турында кайгыртучы ир заты булуга сөенде. Хәтта күзләренә яшь бөрәп чыкты. Үзе елмая, үзе елый, нәкъ кояшлы янгыр кебек. Ана бу минутта шушы бер бау печәннән дә кадерле, якынак нәрсә юк иде.

Фермада да аның күнел халәтен бик тиз сизеп алдылар.

— Мәхмүтәннән хәбәр бармы әллә? — дип соралды кулдашы Сания.

Шушы сорау Гөлнәзирәне һавадан жиргә төшерде. Жә, ходам, нишләвем бу минем, дип ачынды ул, никахлы ирем бар ләбаса! Илдарымның газиз әткәсе. Элеккеләр юкка гына: “Әүвәле — алла, икенче — патша, өченче — ир”, — дип әйтмәгәннәрдер. Тәүбә, тәүбә, бу шайтан вәсвәсәсен күнелдән йолкып ташларга кирәк. Тән тартыр ул, тән ул тынгы белми. Мәхмүте өйдә вакытта да гел чымырдап кына торыр иде. Аптырагач, мунчага барып, өстенә салкын су коеп кайтыр иде. Нигә шулай теләкледер инде аның тәне, белмәссен.

Аллага шөкер, мона кадәр сүзгә-гайбәткә кермәде. Моннан соң да ким-хур булмас. Берсе тол, икенчесе буйдак түгел лә. Нәгыймжанның үз гәиләсе, Гөлнәзирәнәң үзенеке. Ил-көн фажига кичергән бервакытта хисләрне йөгәннән ычкындыру зур гәнаһ булыр иде.

Гөлнәзирә бу ярсу хисләрән тирес астына күмәрдәй булып, сарык асларын чистартырга кереште.

— Кызма, түтәй, кабыгырсын, — дип Сания аны тагын үз халәтенә кайтарды. — Анда, әнә, арлар килгән ди, печән бурларын эзлидәр ди.

Гөлнәзирәнән сәнәге кулыннан ычкынды.

— Нигә кирәк миңа синен арларын, — дип, ул бер дә юкка кызып китте.

— Әйттем исә кайттым, юкка тузынма.

— Сон...

Сания тыңлап тормады, иреннәрен турсайтып бәрәннәр өснә таба юнәлдә.

Гөлнәзирә хәле бетеп, буш чана өстенә чүмеште. Йөрәге үрсәләнеп-ме-үрсәләнә, тәне калтырана. Ул, бармак очына кар алып, теленә, иреннәренә тигездә. И, ходаем, дип өзгәләнде ул, тач арьяктан арларнын печәнән урлап кайткан икән. Күчән баш, менә хәзер үзен дә, мине дә буяды инде. Капка рәтеннән йөрсәләр, теге бер бау печәнгә юлыгачаклар да юлыгачаклар. И, башсыз бәндә. Хәзер миңа булмаган гонаһны күтәргәгә кала түгелме? Гаепсезгә гаепле.

Бәлки әле килеп тә житмәгәннәрдер? Әллә ул печән аламасын мичкә ятып яндырыргамы? Шулай булмыйча, бәладән башаяк.

Гөлнәзирә йөгәрә-атлый өснә элдерте. Әле ярый, төпченеп торырга кеше очрамады. Печәнне арыш капчыгына тыгызлап төя-төя тутырды да, өснә алып керде. Печәнне коры иде, гөлт, шундук кабынып та китте. Берничә минут эчендә өч капчык печән көлгә әйләнде.

Жинел сулап куйды хатын. Сәке йөзлегенә утырып, берәз тын алды да, фермага чыгып йөгәрдә. Ә үзен күнелендә хафа, Нәгыймжан абыйның хәле ничек икән инде анда, дигән уй ана һич тынгы бирми. Бер кесә арыш башагы өчен төрмәгә ябалар бит, ә ул йөкләп печән урлый. Тапсалар, себер жибәрерләр, исәр.

Түзмәдә Гөлнәзирә, ферма капкасы төбеннән Нәгыймжаннар урамына борылды.

Бу урамны авылда Кыр урамы дип йөртәләр. Башка чыккан яш гайләләргә элек шушыннан урын биргәннәр Ул жәмәгать карамагындагы жир булган. Су өстедәй тип-тигез урын. Жил уртасы. Монда аны тоткарлаучы бернинди табигый киртә дә юк. Шуна күрә жил кышын бөтен кырдагы карны шушында өя. Быелгы буранлы кыш бигрәк тә тырышкан икән. Сукмакларны да күмеп бетергән, чана юлыннан гына йөрмәле.

Гөлнәзирә таныш өй турысына житкәч, адымнарнын акрынайты. Ул-бу сизелми иде, тентгәнгә ошамый. Ат эзе дә юк.

Фермада Сания йөрөгәнә ятышлы хәбәр дә ирештергәч, төмам басылды. Арлар бернәрсә дә таба алмаганнар икән. Үзегез кемгәдер саткан печәннегезне безгә якмакчы буласыз, дип бик нык орышып жибәргәннәр, имеш.

* * *

Гөлнәзирә, гадәттә, мунчага әниләренә йөри иде. Ике жанга мунча ягып азапланганчы, берочтан барысы да юынып чыга шунда. Ә бүген үз мунчасын ятарга ниятләде. Ара-тирә ягыштырырга кирәк, югыйсә коргак-сый, диделәр. Мунчага су ташып, мичен кабызып жибәргәч, әниләрен дөшәргә китте. Ә алар тәннәре кызышып яталар икән, суык өянәге. Илдары башын да күтәрә алмый, бөтенләй бетерешкән.

— Яккан мунчанын сүндөрмәсәң инде, кызым, үзен рәхәтләнеп чабынып чык, эссесе калса, күршеләренә әйтерсен, — диде әнисе Хәдичә карчык.

— Утын болай да чутлы, әнкәй, алай бик нык кыздырып булмас.

— Үзең кара инде.

Кышкы көн чыбырky сабыннан да кыскарак. Кояш чыгарга да өлгерми, баю ягына борыла. Кыш кунагы — ут, дип бик дөрес әйткәннәр. Көрәчен генә житкер. Авыл инде күптән сукур лампага күчте, куыклысы хәзер идәрәдә генә.

Мунчасын томалады да, Гөлнәзирә эшенә элдерте. Тизрәк кичке мәшәкатләрден арынырга кирәк иде. Ин элек бәрәннәрне әнкәләренә кушты. Кычкырыша торгач, тамаклары карлыгып беткән бичараларның. Атылып чыгып, имчәкләргә сыландылар. Бала йодрыгы кадәрле койрыкла-

рын бөтергәләпме-бөтергәлиләр. Татлы да соң ана сөте!

Бәрәннәр сөөнөшкән-куанышкан арада ул аларның көнө бус койган күк “борчак”ларын себереп түкте, юеш чүпрәк белән идәнне сөртеп алды. Өйләре суык түгел. Быел алай кырык бердәге кебек сыер мөгезен сындырырдай салкыннар булмады. Карлы, буранлы ел. Игенгә юрыйлар. Бирсен холай.

Ул урап кайтканда мунча өлпергән иде инде. Киём-салымын култык астына кыстырып, шунда юнәлде. Жәннәтен бер якта торсын, шушындый да рәхәт булып икән?! Жылы, чиста, тыныч.

Гөлнәзирә берара идәндәге тәбәшәк утыргычта хозурланып утырды. Аннан соң эссе салып, ашыкмый гына ләүкәгә үрмәләде. Бит очларын, күкрәк алмаларын кайнар дулкын куырып алды. Монысы үзенә бер куаныч. Сәламәтлек, яшылек куанычы.

Бик иркенләп, ашыкмыйча гына юынды Гөлнәзирә, кат-кат чабынды. Эше беткән, барасы жире юк. Тәне әле генә мичтән алган бодай кабартмасы шикелле күпереп, алланып китте. Ничектер үзеннән-үзе сузылдыра, киерелдерә...

Шулчак ниндилер кыштырдаган тавыш ишетелеп киткәндәй булды. Гөлнәзирә сулышын кысып, сагаеп калды. Тавыш кабатланмады. Ялгышканмын, ахры дип, уйлады ул. Алай да күнеленә шик төште. Калтыранганрак тавыш белән:

— Кем бар анда? — дип аваз салды.

Жавап бирүче булмады. Тынычланды. Әмма тарагын тәрәзә төбенә куярга үрелгән генә иде, кинәт кенә ишек ачылып китте. Мунча эченә ишелеп ап-ак бу бөркелде. Жил дулкыны суыр лампаның ут телен ә дигәнчә ялмап та алды. Гөлнәзирә шушы бер мизгелдә фәкать ир кеше шәүләсен абайларга гына өлгереп калды. Ул: “Нәгыймжан абый... кирәкми... бәгърем... Нәгыймжан абый”, — дип чәбәләнеп караса да, каршы торырлык көчә дә, теләге дә юк иде инде...

* * *

Икенче көнне ул Нәгыймжанны тавык суйдырып, итле шулпа пешереп көтте. Яралы солдат яшь хатынның анын, уен томалап, бөтен барлыгы белән үзенә йомды. Яратканынын һәр хәрәкәте, һәр сүзе тылсым шикелле тоела иде Гөлнәзирәгә. Аннан күзләрен алмый, ым какса да үтәргә генә ашкынып тора.

Нәгыймжан Гөлнәзирәнең кышкы төн кебек озын вә карангы тормышына очкын булып килеп керде. Тән якынлыгынын, ир-ат назынын шушындый да ләззәтле, шушындый да тылсымлы булуын ул әле генә татыды. Һәм алдын-артын уйламыйча әлегә Ләззәт дигән дингезгә башыаягы белән чумды. Инде аны бу укыннан тартып чыгару мөмкин түгел иде. Ире Мәхмүт белән алар ул Ләззәт дингезенәң читендә генә, бармакларын гына чылатып йөргәннәр икән. Тегермәнче Бәдри хатыны Гөлжамалның гаиләсен ташлап ни өчен тире жыючы Мисбахка ияреп китүен хәзер генә аңлады Гөлнәзирә. Ул үзе дә шундый ук адымга әзер иде.

Нәгыймжанның буй дисәң бус, кыяфәте дисәң кыяфәте ташка үлчим. Ләкин ул үз-үзен тотышы, шаянлыгы, жор теле белән теләсә кемне авызына каратып тотта ала. Буй шәрәфләренә төрттөрүчеләргә: “Асыл сөяк зур булмас, кая барса хур булмас”, — дип кенә жибәрә. “Озынныкы еракта, кысканыкы йөрәктә”, — дип тә өсти.

Бу сүзләр нигезсез түгел иде. Ул аны үзе өйләнәшкән мәлне хатынының, тынгы бирмисен дигән зарыннан, сугышта исә бер поляк маржасының мактавыннан белә иде. Влада исемле бик сәер маржа иде ул. Ябыкка ябык, әмма чибәр иде. Офицерлар тигәнәк шикелле ябышалар иде үзенә. Бер алдына, бер артына төшәләр иде. Ә ул, ни хикмәт, берсен дә якын жибәрмәде. Башка кызлар офицер күрсәләр, егылып төшәләр

иде. Шуна күрә кер юучылар гел янарып тора иде. Чөнки андый гамәлләр эсезсез узмый. Корсакка узганнарны кайтарып жибәрәләр, яналары килә тора. Элеккеләрдән берзаман Влада белән икәве генә торып калдылар.

Полякларның ниндидер бәйрәмнәре иде булса кирәк. Влада аны чөйгә чакырды. Солдат паегына өстәп, өстәлгә ниндидер тәм-томнар да куйган, милли ризыкларыбыз, диде. Бер шешә шәраб. Ул баллы суны авыз итеп кенә карады Нәгыймжан, үзенен флягасын тартып чыгарды, ак аракыга житәме сон?!

Хатын аны, син татар түгелсездер, дип ирештереп утырды. Татарлар каһарман сугышчылар, ә син пычрак кер ташып йөрисең, диде. Анын сөйләвенә караганда, Польшада да татарлар бар икән, алар барысы да хәрби хезмәттә, ди, кавалиристлар, ди. Варшавада татар милләтле полководецка һәйкәл дә куелган икән.

— Ә син үзен нишләп Польшада түгел? — дип соралды аннан Нәгыймжан.

— Мин сәяси тоткын кызы. Әтиемне аттылар, әнием әле дә сөргендә.

— Польшага кайтасың киләме сон?

— Аннан немецлар да, руслар да киткәч кенә кайтачакмын. Ата-анамның хатасын төзәтәсем килә.

— Бәй, руслар без үзебезсез ләбаса!

— Юк, руслар без түгел. Синәң белән мин түгел. Алар башка халыкны изүче шовинистлар. Немецлар кебек үк. Хәзергә мин руслар ягында: чөнки мин фашистларны күрәлмим.

Нәгыймжан Владаның сүзләрен аңлап бетермәде. Дүрт класс бетергән кешенә теше үтәрлек түгел иде шул. Тик шунысы ачык, политруклар тукуыганнан бик нык аерыла аның сүзләре. Ничек инде русларны немецлар белән тигләп булсын ди? Дошман сүзе ләбаса бу! Тиешле урынына житкерер дип тә шикләнми, ә? Шаяртагынадыр, бәлки?

Нәгыймжан уйларына тирәнгә керергә ирек бирмәде. Хәмер шактый йомшарткан иде инде. Аны бу минутта барыннан да элек Владаның юбка астыннан күренеп торган шалкан кебек ап-ак тез башлары кызыксындыра иде. Куллары шуңа үрелде. Аяклар башта таштай каты иде. Тик бер-ике ышкуга мамык кебек йомшарып төштеләр, аннан соң бөтенләй изрәп киттеләр. Хатын үзе дә Нәгыймжанның муеныннан кочып алды, кайнар иреннәрән иреннәренә тигезде.

— Чишендер мине, ипләп, матур итеп...

— Ә син чын-чынлап татар икәнсең, Нагим, — диде Влада яратышып арыганнан соң, — куәтле егет икәнсең. Тик синәң куәтән жанвар куәте, кыргый куәт. Ничек итеп хатын-кызын назларга өйрәтермен әле мин сине, жәме?

Влада сүзендә торды. Ул аны табигать фарыз кылган әлегә гамәлдән мөмкин кадәр күбрәк ләззәт алырга өйрәттә. Баксан, аның да келтиңкәләре күп икән. Мондый татлы хатынны Нәгыймжан башка бервакытта да очратмады.

— Шуны күнелендә сәндереп кал, Нагим, — дип кат-кат әйтә иде Влада, — дөньяда чибәрлектә, матурлыкта, якынлыкта поляккаларга житкән хатын-кызлар юк. Французенкаларның даны — ялган дан. Китап, роман даны. Алар моның белән Бальзакка, Мопассанга бурычлы.

Кызганыч, өч-дүрт атнадан Влада юкка чыкты. Сораштырып караса да, тәгаен гына белдүче табылмады. Әнисе янына озатканнар иде аны, ахры.

* * *

Тавык шулпасы белән сыйланган әлегә төн Гөлнәзирәләрнең ин бәхетле төннәре булды. Бер-берсенә омтылган ике жан. Бөтен жинанында фәкать алар үзләре генә. Сугыш та юк, мәкер дә, гайбәт тә, хәерчелек тә. Һәм бу бәхет һаман шулай балкып торып сыман иде.

Лэкин бу фани дөнъяда мэхэббэт белэн хыянэт, яхшылык белэн яманлык, шэфкательлек белэн миһербансызлык, куаныч белэн хөсөтлөк бербөтөн итеп яратылган шул. Кемнэргәдер бэхет — бэхөтсөзлөк, бэхөтсөзлөк бэхөт алып килә. Кеше гамәленә тыкшыну кайберәүләр өчен иртәнгә дога белән бер. Яхшымы бу, начармы — аны уйлап тормый ул. Жәгынә чыксын — рехәтләнеп ләчтитен дә сата, башкасынан да йөз чөрми.

Гөлнәзирәнән күршесе Халисә түти дә теләгәнәнә тап булды бу танда. Чөнки гайбәт мәсәләсендә авылда аны уздыручыны көндөз чыра яндырып эзләсәң дә таба алмассың. Энәдән дөя ясау Халисә түтигә берни дә тормый. Ә монда аның хажәте дә булмады. Дөя үзә килеп капты.

Чөнки төнен ул да күз йоммыйча үткәрде. Кара сарыгынын бәрәнлөгәнән абзар ышпыгында саклап чыкты. Менә-менә бәрәнләр кебек. Лэкин нигәдер һаман суза, мөртәт. Сакламый да булмый. Яңа тутан бәрәнгә күп кирәкмени ана? Тунар да үләр...

Өйгә кереп жылынып чыгыйм булмаса, дип уйлап та бетермәде, Гөлнәзирәнән өйалды ишеге ачылды. Һәм баскычтан титаклый-титаклый бер кеше төште. Халисә түти бил өянәге тоткан сырхау шикелле хәрәкәтсөз калды. Нәгыймжан ич бу! Күзләрен челт-челт йомгалап, кат-кат чекерәеп карады. Шул! Үзә! Вәйт, азгын! Теге еланын әйтер иде. Уйнашчы! Төнен саткан, гарен сатар, ди. Ояты-мазары юк икән жир битнең. Әйтәм, ихахай да михахай килеп йөри иде бу арада. Иснәшкәннәр икән. Жир йотар дип тә уйламыйлар микәнни, ходаем.

Халисә түтәйнең сарыгы бәрәнләмәде. Аның каравы, куенында әле беркем дә белмәгән өр яна хәбәр. Ул ана тынгы бирми, бүселәп чыгарга тора. Ә урамда ник бер кеше күренсән. Ниһаять, тыкрык башында кемдер пәйдә булды. Ферма эшчеседер, мөгаен, шул якка борылды. Халисә тыны-көнә бетеп, аның артыннан йөгөрдә. Теге дә еш-еш атлый, һич куып житә генә алмый бит, каһәр. Ахры капка янында жинәнә барып тотынды бу моның.

— Уф, Саниякаем, син икәнсен, житешә алмам дип котым очкан иде, Аллага шөкер, житештем, уф... йөрәгем калтырый...

— Әллә тагын бүре бала-каза ясаганмы, Халисәттәй, нишләп болай өнөң-көнөң бетеп чабасың? — диде Сания борчылып.

— Бүре генәме соң, исәркәем, бүре генәме соң...

— Хәлиулла абзыйдан бер-бер яман хәбәр килмәгәндер бит?

— Аннан да хәтәррәге, Саниякаем... Нәгыймжанны тоттым бит, Гөлнәзирәләрдән чыгып килә иде, үз күзкәйләрәм белән күрдәм.

— Шунның өчен кабаланып йөрүңмени, — диде Сания илтифатсыз гына. Аның дуствы турында сүз чыгарасы килми иде, күрәсен. Тик бу инде мөмкин хәл түгел иде. Ниндидер мөмжиза белән аккан суы туктатып торган очракта да, Халисә түтини теленнән котылып булмаячак. Гөлнәзирә эшкә килгәндә әлегә хәбәр авылыны икә-өч тапкыр урап чыгарга өлгөргән иде инде.

Авыл гомумән гайбәт белән яши. Кемгә хат килгән, кемнең сыеры бозаулаган, кемнең казы утырган, кемнең кар базында бәрәңгесе өшегән, кемнәр талашкан — барысын да беләп торалар. Ул яналыкларны бергәләп изәләр, бергәләп әвәлиләр, бергәләп чөйниләр. Кемнәндер хәтерә калыр дип уйлаучы да юк. Чөнки гайбәт — авылны тергезеп, жанландырып торучы сихер. Яңа гайбәт тутан көнне су юллары, кибет тирәсе, сепарат өс гөж килеп тора. Кирәге-кирәкмәсе дә шунда барып кешеләр белән очраша, эчен бушатып кайта. Бу гаепкә саналмый. Борынгыдан килгән бу гадәткә Совет власте яңа рух та өрәп жибергәч, тамырларын ул тагын да тирәнгөрәк батырды. Элек, ихтимал, аларның күбесен мулла берүзе дә хәл итә алган булыр иде. Хәзер исә чүбе-чары бөтен шакшы суы белән жәмәгатькә чыгарыла. Гомуми жыен жыеп кешеләрнең тәртибен тикшерү, ачык партжыелышларда тетмәләрен тетү, стена гәжитләренә мыскыллап сүрәтләрен төшерү гайбәткә олы юл ачты. Янәсе, халыкны шул рәвешле

идарә итүгә тарталар.

Гөлнәзирә белән Нәгыймжан гайбәте дә көне-сәгәте белән ачы камырдай күпереп, чүлмәк читенә агып чыкты. Иртәгәсен иртүк инде аны парторг Жәмилә Гыймадиева чакыртып алды.

Жәмиләне бик гыйлем кеше диләр. Районда кайчандыр халык суды сәркәтибе булып та эшләгән икән. Жыелышларда докладларны һаман ул сөйли. Теле телгә йокмый, чәчәннән чәчәнә. Элекке гадәте буенча статья чәпәргә дә бик сәпәрәй. Ун ел да, унбиш ел... Әгәр ул әйткәннәр тормышка аша барса, инде бөтен авыл төрмәдә утырырга тиеш иде.

Укымышлы булса да, ихтирамлы түгел иде Жәмилә. Артында "Ирдәүкә" дип мыскыл итәләр үзен. Дөресе дә шулай. Гәүдә-сынында хатын-кызыңкына гына хас ник бер уем, ник бер калкулык булсын? Түмөрнән түмәрә. Әйтерсен лә, балта белән генә юнып ясаганнар. Өстендә китель белән галифе чалбар, башында — кубанка. Коеп куйган ир-егет!

Нәгыймжан ана атап хәтта такмак та чыгарды:

Ирләр булды иртәкә,
Кызлар булды кызтәкә;
Чалбар киде иржәнкә,
Безгә булыр кем жәнкә?

— Әй, син, сөйрәлчек, ни йөрәгң белән Совет сугышчысының абруен төшерәсен син, ә? — дип акырды Жәмилә Гөлнәзирә бусаганы атлап керүгә, — статья тагып башынны төрмәдә черетәм бит!

Гөлнәзирәнән эчендә нәрсәдер өзәлөп төшкәндәй булды. Башы түбән иелде.

— Күзләремә туры кара! Жә, ниңә телеңне йоттың? Үзеңнән бу тотрыксыз гамәлләрен белән Гитлер тегермәнәнә су агызуынны анлий-сынмы, мир кисәве? Ирен ишетсә, ни буласын беләсенме? Юк. Белмисен. Анын сугышу сәләте кимиячәк. Менә нәрсә булачак. Аннан соң, син сөйрәлчәккә ияреп авылда башкалар да тайгак юлга кереп китсә нишләребез? Тегеп куярга кирәк сиңең ул котырган нәмәстәнне. Фәхишә!

Жәмилә Гөлнәзирәдән, моннан ары андый әхлаксызлыкка бармам, дигән аңлатма язуы язуын таләп итте. Алдына каләм, көгазь куйды. Ләкин Гөлнәзирәнән башы тәмам түнгән иде. Кая ул язу язу, гәүдәсен тотып торырлык та хәле калмады. Юк, һич карышудан түгел, киресенчә, ул чын күнеленнән Мәхмүтенен фашистларны өере-өере белән кыруын, Совет кешеләренә хас күркәм сыйфатларның үзәндә күбрәк булуын тели иде. Әлбәттә, әлеге тәртипсезлекне ул бервакытта да кабатламайчак, үз-үзенә баш булачак.

Өендә аны әнисе көтеп тора иде. Ул Жәмилә шикелле кычкырынмады да, ташланмады да, тоташтан елады да елады гына. Ләкин анасынын шешенгән күзләрен күрү кыйнау-төпәләүләрдән дә күпкә авыррак иде.

— Кеше күзләренә ничек күренмәк кирәк, и, ходаем, бу хурлыкларны күргәнче атаң янында жир асларында ятсамчы...

— Әнкәй, әнкәй дим... житәр инде, әнкәй...

— Әгәчтән качкан ирләргә пәрдәсен ачкан ди, кияү кайткач, ниләр дип жавап тотарсын...

— И, әнкәй, ярама тоз салма инде, болай да хәлләрем бик авыр бит...

Гөлнәзирә әнисенән күкрәгенә башын куеп, озак кына мышкылдады. Алар шулай кич бус бер-берсенә сыенышып-елашып утырдылар.

* * *

Гөлнәзирә ат урлап тотылган кеше сыман күзгә-башка күренергә кыймылча йөрде. Йөгереп кенә эшкә бара, йөгереп кенә кайта. Урамда кеше-фәлән очраса, әллә каян урап үтә. Суга да караңгыда гына йөри.

Дусты Саниядан башка беркем белэн дэ аралашмый. Барысы да аны чэйни, ана бармак белэн төртөп күрсэтэ кебек тоела иде. Күнеленнэн Нэггймжан белэн дэ араны мөнгө ялганмаслык итеп өзөп куйды. Гайлөсө бар, чирлөшкө булса да хатыны бар, яшәсеннәр. Мәхмүте генә исән-сау әйләнөп кайтсын, ничек тә бәхилләтер, чәчә белән жир себерер, аяк астына туфрак булып жәелер, ләкин дэ бәхилләтер, Аллаһы боерса. Улы Илдар бар бит әле, аның хақына бәхилләр. Бәла адәм башыннан йөри, абыну-сөртөнүләр була инде ул. Сыер, әнә, дүрт аяклы, барыбер сөрлөгә.

Хәзерге акылкайлары булсамы, кырык чакырымнан урап китәр иде. Чистый өйрәнөп кайткан сугыштан. Маржалар күп ди бит анда.

Мен төрлө уй, катты баш,
Нишләргә дэ аптыраш;
Яртым яна, яртым туна,
Яртым үлдә ыртилаш, —

дип жырлыйсы гына калды инде. Терсәген бик тешләр иде дэ бит, авызы житми.

Теге гыйфрит ерак юлга чыгып киткән ди бит. Сарапулга. Завутка утын ташырга. Узган кыш аны да жибәргәннәр иде. Агачны урманда үзләре аударалар, үзләре турылар. Аннан соң төяп алып чыгалар. Буран, салкын дип тормыйлар, куалар гына. Күрше Меннәр авылынан Мөслимә исемле унжиде яшьлек кыз әжәлен шунда тапты, мәрхүмә. Чанасы салулап киткән дэ, йөгә астында калган. Бәет чыгардылар. Бик кызганыч бәет.

Житенкәйләр чәчтем, булсын дип,
Буразнакайлары тулсын дип,
Әллә тутанкайларым каргадымы,
Мөслимә гомерсез булсын дип.

Завут дигәннәре аждаһа кебек бит анын, жүләр. Күккә ашкан моржасы көнө-төнө пошкырып утыра. Ана ничек ягарга житкермәк кирәк. Ташкүмерен дэ, турыфын да, утынын да уптым илаһи сөса гына.

Ул аксак-туксак Нэггймжанны ни пычагыма дип жибәрделәр икән инде анда? Аяк-куллары өшетеп кайтыр әле, шул булыр. Башлык, имеш. Йөри бугай жыен кыз-кыркын арасында ата күркә кебек кукраеп.

Сания ахирәтенәң эчендә ни кайнаганын аңлый иде булса кирәк. Беркөнне кичке эшләренә төгәлләгәч, култыклап алды да:

— Төкер, юкка хафаланма, житәр гөлән пошаманда йөрергә, әллә бүтәннәренә фәрештә дип беләсенме? - диде.

— Телгә кердем бит, Сания.

— Керсә соң, рәхәтен дэ күрдөң. Нигә, әллә күрмәденме?

Гөлнәзирә унайсызланып башын түбән иде.

— Йә, йә, шаярттым гына. Мал-туарларыңны карагач, безгә килеп чык әле, сөйләшөп, жырлашып утырырбыз.

— Хатыннар жыясынмени?

— Шулайрак исәпләшкән идек.

Гөлнәзирә сонлабрак жыенды. Ул килгәндә табын башланган иде инде. Аны шау-гөр килеп каршы алдылар.

Өстәлдә ризык шактый күренә. Һәрберсә хәзинәсендә барын кыстырып килгән. Умачлы аш, бөрәнге, катык, сөт өсте, май, тары боткасы... Алар янына Гөлнәзирәнен бер чәркә балы да килеп өстәлдә.

— Хәллә кешенәң шул булыр инде, — диде шадра Маһи, көнләшүен яшермичә. — Белдем, менә нигә ирләр Гөлнәзирәгә балга кунган чебен кебек ябышалар икән.

— Нәрсә ул бал, ир-ат чибәрләргә тартыла ул, чибәрләргә...

— Хатыннарынң көләр йөзә кирәк, татлы сүзә кирәк, дигән бит әбкәләрен дэ.

— Гөлнәзирәгә ходай барысын да тутырып биргән шул әнәтрәк.
Маһиның үз туксаны туксан:

Ак матур — чак матур,
Кара матур — урта матур,
Шадра матур — бик матур!

— Их, Маһикаем, баш та бар соң үзәндә, колакларың да мишәйт
итмәсә, әллә кем булып иең. Ха-ха-ха.

— Ярый әле колаклары зур... Әһе-һе-һе....

Сания бу мәгънәсез бәхәснә басу өчендер, мөгаен, бер шаян жыр
башлап жибәрде.

Агыйделдән агып килә,
Каз түгел уткы гына,
Яраттым бер суткы гына,
Анысы да шуткы гына.

Хатыннар яу чабып көлешкән арада, Маһи җавап жырын сузды:

Агыйделнең арьягында
Аркан ишәләр микән?
Йөрмичә сүзләр күтәрәм,
Йөрсәм нишләрләр микән?

— Йөр, Маһи, типтер, хәзер дөньясы шул, — дип кычкырды Банат
исемле хатын. — И-их!

Агыйделнең күпере,
Чуен баганалары;
Безгә генә калган икән
Шундый заманалары.

— Кызлар, булмаса булган икән, әйдәгез, биеп тә алыгыз инде, —
дип, Маһи идән уртасына чыгып басты.

— Гармунсызмы? Кит исәр, гармунсыз биеләрмени, — дип ана
Банат каршы төште.

— Такмакка да сикерә беләбез без!

Алыйм дисәң мал бәтәрме
Бишбүкәндә, ыстанда.
Биим дисәң көй бәтәрме
Маһи кебек остада.

Банат та хәйләсен тапты. Мич башыннан кибергә куелган киез
каталарның берсен тартып алды да, гармун уйнаган шикелле такмактың
такмактың тарткалы башлады:

Тирма-там, ритта - итта,
Тирма-тирра, рай-рам.
Тирма-там, ритта-итта,
Тирма-тирра, рай-рам.

— Их, күр инде, өздерә бит?

Алмагачның алмасын
Карга-козгын алмасын.

Яшь чагында биеп калыйк,
Үкенечкә калмасын.

— Бас, бас, катырак бас, без сыгылганчы идән сыгылсын.

Алия, Гөллия,
Гөллия тирәккәем;
Яшә гөлләр арасында —
Шул сина теләккәем.

Гөлнәзирә солдаткаларның үз-үзләрен белешмичә пыр тузынуларын күзәтеп утырды. Ул аларны фермада, басуда, амбарда, болында эш вакытларында гына күрергә күнеккән иде. Һаман дөнья артыннан куу, һаман мәшәкать. Талчыккан борчулы йөзләр... Ә монда бөтенләй башка, алыштырып куйганнар диярсен. Янып торалар!

Бераздан хатыннар уфылдашып сәкегә аудылар. Маһи шунда гына Гөлнәзирәне абайлап алды.

— Кызлар, тәти бәбкәбезне онытканбыз бит, — дип кычкырды ул, — ничек моңаеп утыра балакай, күнелен күтәргә кирәк!

Сания миң аралыгыңнан чирекле шешә күтәреп чыкты. Өстәл өстендәгә кәсәләргә шуннан болганчык су шикелле ниндидер сыеклык агызды. Өйгә эчкелтем-төчкелтем ис таралды.

Бәрәч, көмешкә ич бу, дип уйлап алды Гөлнәзирә. Өй күтәргәндә, өмә үткәргәндә, жыен чорларында арларга бәрәңге, чөгәндәр илтәп, көмешкә кудырып кайту гадәте бар иде авылда. Мәхмүт тә бер-ике тапкыр ясатып кайткан иде. Баксан, хәзер дә куалар икән.

— Мәле, Гөлнәзирә, тәннәрен азылып китәр, шушыны йотып куй әле, — дип, Маһи аңа стакан тоттырды.

— Минем мондый шайтан суын эчү түгел, кулыма да алганым юк, Маһи.

— Курыкма, башта гына шулай тоела ул.

— Кыстама да, булмый да...

— Юк инде, гөлкәем, гонаһсыз күтәрчен булып кыланма, жәме.

— Безне санга сукмавы аның, ирәюе, — дип Банат та төрткесенен энәләрен турайтты.

— Якасыннан агыз, кыланып утырмасын.

Хатыннар, каз көтүе шикелле, берсен-берсе узып кангылдашырга тотындылар.

— Аннан гына үлмәссен, жә инде, — дип, янына Сания килеп басты, — үпкәлиләр бит.

Гөлнәзирә күзләрен чытырлатып йомды да, стаканын авызына китерде. Йотар-йотмас борын ук тамагына бик сасы ис килеп капланды. Аннан соң ниндидер улы шар эчәгеләрен яндыра-яндыра ашказанына төшөп житте. Ул да булмады, бар ашаганы бугазына килеп тыгылды. Һәм атылып ишеккә килеп бәрелде...

Аны башка кыстамадылар. Әмма канына барыбер хәмер пары сеңгән иде инде, ничектер жинеләеп, бушанып киткәндәй тойды үзен.

Сүздән сүз, киндердән сүс, дигәндәй, әңгәмәгә дә кушылды. Әтисе мәрхүм ин беренче тавык йомыркасын пешереп карый торган иде, шуңа карап елның ничек буласын фаразлар иде. Кичә чуаркае тәүге күкәен китергәч, ул да нәкъ шулай эшләп карады.

— Аллаһы боерса, ел әйбәт килчәк, кызлар, туклыклы булачак, — диде ул әлегә мәжлەскә туры килми торган житди кыяфәт белән. Әйтерсен дә, йөз яшәгән ил карчыгы.

— Иске авыздан яна сүз, сугыш башланганнан бирле аның кайчан әйбәт килгәне бар, — диде Маһи.

— Менә мин әйтте диярсез.

— Каян беләсен, күрәзәлеген бармы әллә?

— Быелгы иң беренче йомырканы пешереп карадым. Буш урыны янда иде. Бу — туклыкка.

— Буш урыны төбөндө калса ни була?

— Моңысы ачлыкка, кызлар.

— Ии, — дип кулын селтәде Маһи, — туклык ни, туклык түгел ни, без һаман ачарбах. Хөкүмәт бөтөнөсөн кырып-себереп алып бетерә бит. Безгә сукур тиенгә дә тормаган хезмәт көнө. Икмәге дә, сөтө-мае да — хөкүмәткә. Агыйдел арьягындагы бер инәлек сыерга ымсындырып яшәтәләр инде шунда. Менә быел яхшырачак, менә быел әйбәт булачак, имеш. Көт, яхшырыр. Син дә шул ирдәүкә Жәмилә сынары икәнсен, шуның сүзен такылдыйсын.

— Тес! — дип Сания бармакларын тырпайтты, — Себер китәсегез киләме әллә, бүрәнә ярыгының да колагы бар ди, сак сөйләшегез.

— Анысы да моңысы, — диде Банат, — Халисәттәй хурга калган бит әле. Ишеттегезме?

— Колакка чалынган иде дә, төпченергә генә ара булмады, — диде Маһи, — сөйлә соң.

— Беләсез ич инде аның ала казын. Шул әллә кайчан суеп ашарлык нәмәстәсен ел саен калдырган була, улының төсө янәсә. Бер елны да куандырганы гына юк. Адам тәганәсә, былтыр өч бәбкәсә белән киерелеп йөрдө бит. Аның да берсен тилгән алып китте.

— Халисәттәй нишләгән соң, Халисәттәй?

— Бүлдермәң әле, бүлдергәч уй чуала. Шул ала каз инде. Ни ултара, ни пултара вакытта күкәй салган бит, хәерсез.

— Кит аннан, әле соң иртә ич, ул бәбкәләргә өйдә асрар микәнни Халисәттәй?

— Бик асрар иде әле, теге азгыны күкәен шыр карга койган.

— И, ходам, тунгандыр инде.

— Тунмыйча. Шул ачудан суга төшөп киткән Халисәттәй. Аны, беләсез инде, эчендәге тышында. Юл буе алама казы белән сөйләшөп, сүгөп барган, сүгөп кайткан. Өйгә кәргәч караса, чиләкләрендә бер тамчы су юк ди. Кызулык белән көянтәсенә ар остасы килгәч яматырмын дип тоткан тишәк чиләкләрен элөп киткән икән.

— Гомере буе шулай саташып йөрдө инде ул мәхлук.

— Саташу дигәннән, теге бүән Өхмәдинең бүлтереген әйтәм әле, — дип сүзгә инде Сания ялгап китте.

— Нишләгән, әллә аның да чаты иртәрәк аерылганмы?

— Аерылган ди шул менә. Шул бүлтерек Сәгыйдгә кәргән ди.

— Бер-бер йомышы төшкәндер, сәүит башлыгы бит Сәгыйдә.

— Төшкән ди шул. Янына яткыр әле, дип әйтә дие.

— Булмас ла! Борын асты да кипмәгән ич әле аның.

— Уналтыны тутырып килә инде ул, алай димә. Үзәннен ишегеннә какмасын әле, Банаткай. Дөрт коймадан сикертә ди.

— Мыскыл итмәгез, жәме, — дип урыныннан сикереп торды Банат, — мин шул малайга калганмы әллә?

Чиләге төмам тулган булган икән, чайпалып та китте. Үкси генә бит. Иңч туктата алмыйлар. Чәй дә эчереп карадылар, көмешкә дә төрттеләр. Юк, үксүе — үксү. Бер дә чарасы калмагач, толып жәеп сәкегә яткырдылар. Шыншып ятты-ятты да, ахыры йоклап китте Банат.

— Йөрөгә кага мескеннән — диде Сания, — ике бала белән тол калды бит. Солдат ул бүген бар, иртәгә юк. Әле кайсыларыбызның кайнар яшьләрен түгәсә бар икән? Моңы бер ходай үзе генә белә. Ул да белеп бетерә микән әле, бигрәкләр дә болганды бит дөньясы.

Гөлнәзирәнән кайдадыр эчтә, еракта яшьләре борынлады. Ләкин алар күзгә килеп житкәнчә китте. Түздә. Чөнки анын Банат хәленә каласы килми иде. Хатын-кызның күзләре буа эчендә инде анын, ирек бирсәң, ерылырга гына тора. Жыры да, моңы да бергә йөри. Елап кеше азаплаганчы, жырлавың мең өлөш артык.

Телеграм баганасы
Олы юлга маяк ул.
Сагынасынмы дип сорыйлар,
Сагынмаган кая ул.

Аның тавышы көчле түгел. Әмма мамык кебек йомшак, монты. Көйнен һәр уеын, һәр бормасын тоемлап, күнел кылларын тибрәтерлек итеп жырлый. Ул жырлаганда сандугачлар сайравы, торналар торкылдавы ишетелеп киткәндәй була. Моң бик тирәнгә үтеп керә дә, дулкынлана-дулкынлана жанны сагышка сала.

Хатыннар селкеленгә дә кыймыйча тынладылар. Моңа кадәр сөйләнгән юк-бар сүзләр инде оңытылды, күнелдә жыр гына. И, раббым, татар моңыннан да саф моң бар микән бу дөньяда?!

Телеграм баганасын
Саныйсым калган икән.
Күз керфекләрем талганчы
Карыйсым калган икән.

* * *

Гөлнәзирә суга иртә йөри. Йокысыннан торуга, чиләк-көянтәләрен аса да, тимер төрткечен кыстырып, Сөн буена төшөп китә. Ерак түгел. Аларның ихатасы Сөнгә аяк терәп утыра. Жәй көне бакча аша гына чыгасы. Мәхмүт анда кечкенә капка ясап куйган иде. Ә кышын тыкрыктан йөри.

Авылда шундый гадәт, бәкене беренче төшкән кеше тишөп чистарта. Гөлнәзирә, барыбер миннән дә иртә килүче булмас дип, бүген дә әзерләнеп төште. Ләкин ялгышты. Сөн ярында бер шәүлә шәйләнә иде инде. Халисәттәйдер, дип уйлады Гөлнәзирә. Алай дисәң, тавышы-тыны юк. Ә ул һаман үз алдына сөйләнеп, кемнеләр өйрәтеп, кемнеләр орышып йөри. Ярар, аңа кем булса да барыбер түгел мени? Әнә, бәке тишүдән котылды.

— Таң тишегеннән торып суга йөрүче бер мин генә түгел икән әле, — дип сөйләнә-сөйләнә Гөлнәзирә бәке янына килеп туктады.

— Анда синен ни эшчән бар, — диде шәүлә. Бу тимер чыны кебек коры тавыш аңа бик яхшы таныш иде. Кайчандыр очрашырга тиеш иде алар, кайчандыр иштергә тиеш иде ул әлегә тавышны. Әмма менә шулай, иртәнгә сәгәтәтә, су юлында иштермән дип күнеленә дә кертеп карамаган иде. Чөнки тавыш иясенә суга йөргәнә юк, бәләкәй чана белән кызы ташый. Димәк, ул Гөлнәзирәне сагалап торган.

— Исән-сау гынамы, Фәхерниса апа, танымый да торам, — диде Гөлнәзирә сүз өчен генә, көянтә-чиләкләре белән мәшәкатләнгән арада.

— Тукта, себерке, сабыр, — дип Фәхерниса аның каршысына килеп басты. — Эчертеп-исертеп кеше иренә баш булмакчы буласыңмы? Фәхишә! Аллаһы Тәгаләнен кәһәре төшәр дип тә курыкмыйсың, оятсыз. Аяк-кулларын тартышып ятса ярар иде, ходаем.

— Үз каргышын үзенә төшмәгәе, Фәхерниса апа, каргашма...

— Әле шулай мени? Син минем никахлы ирем белән йөр дә, каргышы миңа төшсенмени?

Фәхерниса ачу белән Гөлнәзирәне тарткалый-йолыккалый башлады: "Үтерәм, кәнтәй, жир йөзәндә яшәтмим, мә, мә..."

Гөлнәзирә башта, әйдә, ачуынны бас инде дигәндәй, каршылык күрсәтмичә тик кенә басып торды. Көндәше биткә-йөзгә үрелә башлагач кына, түзмәде, бар көченә этеп жиберде. Ләкин Фәхернисадан арына алмады. Ул аңа сөлөк кебек ябышкан иде. Карга икесе бергә аудылар. Ниндидер жай белән Фәхерниса хәтта аның өстендә үк калды. Шуннан

файдаланып, тырнакларын Гөлнәзирәнәң битенә батырды. Ир-ат беләк белән, хатын-кыз тырнак белән сугыша диюләре хак икән. Гөлнәзирә өстендәгә гәүдәнә этеп төшөрергә күпмә тырышып караса да, ниятенә ирешә алмады. Хатын ана бума елан шикелле чорналган иде. Тик болай ятып булмый ич инде, бер-бер чарасын табарга кирәк, кеше-фәлән күрсә, ояты ни тора?

Гөлнәзирә дугадай киерелеп алды да, кисәк кенә тәнән йомшартты. Ике гәүдә арасында бушлык хасил булды. Шушы мизгелдән файдаланып, ул Фәхернисаның астыннан чыкты, жәлт кенә торып басты. Ләкин теге дә бирешергә теләми, бер ара аягына өстерәлеп барды.

Гөлнәзирәдә су кайгысы калмады, буш чиләкләрен уйнатып өенә йөгәрде. Ләкин бәхетсезлегенә, сынар итеге Фәхерниса кулында калган икән, таки салдырып алган, каксәяк.

Эшкә баргач, бу хәлне ул дустанә Саниягә сөйләде. Сынар киеш катаны ничек тә Фәхернисадан алырга кирәк иде. Югыйсә, тагын гайбәт китчәк.

— Кызына әйтәп карыйбызмы әллә, бик иплә, бик тәртиплә бала диләр, — диде Сания.

— Оят бит, ул баланы да катнаштырмыйк инде.

— Теге мөртәтә дә кайтса-кайтмады, — дип Сания Нәгыймжанны сүгеп ташлады, — бер-бер жаен табар иде әле, ир кеше бит.

— Ул гына житми иде.

— Әллә сине тынычлыкта калдырып дисенме?

— Борынын гына күрсәтеп карасын, умырып ташлармын.

— Умырмыйсын, Гөлнәзирәкәй, буасы ерылган елганы, бар, тыеп кара син аны.

Нәгыймжанга кадәр бүән Әхмәди малае Хәким какты аның ишеген. Кем бар икән дип чыкса, артына авып китә язды. Шул бултерек басып тора. Нык үзе, юантык. Әрмисләрнеке кебек колакчыннары күтәрәп бәйләнгән бүрегән кырын салган, чын егет диярсен.

— Жылынып чыгыйм әле, — диде Хәким, ялагай маэмай шикелле боргаланып, — аякка суык төште.

— Өенә кайтып жылын, энем. Синең кебек бәләкәчләргә бәй-бәй итәргә вакыт, әнкәң ачуланыр.

— Мин бала-чагамы әллә әнкәй итәгенә ябышып ятарга?

— Үзенне дәү дип беләсенмени?

— Язга ФЗУга китәм, шуннан — армиягә! Керт инде, өшедем бит.

— Әйттем ич инде өенә кайтып жылын дип.

— Минем синең түшәктә жылынасым килә...

— Тешләреңне коярмын, малай актыгы. Кара, ни сөйли.

— Масайма, юмартлыгынны беләбез, бөтен авыл сөйли.

Гөлнәзирә гарьлегеннән Хәкимне күтәрмәдән түбән төгәрәттә.

* * *

Һәр шимбә көнне колхозның барлык эш урыннарында сәяси түгәрәк дәресләре үткәрелә. Ул нәкъ сәгать кичке биштә башлана, төгәл бер сәгать дәвам итә. Һәр коллективның үз агитаторы. Стена газетасының да яңа саны шушы көнне эленә.

Парторг Жәмилә чиратлаштырып әле бер түгәрәк эшендә, әле икенчесендә катнаша. Бу юлы ул фермага килде.

Гөлнәзирә үзенә исемә телгә кергәнче иң алгы рәтләрдә утырып, сөйләүченә сүзләренә кушыла-кушыла утырып иде. Көләр, шаярып иде. Газетага да аны һаман мактап кына язларлар иде. Рәсемен бервакытта да ташбака өстенә утыртып төшөрмәделәр, урыны гел аэропланда булып иде. Чөнки ударник иде, тырышып эшли иде.

Бүген исә иң арттагы аулак урынны сайлады. Жәмиләнен күзенә

чалынасы килмәде. Тик тегесе дәрескә махсус аның өчен килгән иде. Исәбе Гөлнәзирә мисалында һәм сәяси, һәм әхлакый тәрбия үткәру иде. Шуңа күрә ферма өенә килеп керүгә, күзләре белән Гөлнәзирәне эзләп тапты да: “Миркасыймова, алгарақ утыр” — диде. “Уф алла, тагын чәйни икән инде”, — дип Гөлнәзирә курка-курка гына алты рәткә узды.

— Бөтен прогрессив кешелек дөньясы тарихына алтын хәрефләр белән язгылачак Сталинград хәрби эпопеясынан соң гитлерчыларның кояшы батты, — дип кыска бармаклары белән һаваны ярды парторг. — Каһарманнарыбызны тагын бер мәртәбә аягүрә басып хөрмәтлик, иптәшләр!

Бер-ике минут дәвамында идән сайтаклары шыгыр-шыгыр килеп торды.

— Безнең “Яна тормыш” колхозы колхозчылары да үз бурычларын намуз белән үтәргә тырышалар. Ләкин, иптәшләр (кыска бармаклар янә һаваны ярды), безнең арада сәяси яктан сукуыр, әхлакый яктан череп таркалган кешеләр дә бар. Әле менә кичә генә ике хатын иртә таннан бәке янында үзара ызгыш куптарганнар. Ир бүлешәләр. Нинди гарылек! Миркасыймова хәтта бер киез итегенен төшөп калуын да сизми. Иреннең законлы хатыны Фәхерниса аны парткомга китереп тапшырды.

Менә без ничек ярдәм итәбез фронтка! Оят түгелме, Миркасыймова! Иптәш Сталин бик урынлы кисәтә, сыйнфый дошман мәкерле, ул яшерен эш итә, ди ул. Бөтен күнелем белән сизеп торам, иптәшләр, бездә дә бар сыйнфый дошманнар һәм аларның тегермәнәнә су агызучылар. Бар! Бәке янындагы кичәге мәрәкә дә мона ачык дәлил. Сәгатъләре сугар, электерербез без аларны. Һәм дә тиешле статыйсын да чәпәрбез!

Стена газетасына Гөлнәзирәнең карикатурасын киез катага атландырып ясаганнар. Астына: “Буржуазия тегермәнәнә су коючы”, — дип язганнар. Бу Жәмиләнең акрын-акрын сыйнфый дошманның чираттагы кандидатурасына кармак салуы иде. Булырмы ул дошман, табылырмы, анысы Жәмилә өчен мөһим дә түгел. Иң мөһиме, кешеләрне Гали кылычы астында куркытып тоту.

...Гөлнәзирәнең өенә кайтып килеше. Башы түбән иелгән, күзләре моңсу. Жәмилә аны бөтен халык алдында изеп ташлады, кешелеген калдырмады. Тик нишләнтер парторгның янауларын ул бик битараф кабул итте. Үзенң шундый “батырлыгына” үзе дә гажәпсенде. Уйлана торгач, сәбәбенә дә төшенде сыман. Гел шул бер балык башы икән ләбаса! Һаман бер үк сүзләр: “Тегермәнә су агызулар”дан да гарык инде халык. Кемнәр тегермәнәнә генә акмады инде ул сулар? Буржуазия тегермәнәнә дә, Гитлер тегермәнәнә дә, кулакларныкына да...

Их, төшендәге кебек кошлар булып очып китәсе иде. Еш кына ул төшендә очып йөри. Рәхәт шундый. Жинел. Петр тауларыннан урап кайта, Агыйдел өстендә акчарлактар белән узыша. Бертөрлелекне жене сөйми, әмма ул бертөрлелектә азапланырга мәжбүр. Күнеле кин анын. Ул Мәхмүтне дә, Нәгыймжанны да бер үк дәрәжәдә диярлек ярата, үз итә. Ләкин бу хатыннарга фарыз гамәл түгел. Дин нигәдер хатын-кызны кимсеткән. Ир-атка ярый, алар дүрт хатынга берьюлы никахлаша ала.

Тәрәзәдә үт күргөч, сөенеп куйды Гөлнәзирә, әнисе килгән! Жаны түзмәгән. Нигә шул кадәр мәрхәмәтле була икән бу ана йөрәгә!? Эшәмәшәкәте болай да ташып ашкан. Шул арада кызының хәлен белергә дә, күнелен күрергә дә вакыт таба.

Гөлнәзирә шушыңдый татлы уйлар белән ишекне ачты, күзләре белән әнисен эзләде. Ә әнисе урынына моржа янындагы урындыкта Нәгыймжан жәелеп утыра иде. Авызы ерык.

— Насида кайтып життек, каракаш, — диде ул елмаю аралаш.

Гөлнәзирә коелды да төште. Иреннәрендә калыккан дерелдек дулкын очлы шырпы кебек аяк бармакларына төшөп кадалды.

Тик ул авыртуны нигәдер йөрәге белән тойды. Шушы кеше аркасында ике атна эчендә ниләр генә күрмәде дә, ниләр генә ишетмәде.

Житмәсә, хатыны битләрен тырмап-канатып китте. Ярый көздән үти ана яфрагы әзерләп куйган иде, шуның төнәтмәсә белән генә адәм рәтенә керде. Менә шушы бала оясы көлеп-елмаеп аның өендә хужа булып утыра. Каян килгән Байсар бикәсе.

— Сагындырдың да соң, каракаш, кил әле бер әп итим үзенне, — диди Нәгыймжан Гөлнәзирәгә үрелде.

— Үкчәнне күтәр моннан, — диде Гөлнәзирә, ниһаять, телгә килеп, — хатынынны әп ит. Житте, шаярдык. Гайбәтен жыеп бетерерлек кенә түгел. Гарык! Менә моннан! — Ул кулы белән муенына ишарә итте.

— Коймак битем, юкка рәнжетәсең. Йәш белән йәшнән күнеле бер, ефәк белән ефәкнән төсене бер, дигән бабайлар. Безнән төен бер инде.

— Каян килгән фырт егет?

— Алай димә, каракаш, йәш мәхәббәт келәт ватканда, карт мәхәббәт пулат ватар, ди.

— Әле ярый телең бар, әллә кайчан карга күзенне чуыган булып иде.

— Бик дәрәс сайрыйсын, коймак битем, алда — гөл, артта чөчәк.

Нәгыймжанның уен-муен сүзләре Гөлнәзирәгә тәэсир итми калмады. Хатын-кыз, гомумән, интим мөнәсәбәтләрдә житдилекне өнәми. Алар Нәгыймжан ише тисә — таякка, тимәсә — ботакка сукалаганнарны хуп күрәләр.

Гөлнәзирә дә Нәгыймжан белән башка чуалмам дигән иде, сүзләр биргән иде, ә хәзер, әнә, елмаюын зур тырышлык белән генә басып тора. Хәер, гонаһлы мәхәббәтнең жимеше татлы була шул анын. Бу ләззәтне бер мәртәбә татыган хатын-кыз аннан бервакытта да арына алмый. Чәй жене кагылган әбиләр белән бер ул уйнаш хатын.

— Ул печәннең белән күпме йөрәк итемне ашадың, — диде Гөлнәзирә, — мичкә ягып кына котылдым.

Нәгыймжан жиңел сулап куйды. Бу инде буранлы гарасат үтте дигән сүз иде.

— И, каракаш, көрешкә генә ие печәнә, әрәм иткәнсен.

— Тентү йөри диделәр бит. Синен өчен дә көеп үлә яздым.

— Мин аларны кызык иттем, — диде Нәгыймжан зур бер канәгәтләнү белән, — атлар аны төн чыкканчы ялт иттерде, сыңар сабагы да калмаган ие.

— Ул ерак юлга нигә чыгып киттең инде, аягын авырткан килеш...

* * *

Нәгыймжанның йртән эшкә китүен Халисә капка ярыгыннан күзәтеп калды. Кош тоткандай куанып урамга чыкты, үткән-сүткән кешеләрне сагалап торып, әлегә мөһим хәбәрне авылга чөчте. Ләкин бу чәйнәлгән яңалык иде инде. Шуна күрә аның сүзләренә егылып төшүче булмады. Халисә арлы-бирле сугылды да, кешеләрне сүгә-сүгә ихатасына кереп югалды.

Гөлнәзирә дә тынычланган иде инде. Чөнки жан терәге, Нәгыймжаны янында иде. Ә ул әйтте: “Ирдәүкенен бер сүзенә мең сүз кайтар, авызын да ачтырма, теләсә-нәрсә лыгырда”, — диде. “Син партийный түгел, чакырса да барма”, — диде. Таяныч булганда нинди рәхәт икән?!

Шулай да, парторг янына кереп чыгарга туры килде Гөлнәзирәгә. Сыңар киез итеге һаман парткомда иде ич әле.

Жәмилә, гадәттәгечә, борын өстенә төшкән күзлегенен өстеннән генә текәлеп карап алды да: “Ул азгын айгырны тагын нигә керттең?” — диди һөжүмгә күчте.

— Кем ул айгыр, Жәмилә апа?

Гөлнэзирэнэң шома мангаенда эреле-ваклы сызыклар йөгерешеп алды.

— Нэггймжанын инде, кем булсын?

Мангайдагы әлеге сызыклар бу юлы ике каш арасына килеп тирән сыр хасил иттеләр.

— Жу-ук, Нэггймжан абзый нишләп айгыр булсын ди ул, Нэггймжан абзый совет солдаты бит ул, фронттан яраланып кайткан каһарман!

Жәмиләнен болай да кыска муены жилкәсенә сенеп үк бетте. Зур өстәл артында кишкән көнбагыш сабагына охшаган бөдрә чәчләре генә тырпаеп тора иде. Гөлнэзирәнәң тәвәккәлгә аны аптырашта калдырды. Совет солдаты, фронт, каһарман! Бу аның үз сүзләре ич! Ничек мыскыл итә, ә? Юк, гади колхозчы партия вәкиле белән болай сөйләшәргә тиеш түгел. Юк!

— Беләсенме, Миркасыймова, син кем, — диде Жәмилә күзләрен чекерәйтеп, — чүп! Менә син кем?

— Тәрбия эше житми, Жәмилә апа, — диде Гөлнэзирә, аның кимсетүенә игътибар итмичә генә, — иптәш Сталин кушканча бармый бездә тормыш.

Сүзләрен тезде-тезде дә, Гөлнэзирә шкаф башыннан киез катасын алып ишектән чыгып китте. Жәмилә теле тешенә кысылган кеше кебек сүзсез калды.

Гөлнэзирә күзгә күренеп үзгәрдә, акрылап үз табигатенә кайтты. Ул, гомумән, хис кешесе. Күнеленә берәр кытык кердеме, ана башы-аягы белән кереп бата. Уе шуннан соң гына килә. Бу яктан авылның арга сереме, кадимки горейф-гадәтләрдән арына алмаучы кайбер хатын-кызлардан нык аерылып тора иде ул.

Шулай да борынгыдан килгән гадәтләренә, кагыйдә-кануннарның йогынтысы зур иде әле. Чөнки ата-бабалардан калган әхлакый мирасның сагында өлкән буын һәм әле күнелләрдән бөтенләй үк китеп бетмәгән дин тора. Гөлнэзирәнәң әнисе Хәдичә карчык та шундыйларның берсе иде. Кызының биргән вәгдәсен бозып, янәдән “гәнаһ юлыннан китүе” аны бик зур борчуга салды. Ул үзен иң бәхетсез, иң булдыксыз ана итеп хис итә иде. Бөтенләй сырхауга сабышты, кеше күзенә күрәнмәс булды. Гөлнэзирә янына да ул караңгы төшкәч кенә килде. И, шул вакыттагы хафаланулары! Ходаем, үлмәнән хурлык яман дигәндәй, теге Нэггймжан дигән мөртәт кенә очрамаса ярар иде дип хәвәфләнә. Нәселләре белән шаталак булдылар. Хайванда арыклык, адәмдә ярлылык гаеп, дигәнәң хактыр, мөгаен. Ил өстендә дәрәжә-абруйлары юк иде, сүзләре үтмәде. Ник дисәң, ялкау иделәр, эш сөймәделәр. Ялчылыкка үз көннәрен үзләре күрә алмаган булдыксызлар гына ялана иде элгәре. Сәүит чыккач кына бугаз киереп йөри башладылар. Түрәгә әйләнделәр, үзләренә булмаган акылны кешегә өйрәтергә тотындылар. Шуна дөньясы бармый. Чәй-шикәр, кәрәчинне кибет хужалары бурычка да биреп жибәрәләр иде әнәтрәк. Хәзер күзенә кырып салырга да юк. Никулай заманында да булды ул сугыш. Ләфкәләрдә кызыл билле перәннәгенә кадәр өзелмәде барыбер. Солдатка да сайлап кына алдылар. Ә болар кешеләренә генә түгел, атлар, мал-туарларны да кырып-себереп дигәндәй фрунт дигәннәренә озаталар.

Ул ялчы баласының сугышта да рәте чыкмагандыр. Аягын имгәтеп кайтып житкән бит, хәерсез. “Атланган батыр аттан төшмәс”. Безнекеләренәң кош теледәй хат язып салырга да вакыты юк. Бу ач бет шул асыл егетләренәң гайләләрен мәсхәрәләп йөри, өметсез. Исән-сау гына кайтсыннар, нишләтергә белерләр ул карунны, Аллаһы боерса.

Әнисенәң бөкрерәк юка гәүдәсен шайләп алуга Гөлнэзирәнәң йөзе жыерылды. Тавыш куптарырга килә инде бу, дип гасабиланды ул. Туйган инде өйрәтүләреннән дә.

Югыйса, бүгәнгә көннәре бик күнелле узган иде. Көлештеләр дә көлештеләр. Әүвәл сарыкларны эчертүдән кызык таптылар. Эре малларны

көнгө өч мәртәбә бәкәгә алып төшөп эчертәләр. Сарыклар белән мәрәкә. Коедан мичкә белән су ташырга туры килә. Коесы да жәһәннәмдә, ферманың иң аргы очында. Үзе бик тирән. Эче-тышы бозланып каткан ул зур имән чиләкне бер төшөрөп менгерүе дә мен бәла. Эчләре суырылып бетә. Ә бүген Гөлнәзирә, сарыкларның үзләрен кое янына алып барыйк, дип кулдашын гажәпкә калдырды.

— Кит, сантий, Мәфтуха жингән риза булыр дисенме? — диде ул.

— Мәпти ни әйтер, дип йөри-йөри үзөбез дә сарык булып беттек инде.

Ни итсәләр иттәләр, утардан тәчтәйләрне барыбер алып чыктылар. Тик кыш буе ябылуда яткан сарыклар иреккә дөньянын ни-нәрсә икәнөн онытканнар иде булса кирәк. Бу нинди тамаша дигәндәй, колакларын шәмдәй торгызып, тик әрле-бирле каранышып торалар. Чемченергә үлән кирәк шул аларга. Мөгаен, ирек алар өчен үлән чемченүне аңлатадыр. Ә кар өстендә нинди үлән булсын ди?

— Нәмәшләп сарыклар утарда түгел, бу ниндәй башбаштаклык, — дип, алар янына жилләнеп ферма мөдире Мәфтуха килеп житте.

— Менә саф һава иснәтергә алып чыккан идек тә, ошатмадылар әле, — дип Гөлнәзирә Саниягә күз кысты.

Мөдир икеләнебрәк калды.

— Утарда да шушы һава ич.

— Юк, Мәфтуха апа, утар һавасы белән мондагы һаваны бутап булмый инде анысы. Май ягылган ипи төмлерәкме, май ягылмаганымы?

Мәфтуга үзен шаяртканнарын аңлап алды ахры, “Теленә салынмаң, эшегездә булдың”, — дип, китеп тә барды.

— Ярый әле, кое янына барып житә алмадык, Мәптинен йөрәге ярыла иде, — диде Сания.

— Бу имансыз сарыкларны әйтүем, — дип үзенә тузынды Гөлнәзирә, — чистый эзергә-бәзер: ашарга сал, суны ташып эчерт, каян килгән абыстайлар?

— Сукранма, бер күнел ачып алдык ичмасам, әйдә, тот сәнәгенне, Мәпти тагын төкрәк чәчәр.

Сания басуга тирес түгәргә китте, Гөлнәзирә печән хәстәрәнә кереште. Мәшәкәтлелек бик. Иң элек эскертгән чанага төйисен, аннары үлчәүгә кертәсен. Үлчәткәннән соң тагын төяргә кирәк. Шулай да иптәшеннән алданрак житеште Гөлнәзирә.

— Сания, сине баядан бирле бер кеше көтеп тора, кая олактын? — дип каршы алды ул аны.

Сания ышанырга да ышанмаска да белмәде. Авылда аны эшләгән жиренә килепләр көтеп торырлык якын кешесе юк. Әбисе тәрбиясендә үстә. Ул инде вафат. Башка тутаннары юк. Ире сугышта. Әле кичә генә хаты килде. Тик нигәдер йөрәге кымыржап куйды солдатканың. Өмет белән яши торган замана бит. Кем белсен, бәлкәм...

— Телеграм баганасы түгелсендер бит, нәрсә катып калдың, кешенә көттермә, — дип ашыктырды аны Гөлнәзирә.

— Кем соң ул, нинди кеше?

— Нинди, нинди, чибәр егетләр нинди була соң?

— Егет?! —

— Жәтрәк, кергәч күрерсен...

Алар ишектән бергә керделәр. Энгер-менгер бүлмәгә конгырт пәрдәсен корып маташа. Бозлы тәрәзәләрдән кәргән яктылыкның хәлсез нурлары шул пәрдә эчендә сүнөп юкка чыга. Алай да түрдә, моржа ягында, ниндидер кешенен гөүдәсе шәйләнә. Ир-атка охшаган, әйе, башында колакчыны төшөрелгән бүрек.

Кем булыр бу? Имамәтдине яныннан кайткан әрмис-мазар микән әллә? Хатында аны-моны язмаган-язуын. Дөньялар үзгәрәп тора бит ул, хаты да озак кына килгән. Тик нигә дәмши соң ул, әпә түгелдер бит?

Гөлнәзирә аны чөшкәнләп, кабыргасына төрткәләп алды, янәсе,

бар, күреш. Шулчак бүлмәдә сарык тавышы ишетелеп китте:

— Б-әә-бәә-бәә...

Гөлнәзирәнән чыдамлыгы бетте, бот чабып көләргә кереште. Сания, ниһаять, алданганын төшенде. Егет дигәнән сарык икән ләбаса! Гөлнәзирә аның аякларын бәйләп, муенына кадәр арыш капчыгы кидергән, башына иске бүрек элгән. Карангыда тач кеше кыяфәтенә кереп утыра юеш борын.

— Бел, кызий, күрсәтәм әле мин сина моның өчен, — дип Сания Гөлнәзирәнә жилтерәтеп алды. — Әллә нәрсәләр уйлап бетердем, исәр...

— Мин аны теге бүлтерек Хәким рәвешенә кертмәкче идем әле...

— Бүлтерек дип мыскыл итмә, Банатта кунып чыккан инде ул.

— Булыр, булыр, миңа да төртелде ул иртә маэмай.

...Менә шулай шактый күнелле, мажаралы үткән иде Гөлнәзирәнән көне. Әнисен күргәч, боларның барысы да онытылды. Башта ачуы кабарды, аннан күнелен кызгану хисе биләп алды.

— Теге адәмән юкмы? — дип сөйләнә-сөйләнә килеп керде әнисе.

— Утны әле генә алдым, — диде Гөлнәзирә аклангандай. Әйтерсен лә, ут алу-алмауның Нәгыймжанга катнашы бар иде.

— Яманлык яктыны яратмый ул.

— Ташла әле, әнкәй, шул чөнечкеле сүзләренне, туйган инде...

— Сүзе хакның йөзе ак, диләр балам.

Хәдичә карчык сырмасын салып чөйгә элдә дә, ишек катындагы урындыкка килеп кунаклады. Ул арада Гөлнәзирә самавыр куеп жибәрде.

Нәгыймжан төшке ашын ашап киткән. Миңкә чүлмәк белән бәрәңге куеп киткән иде Гөлнәзирә. Бик тиз ийләшеп киттеләр, гомер буге бергә яшәгәннәр диарсен. Нәгыймжан үзен бик гади тотта. Алдына нинди ризык куйсаң да, мактый-мактый ашый. Мәхмүт белән чагыштырганда, жир белән күк арасы. Мәхмүтнең йөзе һаман чыгык булыр иде. Ашау-эчүгә талымлы. Иркә. Бала да бала, ул да бала. Яравы авыр иде ана.

— Аллаһы Тәгаләнең каһәрәннән дә курыкмыйсың икән, кит агай, кит агай...

Әнисенен сүзләре кайдандыр ерактан, томан эченнән генә ишетелә кебек.

— Никах каһәре хатын-кыз өчен иң зур каза, дигән пәйгамбәрәбез. Ул тәмуг кисәведәй һәрвакыт аның баш очында асылынып торыр ди. Бүген өзми икән, иртәгә өзә, берсекөнгә. Быел булмаса, алдагы елда. Өч, дүрт, ун елдан соң. Ләкин барыбер өзә. Аннан качып котылырмын димә. Кыямәт көнендә андыйларның йөзләре дегет белән сыланган булыр ди. Шуңа үт кабар ди, гөһәй ияләре кая керергә тиешек тапмый әле монда, әле тегендә килеп сугылырлар ди. Никах каһәре төшкән хатынны тәмүтның иң кызу жиренә ташларлар ди. Иң зур газапны алар кичерер ди. Ярабби, ходаем, үзең сакла. Кемнәр уйлаган бит, йөрәк багыреннән өзәлеп төшкән үз балаң шундый сынауларга дучар булыр диеп...

Самавыр инде шуалый башлады. Өй эченә ямь кереп китте. Тирә-як илаһи моң белән тулды. Мондый самими аһәң авыл өендә генә була. Тәннәр эреп китә, күңелгә тынычлык инә. Урман сандугачы белән садә булса, авыл өе самавыр белән садә. Әнә, сәке түрәндә өелгән ястык-мендәрләр өстендә йокымсырап яткан мияубикә дә рәхәтлектән киерелеп-сузылып куйды. Ләкин Хәдичә карчыкның гына монарда гаеми юк, үзенекен сукалый.

— Шәһвәт, хайвани теләккә бирелүнең нәтижәсе бер генә үкенү түгел, бәлки бик күп үкенүләрдән гыйбарәт булыр, дигән китап. Ниңекләп кайтарып бетерерсең икән, ходаем. Ул азгынын да башына тай типкәндер. Шулай булмаса, хатынын, бала-чагасын ташлап кеше типкесендә рисвай булып йөрмәс иде. Адәм мәсхәрәсе бит.

Гөлнәзирә нидер әйтергә дип авызын гына ачкан иде, өлгәрә алмыйча калды, тышкы яктан ал тәрәзәгә кемдер күсәк белән тондырды. Түшәк өстендәге мәче ук кебек атылып идәнгә сикерде. Яшен житезлеге бар

икән үзәндә! Өй эченә салкын жил ургылды. Тәрәзә пәрдаләре, чаршаулар чуалышып бетте. Хәтта куыклы лампанын да теле дерелдәп алды. Гөлнәзирә беравык үзен гарасатка юлыккан кеше кебек хис итте. Мәчесе аягына килеп сарылгач кына анына килеп, тиз генә тәрәзә тишегенә мендәр китереп каплады. Күп тә үтми ян тәрәзәгә дә китереп бәрделәр. Бозга боз чәкешкәндәге кебек чөлтер-чөлтер пыялалар коелды.

Тәрәзәдән ыжгырып кәргән котсыз жил гүя Хәдичә карчыкның йөрәген умырып алып, дөм карангы, төпсез вә салкын упкынга очыртты. Ул хәтта авырту да сизмәде. Гәүдәсе урындыктан шуып төшкәндә жаны чыккан иде инде. Йөрәге бу хурлыкны күтәрә алмады.

* * *

Нәгыймжан эштән кайтып килгәндә Сөн тыкрыгыныннан анын каршысына сулышы капкан Фәхерниса атылып чыкты. Чак мангайт-мангай чәкешмәделәр.

— Сөйрәлчегеннең тәрәзәләрен кырып кайтуым, — диде хатын мыш-мыш килеп. — Бар, йөгер, юат!

— Зәһәрәң бүселеп чыкты тәки, ә? — диде Нәгыймжан тыныч кына. Анын бервакытта да, беркемгә дә орылып-бәреlep сугылганы юк. Хатынына гомумән дә кул күтәрми. Элек тә, хәзер дә. Чирләш булганы өчен түгел. Табигате шулай, тәрбиясе. Әбисе Шәмсебәдәр карчык аны кече яштың, кешегә суксан, кулң корыр, сүгенсән — телен кутырланып асылынып йөрер, дип, әллә нинди шомлы мисаллар китерә-китерә куркытып үстерде. Сүгенә дә белми, сугыша да белми. Укыса мулла була алыр иде, шәт. Азгын муллалар да тулып яткан ләбаса! Асрау кызларны, ятимә туташларны аз елатмаган ул чалма башлар. Ләкин Совет власте элек дин әһелләренә, байбичәләргә генә тәтәгән бу өстенлектән Нәгыймжан шикелле ат караучыларга да өлеш чыгарды. Әхлаксызлык корты бөтен жәмгыятьне агулады. Тәтиләр катына йөрү гадәти хәлгә санала башлады. Нәгыймжан да әлегә гәмәлендә хилафлык күрмәде. Кәжә кеше бакчасына керә инде ул. Урлашмаса, кәжә дә булмас иде. Хатын аеру аның башына да кереп чыкмый. Кызы Нәгыймәнә үлеп ярата. Кая барса да, ана нәрсәдер юнәтергә тырыша. Тик кызы анын тәртибеннән риза түгел. Әле бүген дә янына килгән иде. Бергәләп атларга дигән печәнне үлчәп өемнәргә салдылар. Алдан әзерләп куйсан, унайлырак, әрәм-шәрәмгә дә китми. Чөнки һәркем печәнне бер-ике учма гына булса да артыпрак эләктереп калырга омтыла. Алар, билгеле, бахбайлар өчен өзгәләнә. Тик печәнне генә чамалы, граммына кадәр исәпләргә туры килә.

Эшләре төгәлләнүгә Нәгыймә сәнәген бер читкә кадап куйды да, зурлар кебек сүз башлады.

— Әткәй, син немешларга каршы көрәшкән батыр сугышчы. Яраламасалар, әле дә фронтта булыр иден, әйеме бит?

— Әйе, кызым, әйе.

Нәгыймжан сагайды. Күргәнәң сизгез, күрмәгәнәң тугыз, бу кызыңнын төпсез чиләккә дә утыртуы бар.

— Менә син, әткәй, әйт әле, фашистларны жинү өчен иң беренче нәрсә кирәк?

Нәгыймжанның кулы колак артына үрелде. Ыы, кара син бу чәнтине, ничек маташтыра. Ну, баш үзәндә! Ускәч, мөгаен, укыгучы булыр бу.

— И, кызым, — дип кочаклап алды ул Нәгыймәсен, — кемнәр белсен инде аны. Белгән булсак, инде күптән жингән булыр идек.

Кызының күзләре түгәрәкләнде. Аның күз карашында, ничек инде, әткәй, син шушы пүчтәк кенә нәрсәне дә белмисен, дигән гажәпләнү катыш шелтә ята иде. Нәгыймжан да кызының халәтен анлап алды.

— Корал кирәктер, кызым, — дип үзенә алай ук төшеп калганнардан

түгеллеген исбатларга ашыкты. Чөнки фронтта мылтык булып мылтыкка да кытлык икэнөн белэ иле ул.

Нэггймэ иреннэрен кыйшайтып этисенэ карап торды да тезеп китте:

— Корал бар ул бездэ, эткэй, радиодан сөйлөп торалар ич. Э жинү өчен иң беренче тәртип зарур. Юкка гына каһарман маршалыбыз Ворошилов: “Тәртип нава кебек кирәк”, — димәгән. Бу канатлы сүз безнен отряднын девизы. Нэггймжаннын күзләре кызыныкы кебек түгәрәкләнеп кенә калмады, шар булып мангаена менде. Э Нэггймэ дөвам итте:

— Без, яшь ленинчылар, шундый тәртип булсын өчен көрөшәбез дэ. Син аны бозасың, эткэй, минем алдынгы пионер дигән исемемә күлгә төшерәсен. Жәмилә апа да шулай, ди.

Иы, менә кемнөң жырын жырлыисың икән, дип кашларын жьерды Нэггймжан. Лекин ана карап кызына булган хөрмәте бөртек тә кимемәде.

— Эткэй, синөң үз өөн бар, анда-монда сугылып йөрмә, — диде Нэггймэ, — туры өйгә кайт!

— Ярар, кызым, ярар, кайтырмын.

Һәм менә кайтып килеше.

— Зәһәрөнне бастың алайса, ә? — Әлеге сүзләрне Нэггймжан ниндидер дустанә тавыш белән әйтте. — Усал хатыннан аждаһа курыккан, — дип дөрес әйткән борынгылар.

— Синөң белән усал булсаң да таманга гына туры килә әле.

Ир көндөшенөң төрөзәләрен кырган өчен Фәхернисаны гаепләмәде. Чөнки авылда уйнашчы хатынның ишек төбе жәнжалсыз булмый. Төрөзә ватулар, толым тарткалаулар әлеге гамәлнен күптәннен килә торган йоласы.

Нэггймжан таң белән ерак юлга чыгып китте. Юл беткәнче Сарапул заводына күбрөк утын ташып куярга кирәк икән. Райондагы эшкә яраклы бөтен атны шунда кудылар. Бүлтерек Хәким дэ әлеге төркемдэ иде. Хәдичә карчыкның вафаты турындагы хәбәрне Нэггймжанга ул ирештерде.

— Фәхернисәтгәй төрөзә кырганда Хәдичә әби шунда булган, — диде малай.

— Нәрсә, Фәхернисага ягарга маташалармы әллә?

Хәким мин каян белим дигәндәй, жилкәсен жьерды. Алай да Нэггймжанның күнеленә хуш килердәй сүз әйтте:

— Кортка кешеләр үлө инде ул, Нэггймжан абзый, аптырама, үлмәсәләр, бөтен авылны корткалар басар иде.

— Хак әйттөң, энәм, әүлия икәнсен. Дөресе дэ шулай бит, әй. Авылны корткалар басса нишләр иден, ә? Безгә яшьләр кирәк, шулай бит? Гөлнәзирәләр, Банатлар...

— Гөлнәзирә шә-ә-әп, — дип сузды Хәким, — түшләрә тау чаклы... Алмашка Банат та ярый анысы...

Нэггйм кәефе килеп эчен тотат-тотат ыржайды. Аннан ары:

— Син боларны каян беләсең соң, әллә кылларын тартып караштырдыңмы? — дип сорады.

Хәким бер башка калыкты. Фронтовикның аны үзенә тиң итеп сөйләшүе үстөрөп жибәрде аны. Хәйран гына чибәр иде ул. Күе конгырт чәчләрен мангаена төшерөп тараган. Иреннәре үпкәләгән баланыкы шикелле бүлтәбрәк торса да, йөз чалымнарында үзсүзлелек, үжәтлек сыйфатлары шөйләнә. Э күзләре майлы, мут күзләр.

— Гөлнәзирә якын жибөрмәде, — диде ул офтангандай, — баскыч башыннан эшерөп төшерде.

— Банат аннан да усалрак ич.

— Сүздә генә ул...

— Ничек сүздә генә?

— Ничек дип, барып кердем шулай, табын жыеп маташа бу. Тотынды әрләргә, тотынды кычкырырга. Син фәлән дэ, син төгән, дөньядагы бар әшәкелекне лаканы-ниә белән минем өскә аудара.

— Ә син?

— Миңа көлке генә. Көлгән саен котыра бара. Үзе чыгып кит тә дими, кумый да. Аннан балаларын туздырырга кереште, нәрсә күзләрегезне тасырайтып утырасыз, кеше күргәнегез юкмы әллә, ятыгыз урыннарыгызга, ди. Теге мескеннәр шыпан-шыпан гына почмактагы толып астына кереп чумдылар. Бөләкәйләр бит әле. Ярар, мәйтәм, булмады инде, дип ишек тоткасына ябышкан идем, туктатты бу мине.

— Бар, чаршау артына урын жәйдем, кереп ят, — диде.

— Кемгә ошап шулай яшыли дәрт керде икән сина, Хәким, нәсел-нәсәбегездә дә андыйлар сизелми иде кебек.

— Кем белгән инде аны, Нәгиймжан абзый, ул үзеннән-үзе бит, гел кабарып кына тора. Йөрергә жайсыз. Кеше арасында бигрәк тә кыен. Инде жаен таптым, тышауда тотам.

— Тышауда?

— Ботка элмәкле жеп бәйләп куйдым.

— Әле дә элмәктәме?

— Элмәктә.

Нәгиймжан ышанырга да ышанмаска да белмичә башын чайкап торды. Мондый әкәмәт турында беренче ишетүе. Хәлбуки, ул үзен моңа кадәр иң гайрәтле ир-атка санап йөри иде.

Ләкин аларның дуслыгы озакка бармады. Апрель кары шикелле бик тиз эреп бетте. Нәгиймжанның хатын-кызлар гыйшкына тигән дәрәжәсендәге тагын бер мавыгуы, тагын бер яраткан нәрсәсә бар иде. Ул да булса — ат! Туганыннан бирле ат тирәсендә әвәләнде Нәгиймжан. “Атка ябышып туган малай”, — дип көлеләр иде аннан. Гәүдәгә жинел булганга, чабыш атларына да атландыралар иде. “Сөлөк” кушаматлы алаша белән өч ел рәттән тирә-яктагы бөтен жыеннарда катнашып, беренче урынны тоттылар.

Иң яраткан шөгыле тай өйрәтү иде. Морза биясенен чираттагы елгырын йөгәнләве әле дә хәтерендә.

Авылда һәр атның кушаматы элекке хужасының исеме белән аталып йөртелә. Ни хикмәт, һәр бахбайның холык-фигыле иясенен холык-фигыленә туры килә. Күндәмлек, житезлек ягынан, мәсәлән, Корбангали исемле кулакның атлары дан тотта. Атлы эшкә чыккан һәр үсмер бригадирдан шул нәсел атларын ялынып-ялварып сорый. Морза агай колхозга бердәнбер биясен житәкләп килгән. Бия юмарт булган, һәр елны колын китергән. Ишәйгәннәр болар. Тик дуамаллыкта бу атларны уздыручыны башка таба алмассын. Алып китергә дисән, аларны куш чыпчыктан да өркәләр. Морза агайның үзен дә бик тискәре, кире кеше булган дип сөйләләр. Чит авылга кыз ярәшергә баргач, атка авыр дип, көләшен чана артынан жәүлүткән, имеш.

Шул Морза таен тотып бирделәр Нәгиймжанга. Менеп атланган гына иде, тотынды артын сикертергә. И сикеренә, и сикеренә, Нәгиймжанның эченә кату төшөп бетте, үпкәсе авызына килә язды. Авызлыкты бит әле югыйсә. Тезгенне тарткалаганны да белми, тузынуы—тузыну. Әгәр кул селтәсән, янадан өйрәтүе бик авыр булачак. Аны хәзер ничек тә арытырга кирәк, аннан чыбыркылап куарга, хәле беткәнче, авызыннан күбек чыкканчы.

Менә елгыр борынын жиргә төртеп туктап калды. Шунда ук жайдакның камчысы аның сыртын кыздырып узды. Тай ыжгырып урыныннан кутты. Элдәртә генә. Нәгиймжанның колагында жыллар уйный. Һай, каһәр, басу капкасы ябык икән ич. Ә ат туп-туры шул тарафка ыргыла. Аны инде туктатып булмаячак! Нишләргә? Сикереп төшәргә дә сон. Капкага орынса, үзе дә бетәчәк, Нәгиймжанны да имгәтәчәк. Хәзер барысы да тай кулында. Һәм ул ат дигән затның зирәклеген, тапкырлыгын тагын бер мәртәбә раслады, күрәләтә капкага килеп бәрелмәде, кырыйдагы урдан кош кебек атылып басу ягына очты.

Нәгиймжан өчен ат исе хушбуйлардан татлырак. Ул ат тугарган

саен жылы пар бөркөлөп торган ынгырчак, камыт киезен битенэ терэп, берара лэззэтлэнэп иснэп тора. Атынц ялын тарый-тарый муенына сарыла, тыгыз күкрэклэрен сыйпый.

Хәким белән дә ат аркасында ачуланыштылар. Әрлән исемле мари авылына килеп житкәндә кояш урман артына кереп поскан иде инде. Бу бик зур авыл. Сарапулга ярты юл. Камбарка станцасына баручылар да шушында туктала. Күпләр монда атлы юлаучыларга хезмәт күрсәтү белән шөгыльләнә. Печән дисән, печәне, солы дисән, солысы бар. Көмөшкә су урынына ага.

Атларны тугарып, алларына печән салдылар да, бераз капкалап алганнан соң, барысы бергә зур сәндәрәгә аудылар. Фажига иртән ачыкланды. Хәкимнең Кара алашасын камыт суккан иде. Күрәсен, аркалыгы төшенке булган.

Тузынды да соң Нәгыймжан. Кер кебек сыкты малайны. Селәгәнне жыйлмаган килеш дилбегә тоткан буласын, дип хәтта янак сөягенә дә менеп төште. Ләкин эшләнәсе эшләнгән, аны инде кире кайтару мөмкин түгел. Ул Хәкимнен чанасын үзенекенә такты да, Кара алашаның тезгенен малайга тоттырды. Утыз чакырым араны Хәким ат житәкләп барды. Иптәшләре, арыгандыр, бераз чанага утырып хәл алсын, дип яклап та караганнар иде. Нәгыймжан ризалашмады, ат кадерен белмәгән кеше — пүчтәк кеше, дип авызларын каплады.

* * *

Гөлнәзирә әнисенен үлемен бик авыр кичерде. Минем аркада, минем тотнаксызлыгым аркасында йөрәгә шартлады, дип офтанды. Кешеләр янына бармас булды, ябыкты, сулыкты. Ана кайгысын бернәрсә белән дә чагыштырып булмый икән. Әниң барда син һаман сабий бала икәнсен. Сине аннан да ныграк анлаучы, аннан да эчкерсезрәк яратучы, аннан да күбрәк бәхет теләүче башка зат юк. Ул яшәгәндә синең авыр чакта барып сыеныр, эченне бушатыр ин якын кешең бар. Ана — шәфкать дингезе. Ачуланса да, тиргәсә дә ул сина фәкать яхшылык кына тели. Кызганыч, ананың илаһилығын, сәләлеген ул арадан киткәч кенә бөтен тулылыгы, бөтен ачысы, бөтен үкенечләре белән аңлыйсын икән. Тукасыз хак әйткән:

Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлеп аңлатмагач?!

Шулай, анаң өчен үч төбөндә тәбә куырсаң да, бурычынны кайтара алмассың. Барыннан да элек менә шул чарасызлык чыгырдан чыгара. Берәү дә бу фани дөньяга мәңгелеккә килмәгән. Әжәлгә мәжәл юк, ди халык. Ләкин адәм баласы һәр гамәлен — зурмы ул, кечкенәме — ата-анасының фатихасы белән башлап жибәрә. Аллаһы йортына күчкәндә дә бала аларның бәхиллеген алып калырга тиеш. Гөлнәзирә әнисенен бәхиллеген ала алмады. Шуна өзгәләнә күнелә.

Әле ул тагын күпме вакыт шушы авыр халәттә әлсерәп йөргән булып иде, анысы билгесез, әмма икенче бер күнелсез чынбарлык рәхимсез рәвештә аны үз кочагына тартып кертте. Көннәрдән бер көнне ул авырга узганын тойды. Әйе, адәмнен бер гамәле дә эзсез югалмый. Яхшысы өчен дә, яманы өчен дә ләсклы бәһасен ала ул. Кешенен тормышы тотап борчулардан гына тормаган кебек, шатлык-куанычлары да гомерлек була алмый. Женси ләззәт, тән якынлыгы да адәм баласына рәхәтлек өчен генә фарыз кылганмаган. Аның асылында тормыш ихтыяжы ята. Хатын-кыз мөслимәләребез кулында инсаниятнең, яшәешнең киләчәге, язмышы. Тик кеше күп очракта Аллаһы кылган мәсләктән читләшә, гөнаһ кыла, көндәлек вәсвәсәгә бирелә. Гөлнәзирә дә көмәнәнә

патланмады. Мендөрөнә авып үксеп-үксеп елады. Нигә дип ходай бөтен авырлыкны аның өстенә генә оя соң? Уенда, гамәлләрендә начарлык булса иде ичмасам. Кеше белән булышмый, гайбәткә керми. Кулыннан килгәнчә һәркемгә ярдәм итәргә тырыша. Ул никахлы хатын. Аның никахы да, язмышы да Мәхмүт кулында. Кайтыр, хәл итәр.

Уйнаштан бала табу исә мәселман өммәтендә хатын-кызга үлем белән бер. Моннан да зур гөнаһның булуы мөмкин түгел. Аннан болай, уйнаштан тапкан баланың язмышы алдан ук кимсетү, мәсхәрәләүләргә дучар ителә. Шуна күрә Гөлнәзирә Нәгыймжанның ерак юлда булуына сөенде генә: белмәсен-сизмәсен. Ир кешенә дуамалланып куюы да бар, аллам сакласын. Тап, дисә нишләрсен? Ул аны төшерергә хәл кылды.

Солдаткалар үз язмышыларының бу карангы ягына да күнәгеп баралар иде инде. Ләкин закон тарафыннан тыелган әлеге яман гамәлне исәнин мин башкарып чыгу, ай-һай, авыр. Аның әле иң элек кешесен табарга кирәк. Якын-тирәдә бу эш белән Кенә Елгадагы бер ар хатыны гына шөгылләнә. Арлар әйбәт халык, берсен-берсе чакмый. Татар авылында булса, ул түтәйнен башы төрмәдән чыкмас иде.

Табиғый ихтыяҗга бирелеп, авыр хәлгә тарган хатыннар култык асларына бер каз кыстырып кичтән баралар да, иртәнге эшкә әйләнеп кайталар. Аннан соң бик озак имгә килә алмый азапланалар, мескеннәр. Бәгъзеләре гомерлек сырхау ала.

Гөлнәзирә сәламәт иде. Әмма ул да арып-талып кайтты. Бала төшерүче юантык гәүдәле, көрәк куллы, усал йөзле бер хатын иде. Шатыр-шотыр каера, әйтерсен лә базарда ит чаба. Гөлнәзирә ыңгырашып куйган иде дә: “Чинама, эт түгелсен”, — дип бүксәсен киерде.

— Авырта бит...

— Аның урынына ир астында рәхәт булгандыр.

Хатын, әйтерсен, аның эчәгесен сава. Сава да чиләккә ташлый, сава да чиләккә ташлый. Жирәнгеч, шакшы.

Гөлнәзирә бу хәлләрдән соң башка бервакытта да ир-ат куенына кермәскә дип сүз бирде. Шушы вәгъдәсе аны ничектер тынычландырып жиберде. Ул үзен, ниһаять, озак сырхаудан савыккан кеше кебек хис итте. Башы югары күтәрелде, жиргә ныграк басып йөри башлады.

Нәгыймжаның ул бер-ике мәртәбә чигтән генә күреп калды. Һәм йөрәге элекке шикелле парә-парә килмәде, күнелә дә ашкынмады. И, сөенде шуна. Аллага шөкер, котылдым бит бу афәттән, дип куанды. Тәүбә, тәүбә, әлеге тайгак сукмакларга керүдән үзәң сакла. Акыл бир, сабырлык бир. Гөнаһларымны ярлыка, теләкләремне кабул кыл.

Әй, бу дөнья! Нигә аның йомгагы кеше үзе теләгәнчә саф, матур, пакъ юлдан гына төгәрәми икән?! Кодрәте кин ләбаса! Тик ул нигәдер бар гамәлне кешенә үз иркәнә куйган. Хаталана бәндә, адаша, эзләнә, нәрсәдер таба, нәрсәдер югалта...

Гөлнәзирәнәң дә тынычлануы иртәрәк булган икән. Беркөнне Сания:

— Кызый, ишеттәнме, жанкаең Кәли Фәйрүзәсенә йөри башлаган бит, — диде.

Гөлнәзирәнәң чиләге кулыннан ычкынды. Көрпәсе жиргә сибелде. Аяк астындагы салам аксыл төскә керде. Тик үзе сер бирмәскә тырышты.

— Йөрмәгә, бик кирәге бар иде, — дип, көрпәле саламны чиләгенә тутыра башлады. Ә үзенәң эче-тышы ут. Менә-менә ялкынланып китәр сыман. Ничек инде? Әле соң күрешеп сөйләшмәделәр дә ич. Яратам, синнән башка мина яшәү юк, дип тасма телләнгән булды. Каракашым, коймак битәм, имеш. Барысы да ялган икән.

Гөлнәзирәнәң жаны кылып төште. Антлар онытылды, күнеленә көнчелек корты кереп кадалды. Ни генә эшләмәсен, кайда гына бармасын, баш миен шушы корт бораулый. Жиде төн уртасында йөрәге сулкылдап уянып китә дә, әллә нинди чыңга ашмас хыялларга чума. Менә ул тегеләрнең өстенә барып керә. Нәгыймжан аның аяк астына килеп егыла, гафу үтенә. Бозды бу хатын, ди, зинһар аралап ал, ди. Гөлнәзирә почмакта

көзгө кура сыман калтыранып торган Фэйрузәне яктыга өстөрөп чыгара да: “Тәүбә кыл гөнаһ гамәлләреннән, ату бозыклығың үзенә кайта”, — ди... Бераздан бөтөнләй көтөлмөгөн яна хыял килә. Имеш, гомуми жылыш бара. Нәгыймжан белән Фэйрузәнән тәртибен тикшерәләр. Акланалар, мескеннәр, бер-берсен яманлылар. Шунда Гөлнәзирә сикереп тора да: “Икесенен дә бер айлык хезмәт көннәрен кисәргә кирәк”, — дигән тәкдир кертә. “Дөрөс, дөрөс”, — дип кычкыралар. Кояш кебек елмасп Гөлнәзирә аянына Жәмилә килеп баса.

— Менә кемнән үрнәк алырга кирәк, иптәшләр, — дип, аның аркасынан сөя.

Тора-бара ярсу дулкын булып өскә үч алу хисе калкып чыкты. Хәтта шуңа кадәр барып житте ки, Фәхерниса белән сүз берләшеп, Нәгыймжанның ят жиренә бер-бер зыян китерү турында да чын-чынлап уйлана башлады. Чөнки Сөн буенда якалашканда Фәхерниса ана: “Үземә дә, сиңа да тәтемәслек итеп теге нәмәстәкәен бозам әле”, — дип янаган иде. Шуңа исенә төште. Әлегә коточкыч ниятен ничек итеп гамәлгә ашырып буласын Гөлнәзирә, әлбәттә, белми, әмма Нәгыймжанның хәрәкәте булып калу ихтималы бу минутта ана бетмәс-төкәнмәс канәгатьләнү бирә иде. Иреннәре: “Шул кирәк ул хыянәтчегә”, — дип кабатлы, йөзенә усал елмаю йөгәрә... Бераздан бу ниятеннән дә кире кайта, Нәгыймжанның күркәм сыйфатларын күнелендә янартып хозурлана...

Беркөнне түзмәде, кичләтеп кенә, юк йомышын бар итеп, атлар абзарына таба юнәлде. Тегесе капка янында кайнаша иде. Зур капка багана ырмавына ябышып бетми. Шуңа күрә биге дә туры килми. Этеп тә, төртеп тә карый, юк, ябылмый гына, бит каһәр.

— Тупчасына боз каткандыр, ваткаларга кирәк, — диде читтәрәк аны күзәтеп басып торган Гөлнәзирә.

Карашлары очрашты. Гөлнәзирәнән күзләреннән ике бөртек яшь сыгылып чыкты да, битендә юеш эз калдырып, түшенә тәгәрәде. Йөзендә — мон, сагыш, юксыну. Монсулык килешә икән Гөлнәзирәгә, бик ягымлы, сөйкемле иде.

Нәгыймжан Гөлнәзирәдән әнисе Хәдичә карчыкның үлемен үзеннән күрер дип куркып бизде. Аннан боек, кайгылы хатын-кыз сөяргә дә була алмый ич әле. Ана шаян, шук, шаталак жарияләр ошый. Хатынының сытык йөзеннән дә гарык. Магшукка кайгы-хәсрәт турында гөпләшү өчен түгел, бу мәшәкатле дөньяны аз булса да онытып тору өчен, кәеф-сафа кору өчен кирәк.

— Син капка орчыгын киртә белән күтәрәбрәк тор, мин төртке алып бозын ватым, — диде Гөлнәзирә. Ул Нәгыймжанның сүзсез торуын эшен булгангә ризасызлыгыннан дип уйлый иде.

— Тегесе десятник, моңысы десятник, кайсысын баш дип исәплик инде монда, — дип үзенен гадәти эзенә басты Нәгыймжан. — Утар бригадирына да кирәк, ат караучыларга да. Мин алар артыннан жыештырып йөрергә тиеш.

— Шушыны да эшкә санап йөрсәгез, оятыгызга зыян килер.

— Шуннан жыела ул, Гөлнәзирә. Ә үзеннән ни эш майтарып йөрүң?

— Каяла, мәйтәм, карап-күреп кайтыйм әле, тасмател алдакчыны...

— Куйсана, Гөлнәзирә... алдакчы дип инде бигрәк...

— Үзен, синнән дә татлы хатын юк, дип сайрый идең бит, хәтерендәме?

— Нигә, минем ул сүземнән тантаным бармы әллә?

— Шуңа Фэйрузә белән көхиткәләнгәнсеңме?

— Син чакырмыйсың бит.

— Чакырып мулла гына йөри, элек бикле ишекларне ачып керә идең...

— Алайса, иртәгә көт.

— Нигә бүген түгел?

— Өйдө соң, бүгөн...

Гөлнәзирәнән болай жинел генә дулашырга исәбе юк иде, бер аз ялындырырга, газаларга уйлаган иде. Соңгы секундта гына бу фикереннән кире кайтты. Ченки Нәгыймжанның бөтөнләй кул селтәве бар. Ничә әйтсәң дә, Фәйрүзә аннан яшпрәк. Шуна күрә карышмады, үптерде дә, кочтырды да. Килештеләр тәки.

Авырткан жирдән кул китми, сөйгәнөннән күз китми дигәндәй, Гөлнәзирә Нәгыймжанны күз уныннан төшөрмәскә тырышты. Сыйлады, сыйпады, тәрбияләде, өс-башын рәтләде. Иреннән калган күлмәк-ыштаннарга кадәр бирде. Ике көннән берендә тавык суйды, таба ризыклары пешерде. Фәйрүзәдән биздерү өчен барысын да эшләде. Уйламаганда-көтмөгөндө булыпчылары да табылды.

Бер жомгада төшлөккә кайткач, Нәгыймжанның кызы Нәгыймә килеп керде. Гөлнәзирәнән кичкә әзер булсын дип, мичкә чуен чүлмәк белән борчаклы аш куеп йөрүе иде. Нәгыймжанның яраткан ризыгы. Туң май, сызык сала, токмачын шакмаклап кисә. Телләрәнне йотарлык була мөгәр.

Гөлнәзирә ухатын мич авызына кертер-кермәс килеш аптырап калды. Фәхерниса белән әрләшәргә була, әрләшү генәме, якалаштылар да ич әле. Тегесе тәрәзәләрне кырып китте. Шул вакытта әнисенен йөрөгә шартлады. Ә бу кызчыкка ни калган? Инде шушы бала әтисен даулап йөриме?

— Гөлнәзирә апа, шулпа түгелә, — диде кыз тыныч кына.

— Мин аны әле куеп кына маташам... — диде Гөлнәзирә, аклангандай.

— Безнең әткәй чуен чүлмәктә пешкән ашны ярата шул ул.

Башына күсәк белән тондырдылармени, Гөлнәзирәнән күз аллары караңгыланып, бермәл башы иләс-миләс килеп торды.

Өйдә тынлык урнашты. Төрәзә тупсасыннан сузылган жеп буенча агач жамаякка тып та тып тамчы тама. Мәхмүт эшлөгән жайланма. Аннан күрөп бөтөн авыл куллана аны хәзер. Тупса төбөндә су тормый, черүдән сактый.

Бу тынлык Гөлнәзирәгә бик озакка сузылгандай тоелды. Нәгыймәгә ни дип жавап кайтарырга, гомумән, аның белән үзен ничек тотарга белми иде ул.

— Әткәй өчен сезгә рәхмәт Гөлнәзирә апа, — дип, Нәгыймә аны тагын өнсез калдырды.

— Нигә алай дисен, үскәнем...

Бу зәгыйфь тавышны әллә ишетте Нәгыймә, әллә ишетмәде, үзенекен сукалады:

— Фәйрүзә апа әткәйгә көмешкә эчертә. Ул ана ярамый, төне бие саташып чыга. Әллә нинди кер юучы хатыннарны сүгә, немец самолетлары килә, дип кычкыра. Сезнен яннан кайткан төнне тып-тынчыч үзе.

Кызыннән һәр сүзе Гөлнәзирәнән йөрәгенә эңә булып калала иде. Күрәсен, алар Нәгыймжанны авызлыклап булмаслыгын төшенгәннәр. Алай да саулыгы өчен борчылалар. Әнә, кызы нәрсә ди бит, ул каһарман фронтовик, без аның турында кайгыртырга тиеш, ди. Һәм алар Нәгыймжанның гайләне ташламайчагына тулысынча ышаналар да димәк ки.

— Сез көлегезне түгәсезме, жыеп барасызмы? — диде Нәгыймә, әтисе турындагы гәпне йомгаклап.

Гөлнәзирәнән аны пәси баласы тәгәрәткән йомгак кебек тәмам чуалып беткән иде инде. “Ә”гә — ә, “Ж”гә — жә. Жеп очы шушы кызчык кулында, кая борырга тели, шул якка бора.

— Кайда, нәрсә сибәргә?

Кыз, балаларга хас беркатлылык белән, кычкырып көлеп жибәрде.

— Бернәрсә дә сибәргә кирәкми, Гөлнәзирә апа, мичкә төшкән көлегезне кая куясыз дим?

— Ә-ә, көл...

— Безнен отряд көл жыю буенча беренче урынга чыкты. Фронтка көл жыеп та ярдәм итеп була ич, Жәмилә апа шулай ди.

— Минем жыйганым юк шул, үскәнем, чыгарам да түгәм.

— Инде түкмәссез, без сезне шефка алабыз, көлегезне берәр тартмага жыеп барыгыз, килеп алырбыз, ярыймы?

— Ярар, үскәнем, ярар...

Кыз, жырлап-биеп тә күрсәт инде Гөлнәзирә апа дисә, анысына да әзер иде ул. Нәгыймә тамам сихерләде аны.

— Фекал белән дә шул хәлме, Гөлнәзирә апа? — дип, Нәгыймә божраны тарайтканнан-тарайта барды.

— Анысы нәрсә тагын?

— Ул ни... теге... бәдрәфтәге хәзинә, төнге алтын.

— Кит аннан, үскәнем, аның шундый матур исемнәре дә бар мени?

— Фәндә һәр нәрсәнең үз исеме бар.

— Анысы да кирәкмәни?

— Ул бик яхшы ашлама. Яшелчә бакчасына чыгарабыз.

Гөлнәзирә, кесәсенә кипкән кабак төше тутырып, Нәгыймәне болдырга кадәр озата чыкты.

Шулай итеп, ике гаилә өченчәсенә каршы берләште. Сәясәттәге кебек, яратышу түгел, максат берлеге жинде. Тик Нәгыймжанның үз туксаны туксан. Сирәк-мирәк кенә булса да әле һаман Фәйрүзә ужмына да керештереп чыккалый иде. Гөлнәзирә моны белмәмешкә салына. Әмма ул Нәгыймжанны акрын-акрын үз жәтмәсенә кертергә чамалый. Юри, көпә-көндез, кеше күрсен дип, Нәгыймжан янына бара, ияртеп өенә алып кайта. Ачыктан-ачык йөри, берәүдән дә тартынмый. Улы Илдар да күндә бу хәлләргә. Нәгыймжанны ул да көтеп ала башлады. Чөнки тегесе аралашучан, шаян, тапкыр. Малайларга андыйлар ошый бит.

Юл өзгәләнгәнче дип колхоз капка борынына бер йөк салам бирде. Ферма эшчеләренә аны китереп бирергә тиешләр иде. Ләкин Гөлнәзирә үзе алып кайтырга булды. Карасыннар, күрсеннәр, әнә ничек алар Нәгыймжан белән дус, тату яшиләр, дөньясына кадәр бергә көтәләр.

Хужалык эчендәге эшләргә ат жигү күптәннән тиелган иде инде. Шуна күрә үзенен сөтбикәсе — Бануны тәртә арасына керттеләр. Сугыш чыгасы елны аны күрше авылдагы Бану исемле тол хатыннан башмак тана килеш сатып алганнар иде. Шуна күрә “Бану” дип йөртәләр. Уңдылар. Сөте куе, тәмле. Мае сап-сары. Базарга алып чыксаң, кулга да тигезмиләр.

Бану башына йөгән салганда да, камыт кигезгәндә дә каршылык күрсәтмәде. Моңлы күзләрен мөлдәрәтеп, бер мөгрәде дә, әйдә, сезнеңчә булсын инде дигәндәй, бар кушканны үтәп торды.

Көн корырак иде. Кояшлы. Дымык. Кар өстендә күзләрен чагылдырып энжә-мәржәннәр жемелдәшә. Басу-кырларны, әйтерсен лә, тире кебек аркылыга-буйга тарттырып куйганнар: тиги-тигиз, кин, офыкның чиге дә әллә кайда, аксыл томан эченә үк кереп китә.

Бану үз көенә салмак кына атлый. Гөлнәзирә белән Нәгыймжан, жилкәләре белән бер-беренә орына-орына, шаярышып, чана артынан баралар. Өледән-әле Нәгыймжан мәгъшукасын юл читендәге көрткә төртеп жибәрә. Гөлнәзирә кәттәбикәләргә генә хас чытыклык белән чыелдый-чыелдый карда ауный. Нәгыймжан аны тартып торгыза да, карын каккан атлы булып йомшак жирләрен сыйпаштыра. Хатын кыланчыкланып көлә. Аңа рәхәт. Ул көне бус шулай назланып барырга риза. Ләкин авыл жирендә ир-ат белән хатын-кызның күрәләтә шаярышуы кабул ителми. Кыр уртасындамы ул, урман эчендәме — барыбер гаеп санала. Шуна күрә еракта дугалы ат күренүгә икесе тин шып булды. Юлаучы үтеп киткәнче кычыкырып сөйләшмәделәр дә.

Салам эскертенен тирәсен көрәп чыкканнар иде. Инде яртысын алып та бетергәннәр. Шуна күрә күп көч куясы түгел, салам ишелеп

чыга. Нәгыймжан сәнәген тирәнгәрәк батырып, чанага чүмәлә-чүмәлә салам тондыра. Гөлнәзирә дә житез, аннан калышмый, биргән берсен жайлап урнаштыра бара.

— Әйбәтләп тыгызла, ишелерлек булмасын, — дип кисәтте аны Нәгыймжан.

— Син белгәнне без әллә кайчан белеп туйган.

— Ho-ho, жылкәбез су күтәрми, ә?

Гөлнәзирә ферма эшчесе, аны өйрәтәсе юк, көн аралаш олау белән печән ташыйлар.

Гәпләшә-гәпләшә саламны төяп тә бетерделәр, инде әйбәтләп бастырыкчылсы гына калды.

Бану алдындагы саламга борынын төртеп тыныч кына басып тора.

— Бу мәхлук нишләр икән инде? — диде Нәгыймжан. Сыер жигүне үл үзе өчен зур гарьлеккә саный иде.

— Килгәндә чыгынчыламаганны, кайту ягына элдертә генә инде ул.

— Аллага тапшырдык алайса.

Ләкин Бану башкачарак хәл итеп куйган иде, күрәсен. Беркетеп куйган кебек тик басып тора. Чыбыркы да тамызып карады Нәгыймжан, сыек чыбык белән дә сыйлап алды. Орып та бирми. Тиресе калын икән мөртәтнен.

Гөлнәзирәгә бу ошамады.

— Ат дип беләсенме әллә аны, — дип, Нәгыймжанның кулыннан чыбыркысын да, чыбыгын да тартып алды.

— Кәкәй икән бу абзый, Банукай, әйеме? Өйрәнгән нимесләр белән сугышып. Сөг-маенны ярата үзе. Миһербансыз икән безнең тәти егетебез. Әйдә әле, гөлкәем, кузгалыйк әле, кайткач бәрәңге кабыгы белән сыйлармын үзенне.

Бану хужабикәсенен жинен ялап алды.

— Менә шулай, әйдә, жанаш, әйдә. Бу салам да үзенә ич, астына түшәргә, яткан урының йомшак, жылы булыр. Киттек, Банукай, киттек. Бануны бу иркә сүзләр дә йомшартмагач, хатын аны ипи катысы белән ымсындырмакчы булды. Мүкләк ипи катысын ялт иттерде. Ләкин урыныннан гына кузгалмады.

— Барнагыл, барнагыл, Барнаулга бармагыл шушы үләр була инде, — дип көлдә Нәгыймжан.

Инде Гөлнәзирәнен ачуы чыкты.

— Имгәк, бел, моннан ары ачык чырай күрсәтәсем юк, — дип, йодрыгы белән сыерның кабыргасына төртте.

Исе китте, ди, Бануның. Әле сез шулаймы дигәндәй, арт аякларын жайлап кына аерып куйды да, бер-бер артлы тәбикмәкләрен тамызды, сыеклыгын чыжылдатты. Тирә-якка жылы, төче ис таралды.

— Фу, — дип борынын жыерды Гөлнәзирә, — кабахәт жан икәнсен.

— Әйдә, бәхәс, — диде Нәгыймжан, күзләрен мутландырып, — шушы минутта ук Бануны кузгатып жиберәм.

— Нәрсәгә бәхәсләшәргә, болай да теләгәнәннән артыпрак аласың.

— Алайса, кичкә тавык шулпасы. Килештекме?

— Ул бер бөртектә тавыкны син әйтмәсән дә суярга чамалап куйган идем инде. Әйдә, күрсәт сөн өнәрәнне, ат бәйләрлеген бармы икән?

Нәгыймжан бисмилласын укып, эшпәр итте дә, сыерның эрекмән колагына нидер пышылдады. Тагын. Тагын. Һәм син күр дә, мин күр, кузгалып китмәсенме Бануны.

— Нәрсә әйттең син ана, Нәгыймжан абзый, — дип Гөлнәзирә иргә килеп сарылды.

— Тылсымлы сүз, — диде Нәгыймжан борынын югары чөеп.

— Нинди тылсымлы сүз инде ул, Нәгыймжан абзый, жә, әйт инде, алындырма...

— Бик беләсен киләме?

— Килә шул, Нәгыймжан абзый...

— Өп итэрсенме сон?

— Берне түгел, йөзнө.

— Алайса, башта миңа шуны әйт, хатын-кыз колагына нинди сүз сары май булып ята?

Гөлнәзирәнән иреннәре турсайды.

— И, сабый, үпкәләде дә, ярар, ярар, кил синен дә колагына әйтәм.

— Жә...

— Мин сине яратам...

— Үртәмә инде, Нәгыймжан абзый...

— Валлаһи. Бану хатын-кыз затыннан ләбаса. “Мин сине яратам”, — дидем. Ә хатын-кызга иң охшаган сүз, “яратам” дигән сүз.

Мүкләккә килгәндә, аның сере бик гади иде. Хужа Насретдин ишәге чыгынчылап туктаганда, колагына жылы тынын өрә торган булган. Нәгыймжан шуны сынап карамакчы итте. Ходайның рәхмәте, файдасы тиде ич. Бану кузгалды да китте. Әнә, ничек арт саннарын кыймшайта-кыймшайта атлый.

Кичен бәйрәм ясадылар. Жанын бирми жани юк, ди. Инде сонгы тавык та казанга очып керде. Гөлнәзирә мона һич тә хафаланмады. Яз башында бер-ике дистә күкәй сатып алырмын да, билге салып, Саниянән утырган тавыклары астына куярмын, дип гоманлады. Көзгә, Алла боерса, үсеп тә житәрләр. Этәчләрен янә суярга була. Хәзергә әле бер тозлы казы бар. Саклап тотканда шактыйга житәр.

Гөлнәзирә шундый план корды. Ләкин әлегә очрашуның сонгы очрашу буласын уена да китермәде.

* * *

Ай басып туса, көн аяз була, диләр. Чыннан да, март шарт килде. Айның сигезенче көнендә чана юлында чыпчык борын төрттерлек су бар иде инде. Жиһан бөтенләй үзгәрәп китте. Тау-тау кар өсмнәре арасында моржалары гына тырпаеп торган йортлар, каралты-куралар, коймачитәннәр, ниһаять, бүрекләрен киделәр. Авыл үз рәвешенә кайта башлады. Инде ләң-ләң өргән этләр авазына казлар кангылдавы, тавыклар кыткылдавы, бозаулар мөгрәве, бәрәннәр бәэлдәве килеп кушылды. Үзе бер аһәң. Агач бакчаларында песнәкләр куанышып чыр-чу килә. Тиздән кара каргалар, сыерчыклар ерак сәфәрдән кайтып төшәр.

Әйе, табигать үзенекен итә. Сугышын да, тормыш авырлыкларын да, кайгы-хәсрәт тә бармы да юкмы ана. Хәер, табигать аләм балаларынын дуамал, акылсыз гамәлләре, яу чабулары, үтереш-суешлары саен жайлаша башласа, инде әллә кайчан галәмнен асты-өскә килгән булып иде. Хәсрәте дә, кайгысы да, фажигәсе да бәндә үзе сайлап алган язмаш. Ул бу хакта табигатькә дә, Аллаһы Тәгаләгә дә үпкә белдерә алмый. Гаеп кешенен үзендә. Ни чәчсә, шуны ура.

Ә табигать үз-үзенә беркайчан да хыянәт итми. Аның кануннары инде күптәннән көйләнгән. Көн артыннан төн килә, кыш көзнә алмаштыра. Йөгәннән ычкынганда да ул билгеле бер тәртип белән генә “ычкына”. Мәсәлән, бу якларда “Мөсәллия бураны” дигән зилзилә бар. Һәр елны мартның икенче яртысында куба. Төгәл өч көн дәвам итә. Бу вакытта жир күк белән тоташа. Кайда күк, кайда жир икәнән аерып та булмый хәтта. Тузынып та карый сон Жил бабай! Болгата, туздыра, вата, жимерә, бөтен тишек-тошыкларны кар белән томалый. Гүя ел бус жыелган үчен, үпкә-сүткәләрен шушы өч көндә кайтарып бетерергә омтыла.

Беренче тапкыр бу зилзилә сугыш чыгарга бер ел алда, 17 мартта кузгалган иде. Югыйсә, көн юш чыгарган ак өй кебек яп-акты, чиста, пакь, күркәм иде. Аяз көн бүләк итүенә куанып, күктә қояш елмайды. Шул язгы қояш кебек нурлы Мөсәллия исемле унсигез яшылек кыз

саламга баручы Мансур абыйсынын атына утырып юлга чыкты. Эскерт төбөннән бодайлы кибәк жыеп кайтырга ниятләде сылукай. Әнисе каршы төште, кирәкмәс, кызым, интегеп йөрмә, кош-кортларның болгаулыклылары бар бит әле, диде. Мансурның да ияртәсе килмәде сөндөсөн, йөрмә, дип орышты. Ә кыз һаман саен киреләнде. Чибәр кызлар иркә, үзсүзле булалар бит ул. Барам булгач, барам, диде, урман-кырларны да күреп, ирек ачып кайтасым килә, диде.

Алар эскерт янына килеп житеп, берәз кайнашуга, күкне болыт каплап алды, жил кузгалды. Шулай да эскерт ышыгында йөкне тиз төяделәр. Ул эзер булгач, Мансур Мөсәллияны чокыр эченнән өскә менгереп жибәрде дә, үзе тутырылган капчыкларның берсен туп шикелле югарыга бәрде, сөндөсә аны шундук тотып алды.

— Булды, икенчәсен ыргыт, абый, — дип кычкырды кыз.

Мансур ул капчыкны да тондырды. Ләкин үзе өскә күтәрелгәндә Мөсәллия юк иде инде. Сөндөсә гүя күккә ашты, ут булды да, су булды. Шаяртадыр, юлда көтеп торалар, капчыкларны йөккә салган бит әнә, дип тынычландырды ул үзен.

Бурән бөтен жинанны биләп алды. Тирә-як ап-ак. Сөт дингезендә йөзгән кебек. Әле ярый аты тәҗрибәле, юл катысыннан читкә тайпылмый, атлавы — атлау. Шул көйдән басу капкасына да килеп життеләр. Ара ерак түгел иде. Мөсәллия монда да күренмәде. “Туры өйгә элдерткән ахры, чикерткә, дип ачуланды егет, итәген күтәрәп чыбыркылыысы нәмәстә, йөри шунда башны әйләндереп”...

Мөсәллия өйгә дә кайтмаган иде. Гаиләне кайгы йомып алды. Эзләргә чыгармын димә, бурән котырышмы—котира. Ул фекать өч тәүлек-төн соң гына тынды. Кызны бөтен авыл белән эзләргә чыктылар. Аның жансыз гәүдәсенә Мансур тап булды. Басу капкасыннан биш-алты адымда гына киртә баганасына сөялгән дә, кибәкле капчыгын кочаклап утырган килеш тунып үлгән. Жил тәгәрәткән капчыгын шушында куып житкән, күрәсеп (йөктә бер генә капчык булуын Мансур башта абайламаган иде).

Авыл халкы Мөсәллия буранны хәвәфләнәп көтә. Чөнки бурән ыжгырылган шул өч тәүлек буена зиратта кызының сулкылдый-сулкылдый елаган тавышы ишетелә. Картларның әйтүенчә, ул үпкәле, шуна күрә корбан яулый, үзенә иптәшкә кеше көтә икән.

Мөсәллия бураны биед да мартның унжидесендә, гадәттәгечә, өйлә алдыннан килде. Гарасатның киләсен беләп торалар иде инде. Чөнки ул төнне каравылга чыккан Гөлнәзирә үз күзләре белән жиде төн уртасында ай тирәсендә кара-сары болытлар чуалышканын күзәтеп торды. Берәздән бу сәер төстәге болытлар су сиккәндәй юкка чыктылар. Күк төбе кые кызгылт төскә керде, йолдызлар сүнәр дәрәжәгә житеп тоныкланды. Ай тотылганда гына була торган шомлы, куркыныч тынлык урнашты. Гомер булмаганны, колаклары чыңларга кереште. И, ходаем, башка корбаннар алмасан иде инде, дип белгән догаларын укып алды Гөлнәзирә.

Бу — сыналымш. Һәм ул елының-елында раска килә иде. Ләкин бурән дип, кул кушырып та утырып булмый. Фермада бигрәк тә. Өстәвенә, Гөлнәзирә дежур иде. Алар, әлбәттә кулдашы Сания белән бөтен эшнә бергә башкаралар. Ул бик ипле хатын. Аның белән дуслашуына Гөлнәзирә сөенеп бетә алмый. Икенче көтүнекеләр, әнә, талашып-ачуланшып беттеләр инде. Һаман эш бүлешәләр. Югыйсә, бүлештән ни, бүлешмәдән ни, барыбер башкарып чыгарга кирәк ич инде аны. Һәр селкенгәнәнне бизмәнгә сала башласаң, ишәрсен ишәк чумарын.

— Сарык саен булгачтер, бәрән саен сиклитар кирәк сезгә, кызлар, — дип көлгән иде Гөлнәзирә, ошатмадылар. Кысылма, янәсе, кысылып үләрсең. Ана соң нәрсә, йолкыш-молкыш йәмшиктә, этәм-петем кантурда, тик йөрсеннәр йөзләрен каралтып.

Дежур кеше капка-сапкаларны ябыштырып, малларны тагын бер кат тикшереп, бәрән йортының моржасын томалап, иң соңыннан кайтып китә. Ләкин дежурлык вазифасы болар белән генә бетмәгән икән. Ул

соңыннан гына ачыкланды.

Мөсәллия бураны Гөлнәзирәгә ниндидер сүз белән әйтеп бирә алмаслык шом, тынычсызлык, шөбһә алып килде. Тиктомалдан елыйсы, кем беләндер әрепләшәсе килә, кулы эшкә ятмый. Куз алдында һаман якты айны чорнап алган кара-соры болытлар... Кәеф бозылырлык сәбәбе дә юк шикелле үзе. Нәгыймжан белән аралары әйбәтләнде, элеккечә каракашым, дип кенә тора. Бүген ул килми, шөгыльләрем күп, диде. Әнисенен вафатына да күнегеп бара кебек. Мөсәлман өммәтендәгә бәндәгә үлем-китем артыннан слап-кайгырып йөрү фарыз түгел, диделәр, хәер бир, догалар багышлат, кадер-хөрмәтен шул булып, диделәр.

Гөлнәзирә элек тә шактый еш хис зилзиләләре кичерә иде: ямансулана, сагышлана, юксына... Бу зилзилә башлыча якын кешеләренә бәйле була иде. Ачы булса да, татлы хисләр. Хәерге халәтә бөтенләй башка. Жаны өзгәленә. Ул гүя биек яр өстендә. Яр менә-менә ишелергә тора... Ә ул урыныннан кузгала алмый.

Түнтерәгән башын мендәргә салгач та үзгәрмәде Гөлнәзирәнән әлеге борчулы кәефе. Урамда әле елаган бала тавышы чыгарып, әле усал жанвардай үкереп, әле сызгырынып Мөсәллия бураны тузына. Нәрсәдер жимерелә, нәрсәендер кубарып ташлыйлар. Нидер ыжгыра, гүли. Шул гүләү, ыжгыру арасыннан Мөсәллиянең сулкылдаганы ишетелеп киткәндәй була.

Төнне энә шулай бик бимазалы үткәрдә Гөлнәзирә, саташып, бастырылып бетте. Ахры таң белән фермага чыгып чапты, бер-бер хәл булмагае?! Ә анда аны, чыннан да, фажига көтеп торган икән. Ике утар арасындагы зур капкага кысылып-тапталып жиде сарык үлгән иде. Көтү котырса, шушы котырылган буран шикелле ул. Тыймалы түгел. Сарыклар этешә-төртешә бер-берсен капка әрәтәсенә китереп кысканнар, күрәсен. Упкын булса, упкынга тәгәрәшкән булырлар иде, ут булса, утка ташланырлар иде.

Зур шау-шу купты. Шунда ук районнан тикшерүчеләр килеп төште. Бик жентекләп сораштылар, казындылар. Сарыкларны берәр ачулы кеше яки дошман зат юри куркытмады микән дип, бөтен авыл белән сөйләшеп чыктылар. Гөлнәзирәне кәңгә икешәр-өчәр мәртәбә чакырып сорау алдылар. Әлеге төнне кайда иден, кеше күрдеме, шаһитларын бармы, ничек исбат итә аласың, дип жанына тиеп беттеләр. Ахры кулга алып, районга алып киттеләр. Илдарны Сания алып калды.

Картлар бу казаны Мөсәллия буранына бәйләп аңлаттылар. Аллаһы Тәгаләгә рәхмәт, хайван-мәхлукларның гомерен өзеп, бәндәләренекен саклап калды, диделәр. Ләкин бу коммунисттик тәғлиматка туры килми иде. Шуна күрә өстәгеләр моннан көлделәр генә.

Төрмә дигәннәре нарат агачыннан салынган йорт иде. Тәрәзәләре юк. Калай белән тышланган ишеге шундый ук икенче йорт эченә ачыла. Алар тоташ. Анысында — милиционерлар.

Хатын-кызлар бүлгәндә Гөлнәзирәләр өчәү иде. Берсе — амбарга эшкә баргач, бөләкәй янчык белән чөчүлек ашлыгын урлаган урта яшьләрдәге хатын. Гажәп, үзе өчен түгел, күбрәк сыеры өчен жан ата. “Бүген-иртәгә бозауларга тора, исән-сау гына котылса ярар иде”, — дип ишекле-түрле теләк теләп йөри. Икенчесе — юантык гүдәле, табак битле тешлөк хатын. Авызыннан ник бер сүз чыксын. Күзләрен тасарыткан да, тик бүселеп утыра. Анысы колхоз бригадирын кыйнаган ди.

Беренче көнне Гөлнәзирәнән керфекләре минут та кибеп тормады.

— Сытыл, сытыл, — дип мыскыллады аны тикшерүче хатын, — барыбер кызгандыра алмассың. Гаепле икәнсәң, елау түгел, башыңны орсаң да жәзасын алачаксың! Ә эшәң бик четерекле.

Күзлек аша тикшерүченең бәбәкләре әллә нинди ерткыч жанварныкыдай зур булып, куркыныч булып күренә иде. Гөлнәзирәне боз кебек салкын карашыннан ычкындырмый гына ул зифа, озын бармаклары белән өстәл өстендәгә кәгазьләрне читкәрәк этеп куйды. Тырнагы керсә,

бармагы керә торган усал зат икән бу. Гөлнәзирә аны беренче күрүгә үк шундый нәтижә ясады.

— Жә, башладык, — диде ханым юка иреннәрен бөрештереп, — кем котыртуы буенча дәүләт милкенә зыян салдың?

Гөлнәзирәнең сүзе юк иде. Тикшерүче аны фикерен туплый, дип уйлады күресең, гомуми хакыйкатыңа дә кисәтеп куюны мәгъкулъ санады.

— Дөрөсен, фәкәт дөрөсен генә сөйлә, без аны исәпкә алачакбыз!

Гөлнәзирә авызын ачып сүз әйтмәсә дә, эче тулы уй. Ничек инде, котыртырга эт түгел лә. Ни рәвешлә дәүләт милкенә зыян салсын ди. Ул өендә вакытта килеп чыккан каза ләбаса! Июнь аенда бер атны яшен сугып үтерде, шунын өчен хәзер караучыны гаепләргәме? Гөлнә мал-туар өстендә генә торып булмый ич...

— Мин җавап көтәм!

Гөлнәзирә кибешкән иреннәрен тел очы белән ялмап алды да:

— Мин, апа, бернәрсә дә әйтә алмыйм. — диде.

Тикшерүченең гәүдәсе урыныннан купты.

— Сөйләчәксең, барысын да хәтеренә төшерәчәксең, — диде ул, урта бармагын тырпайтып, — синен ише надан авыл хатыннарын гына түгел, әллә-нинди навалы интеллигентларны да аз сындырмадык без!

Тикшерүче искәрмәстән бармак очлары белән генә Гөлнәзирәнен ияк уемыннан эләктереп алып, башын артка этәрде. Муены шырт итте Гөлнәзирәнен, берара күз аллары әлҗе-мөлҗе килеп торды.

— Сорауны кабатлыйм, — диде тикшерүче берни булмагандай, — кем коткысы белән дәүләт милкенә зыян салдың?

— Мине берәү дә котыртмады, апа...

— Димәк, үз теләген белән жинаять кылдың, шулаймы?

— Нинди жинаять, апа...

— Мин сина апа да,иптәш тә түгел. Мин — тикшерүче, рәсми кеше! Төшендемме?

— Төшендем...

— Алайса сорауга җавап бир!

— Мин ул сарыкларны үземнеке кебек яратып тәрбиялим бит, апа... ничек итеп аларга кул салыйм ди?

— Алайса бу жинаятьне кем эшләгән соң? Ничек уйлыйсың, авылда бармы андый кешеләр? Жә, тиз бул!

Тикшерүченең күзләреннән янә утлы уklar чәчелде. Гөлнәзирә тырышып-тырышып бу күз элмәгеннән ычкынырга омтылып караса да, һаман шул усал бәбәккә әсирлегендә кала торды. Бу аны энә очында тота иде. Башына хәтта: “Сарыкларны үзем өркәттем”, — дип әйтәп котылым гына микән әллә, дигән уй да керде.

Бәхетенә телефон шалтырады. Шул рәвешчә хәл алды. Тикшерүче трубканы куюга исә әлегә сорауга мөнәсәбәтен белдерергә ашыкты.

— И, апа, монда тырнак астыннан кер эзлесе юк инде, бу Мөсәллия бураны галәмәте. Үзем дә ычкынудан чак-чак калдым.

Тикшерүче корбанына ыргылган карчыга шикелле Гөлнәзирәгә ташланды. Ә дигәнче муенын кысып алды, бармакларын жилкә тамырына батырды. Менә нинди була икән ул авырту! Әйтерсең лә, муенына очлы тимер белән кададылар. Ни кычыра, ни кузгала алмый.

— Тагын бер мыскыл сүзе ычкындырсаң, бел аны, — дип янады ханым өстәл янына барып утыргач, — күрмәгәнненне күрерсен.

Гөлнәзирә тикшерүченең кул сузуына карышмады, милициядә тәртип шулай күрәсен, дип уйлады. Ә тикшерүче остарган, ул бу гамәлләрне тавышсыз-тынсыз, мыштым гына, кул югандай гадәти генә итеп башкара иде.

— Дөресе шулай бит, апа, — дип Гөлнәзирә дә үз сүзеннән чыкмады, әмма Мөсәллия бураны турында ләм-мим. Әнә бит мыскыл итеп кабул иткән, — өер бер котырдымы, тыярмын димә, мөхлуклар ич алар, милләре бала йодрыгы кадәр дә юк. Вата, жимерә, барыбер үзенекен итә.

— Маташтырма, ярыймы? Кемнәндер кулы уйнаган монда. Әгәр шул кемдәр табылса, син котылачаксың, табылмаса — төрмә!

— Нишлим соң, апа? Өемне алыгыз, сыерымны — өтермәгә генә япмагыз! Улым бар бит минем...

Гөлнәзирәнән башы өстәлгә ауды, жылкәләре бизгәк тоткан кешенекә шикеллә калтырана башлады. Тикшерүчә бер сүз әйтмәдә, йомшак кәнәфигә чумып, анын бу өянәгә үткәнән ипләп кенә көтөп утырды.

— Йә, тынычландыңмы, әнә су эч. Тартынма, эч, эч!

Гөлнәзирә су эчкәч, чыннан да, тынычланып китте.

— Мин сина ярдәм итә алам, — диде тикшерүчә шул дустанә кыяфәтән үзгәртмичә.

— Гомер бакыена онытмас идем, апа, бу игелекләрәнне...

— Мин сарыкларга каза салган корткычны беләм.

— Кем соң ул, апа? Кем аркасында мин өтермәләрдә саргаям икән?

— Нәгыйм Сәлихжанов!

Гөлнәзирә, ялгыш ишетмәдемме дигәндәй, бөтен гәүдәсә белән тикшерүчәгә таба янтайды.

— Әйе, әйе, — дип дәвам итте бүлмә хужасы, — Нәгыймжан Сәлихжанов!

— Юк, юк, апа... булмаганны... Нәгыймжан абзый... юк, юк...

— Башыңны төмән бутаган икән, — диде тикшерүчә, — сыйнфый дошманның шакшы алымы бу. — Алар шул рәвешлә синең кебек жылбәзәкләрнең ышанычына керәләр. Ярату, мәхәббәт, имеш... Фронтвик ирең була торып, ничек шул карагүһнның муенына асылыңның син, аңламыйм.

— Апа, гөнаһысына кәрмә, апа...

— Бүлдермә! Каенсарда сыйнфый дошманнарның тамыры корымаган әле. Беләбез. Бу мәкерләр эшләр белән Хисам бай кызы Фәхерниса жигәкчелек итә. Авыруы хәйлә генә. Ирен, кызын Советка каршы эшләргә тарта.

— Кызы аның авылда бер, апа, алдынгы пионер...

— Моңысы да күз буяу өчен генә.

— Белмим инде алайса, башым катты, бернәрсә уйтый алмыйм.

— Фажиға буласы төнне Сәлихжанов белән очрашмаганың бит, әйеми?

— Өйдә шөгылләрәм күп дигән иде...

— Менә-менә, һай, мәкерләр дә соң бу дошман! Ныклабрак тикшерә башласаң, аягыңа да үзе аткандыр, мөгаен. Авылда каһарман булып йөри икән әле, сатлык жан. Хәрби комиссариаттан мәгълүматлар алдык, ул кер юу ротасында гап-гади йөкчә хезмәтән башкарган. Менә сина каһарман!?

— Булмас ла, апа...

— Миркасыймова, болай сәяси суыкчыллык күрсәтергә ярамый, син бит аңлы Совет кешесе. Сәлихжановка килгәндә, жыры жырланган инде. Аның кырын эшләрә турындагы кәгазьгә син дә имзаның куярысың. Иртәгәгә мин әзерләп куярмын. Инде, бар, ял ит, арыгансыңдыр.

Шушындый коточкыч сүзләрдән соң нинди ял була ди инде? Башыңны ташлап качарлык хәл ләбаса!? Их, Нәгыймжан абзый, Нәгыймжан абзый, тайгак юлга кәргәнсең бит. Тач слан икән хатының. Өткәсә өчен үч алмакчы, күрәсәң, безнең бәхетләр тормышыбызны жимермәкчә. Жимерми торыгың әле. Өнә, милиция барысын да белеп тора икән. Рәхмәт үзләренә. Уйлаганың аны, ниңә диеп ул убырлы кызын минем янга жибәрде икән диеп, дуслаша, янәсә, ире хакында кайгырта, саулыгын саклый. Халыкны изеп жыйган байлыгыңың тамагыңыңга утырдымы? Шуңа кирәк сезгә, үзегезгә күрә таман.

Бригадирның кыйнаган хатын чалкан төшөп, киерелә-киерелә гырлый. Тегесә төшөндә дә сыеры белән саташа. Гөлнәзирә аларга игътибар да

итми. Чөнки башы тулы уй, келт итеп әле берсе, әле икенчесе хәтеренә килә. Ә шулай да, нигә дип аны сатып алырга кирәк сон? Сатып алырга бер-бер ышпиуымы әллә ул? Сарыкларны харап итәргә ният иткән бәндәгә нигә Гөлнәзирә белән дуслашып торырга? Төнә бусе берүзләре ич ул сарыклар. Агач аяклы титак каравылчы кузгалганчы ферманың үзен төяп алып китәргә була. Авырткач, айгыр типте ни, бия типте ни, диләр дә соң ул, юк, барыбер булса, ишектән түгел, тәрәзәдән йөрерләр иде. Монда нәрсәнендер очы очына ялганып бетми кебек. Нәгыймжанның сарыклар белән кызыксынганы булмады, гөнаһысына кереп булмый. Аннан китереп, үз күзләре белән күрмәгәч, ничек итеп кеше өстенә гаеп ташламак кирәк? Шулаен ул шулай да, күрәләтә бер гаепсез килеш өтермәгә дә керәсе килми бит. Тикшерүче: йә син, йә ул, ди...

Гөлнәзирә ике ут арасында калды, кайсына борылсаң, шунысы пешерә. Төнә бусе уй дилбегәсенен очына чыга алмый интекте. Тан алдыннан гына черем итеп алды ул. Алай да керфекләре иртә ачылды. Тавышка уянган икән. Беркемгә бер кәлимә сүз катмыйча оеп утырган бригадир кыйнаган хатын куллары белән тимер ишекне төя иде:

— Ачыгыз, йомышым бар, ачыгыз!

— Әй, кем ул? Кулына богау салганны көтәсенме? — дип кычкырды дежур милиционер ишекнен аргы ягынан.

— Абый, абый дим, миңа чыгарга кирәк, абый...

Ниһаять, ишеккә уелган рәшәткәле форточка ачылды. Анда сакчының табактай бите капланды. Чабата иренле авызы белән итләч борыны гына күренеп тора.

— Жә, нәрсә бар? Нигә тузынасын?

— Абый, миңа чыгарга кирәк...

— Аерым-аерым бәдрәфкә йөртәргә алланың кашка төкәсе түгелсәң.

— Юк, абый, мин ана түгел, миңа авылга кайтырга кирәк.

“Иске авыздан яна сүз, саташтыңмы әллә?” — дип милиционер форточканы ябып куйды. Хатынның үз туксаны туксан, дөбердәтә генә.

Бу юлы ишек ачылды.

— Ачуымны китермә, аяк-кулынны бәйләп ташлармын!

— Абый, бик кирәк ие бит, абый!

— Сабый булма, Булатова, сине бу йорттан суд кына чыгара ала.

— Мин бөтенләйгә димим бит, абый, урап киләм мин, киләм!

Милиционерга хатынның сүзләре кызык тоелды ахры.

— Нигә кайтырга кирәк соң сиңа, Булатова? — диде ул, мык очларын селкетеп. — Ни йомыш?

Хатынның учлары йодрыкланды, кашлары асылынып күзенә төште.

— Минә барыбер утырталар инде, абый, теге ләңкәсенен дә тешләрен коеп киләсе ие...

— Анысы кем инде?

— Персидәтел. Лискә эт кебек һаман чәңгелдәп өрөп йөргәнгә “Ләңкә” дип йөртәләр. Бригадир белән икәүләп халыкның канын эчәләр бит, абый...

Әңгәмә шушында өзәлдә. Гөлнәзирәне тикшерүче чакыртып алды. Иртүк киелп жипкән, юынмаган, ашамаган дигәндәй...

Ул бүген кәефсез күренә иде. “Исәнмесез”гә дә җавап биреп тормады, Гөлнәзирәгә кәгазь сузды.

— Укы да, кулынны куй, аннан өеңә кайтып китәрсәң.

Гөлнәзирә йөгереп барып, тикшерүчене урындыгы ние белән берьюлы кочаклап алды.

— Бу яхшылыкларыңны мәнәге онытмам, апа, алла боерса, нәзер итеп көзгә бер каз калдырмын, бик зур рәхмәт, и, апа...

— Ярый, ярый, вақытым тар минем...

Гөлнәзирә башта укып та тормыйча имзасын сырларга исәпләгән иде дә, күнел төпкеленнән килгән ниндидер эчке аваз аның бу ниятенә каршы төште. Ул гүя, кабаланма, Гөлнәзирә, соңыннан үкенерлек

булмасын, дип кисэтэ иде.

Элеге беркетмәне ул ике-өч тапкыр укып чыкты. Анлашылмаганга түгел, юк, бик анлашылырлык язылган. Тик анда теркэлгәннәр барысы да чеп-чи ялган иде. Имеш, Нәгыймжан Гөлнәзирәгә берничә мәртәбә колхоз сарыкларына агу эчерегә кушкан. Куркыткан, янаган. Эше барып чыкмагач, ахры ул жинаятые үз куллары белән башкарган. Моны Гөлнәзирә күрәп торган. Ул тиешле урынга житкерәм дигәч, мин сине дөньяда яшәтмәячәкмен, дип янаган. Шуна күрә Гөлнәзирә серне эчендә саклаган, хезер ул ана бик үкенә, Совет властеннан ярлыкавын сорый. Намуслы хезмәтем белән үземне аkläячакмын, дип сүз бирә.

— Апа, мин бу кәгазьгә кул куя алмыйм, — диде Гөлнәзирә озак кына эндәшми торганнан соң, — ялган бит бу?!

— Ихтиярын, — диде тикшерүче битараф кына, — төрмәгә керәсен киләдер алайса...

— Ходай кушмаган эш булмас, апа, иншалла, рәхмәтеннән ташламас.

...Бу тикшерүчене Гөлнәзирә башка күрмәде. Хак булса, аны күрше районга күчергәннәр, дип сөйләделәр. Берничә көннән аны прокурор чакырты.

— Бәхетен бар икән, Миркасыймова, — диде какрыклы карлыккан тавыш белән. Ачулы идеме ул, канәгать идеме — әлегә Гөлнәзирә аңламады. Ә прокурор дәвам итте: — Колхоз рәисенен пешмәгән бөрәнге булуы аркасында гына котыласың. Югыйсә, сиңен урының Себердә иде. Эшенне административ чара күрү өчен авыл Советына жибәрәбез. Буш калдырмаслар, көтмә!

Гөлнәзирә соңыннан гына белде, фермадагы дежурлыкның кагыйдәләре эшләнмәгән булган икән. Шул сәбәпле колхоз рәисен дә, ферма мөдирен дә эшләреннән азат иттеләр. Гөлнәзирә сөтбикәсен — Бануын биреп котылды. Штраф салдылар. Фермадан да кудылар.

Нәгыймжан гына язмышының кыл өстендә торганын, баш очында кара козгыннар очканын белмичә калды.

* * *

1943 елның язы соң, әмма дөррәү килде. Мөсәллия бураныннан соң башланган суыклар апрельнең егермеләренә кадәр сынмады. Әле аннан соң да жылы артык куандырмады. Агыйдел арьягынан искән ачы жил сөякләргә үтеп керә иде, кырлачларын бер якта торсын.

Тик шыксыз көннәр озаккарак тартылса да, яз барыбер кыш бабайдан үз хокукларын тартып алды. Көннәрдән-бер көнне жил тынды, яшь кәләштәй ялтырап кояш елмайды. Ике-өч көн эчендә ерганаclar су белән тулды, сыкрый-сыкрый Сөн бозы күтәрелде. Ташу башланды. Жылы, көяз яз килде.

Сталинның да иң яраткан язы 1943 ел язы булган, имеш. Бик мөмкин. Идел буендагы зур жинүдән соң, чыннан да, аның сипкелле йөзөндә, ниһаят, канәгәтлөк билгеләре хасил булды, өмете кайтты. Йөзгеләр Союзы тез чүкмәячәк, сугыш һичьюгы солых белән тәмамланачак. Югыйсә, төп башына утыра язган иде ич. Кызыл Армия дөньяда иң көчле, иң алдынгы армия дип лаф ордык та, энә нәрсә килеп чыкты. Ганцевале Иосиф хәтта жарияләрен дә онытып торды. Яшь хатыны үзенә-үзе кул салгач, ул кабат өйләнмәде. Тик грузин грузин инде, каны кайнар иде, еш кына тамырларына сыеша алмыйча жәфалый иде. Мәскәүдә Сталин ятагына башын салмаган чибәр артисткалар, мөгаен, калмагандыр. Әйе, артисткаларны хуп күрә иде ул. Театрга баргач, күнеленә ошаганына күз генә сирпи, жан дуствы Берия "товар"ны нәкъ вакытында хужасына китереп тә житкерә. Хур кызлары махсус исәптә тора иде. Ә теле озынраklары шундук юкка да чыга.

Шулай, гыйшык-мыйшыкта да Сталин жәллад иде, бәхетсезлек

кенә алып килә иде. Аның каравы, Гитлер мәгъшукаларына турылыклы мазмай булды. Ул бервакытта да ятак өчен генә сөяркә тотмады. Мавыгуын да яшермәде. Йөрәк парәсенә кыйммәтле бүләкләр бирүдән тартынмады. Ихтимал, женси көчсезлеге шуна этәргәндер?

Нәгыймжан кечкенә кеше. Әмма Сталин белән Гитлер кебек үк ир заты. Чәчбиләр аңа да бик якын. Тәтәйләрне китереп бирмәсәләр дә, авыл көтүсенә ул хужа. Ә Сталин аның мактангычы. Борыннары охшап. Икесенеке дә зур, икесенеке дә киртекле. Мондый борын дәртле кешеләрдә генә була, имеш.

Нәгыймжан Гитлерның гайрәтсез мәхлук икәнән белгән булса, әллә нинди үтергеч такмаклар чыгарган булыр иде. Хәер, ул хәзер дә аны ким-хур итми. Менә ул такмакларның кайберләре:

Абау, Гитлер, авызың зур,
Ачма — тешң санарлар...

Тау башында бытбылдык,
Бүсер Гитлер — зур кендек...

Суқыр Гитлер сабан сөрә,
Чак-чак атлый атлары...

Кырык өчнөң язы Сталинга күнел күтәрәнкелеге алып килсә дә, каенсарлыларны һич тә куандырмады. Сугыш башланганнан бирле беренче мәртәбә ачылыкка тарды ул. Авыл өстенә юклык пәрдәсә төштә. Халыкның элекке маясы төмам бетте, күәс чиләкләренә кадәр коргаксыды. Фажигага эләккән корабтан качкан күселәр кебек, чоланнарны тычканнар булып тычканнар ташлап китте. Алар өчен дә ялманырлык бөртек калмаган иде.

Нәгыймжан моңа кадәр ким-хур булмады, һәрвакыт пычагы май өстендә йөздә. Кая барса, шунда кадер-хөрмәт, мул табын көтә иде аны. Әлегәчә чабатасы читән башыннан төшмәде, базары бетмәде. Чөнки хәзергә авылга жанлы солдатлар түгел, кара көгәзләр генә кайта. Ул — бердәнбер. Гөлнәзирәнән соңгы тавыгын суйдыргач, әнә, Фәйрүзәгә күчтә, аны кашыды. Язга чыккач менә хәлләр үзгәрдә. “Фәйрүзәкәй казан ас, ал кулыңа табагач”, — дип жорлануларга чик килде. Чөнки кулына табагач алырлыгы калмады Фәйрүзәнән.

Нәгыймжан капка әрәтәсенә таянып, шушы хакта уйланып торды. Ә лапас кыегында чыр-чу килеп чыпчыклар сөешә. Бик яман кыланалар икән бу хәчтрүшләр, әй. Менә кемнәрдә икән ул көч-күәт?! Яратышудан шар кебек кабарынган бер чыпчык кайсы ягы беләндер Сәгыйдәнә хәтерлөтә иде. Ул да шулай йомры, түгәрәк... “Ул түтәйнән кылын тартып караганда ничек булыр икән, ә?” — дигән уй кереп оялады аның башына. Хәер, бу хакта ул бер бүген генә уйланмый иде.

Кичә генә авыл Советы сессиясеннән бергә кайттылар. Нәгыймжан, гадәттәгечә, кулларын уйнаткалап алды. Кыргыйланмады. Кытыкны китерәсән, дип чәбәләнеп тә куйды әле. Урындагы кеше ич ул, сәвит башлыгы. Тетеп салса да, сүз әйтә алмыйсын. Ымсындыргыч, каһәр! Теге ач бетләр түгел инде.

Ач дигәннән, Нәгыймжанның үз хәле алай ук мөшкелләрдән түгел. Ул колхозда актив санала. Активларга исә боезык белән яшертен генә онын-ярмасын тамызгалап торалар. Ул әлегә продукцияләренң тамчысын да әрәм-шөрәм итмигә өенә алып кайта. Бәрәңгесе бар. Тагын, сөте-катыгы. Ә үзе ул күбрәк читтә сыйлана. Бу да ашамлык янга кала дигән сүз.

Сәгыйдә мәсәләсендәге уй-хыялларын яшереп тормады. Нәгыймжан, тәвәккәлләде тәки. Ятып калганчы, атып кал, дип көннәрдән-бер көнне Сәгыйдәнәң ишеген шақыды. Әгәр тавыш-мазар куптара калса,

йомышын да хәстәрләп куйды. Янәсе, ана ашыгыч рәвештә белешмә кирәк, хәрби комиссариаттан сорыйлар.

Тик юкка хафаланган икән, хатын-кызның барысы да бер очтан сөрелгән икән. Сәгыйдә куып чыгармады. Ләкин шарт куйды, нәчәлник бит: безнең арадагы мөнәсәбәтне беркем дә белергә тиеш түгел, диде. Минем рөхсәт белән генә киләсең, кунарга калмыйсың, диде.

Шулай итеп, Нәгыймжан алты ай эчендә өченче солдатканың өй кыгына ябышты.

* * *

Гөлнәзирә әле юньле-башлы эреп тә житмәгән боламыклы жирне көрәк керткән кадәр каера да ташлый, каера да ташлый. Ләкин унышыгына ташка үлчим. Киләсе елда, алла боерса, вагракларын калдырыбрак чүшләргә булып, дип күнеленә беркетеп куйды ул. Бер килсә, килә икән бит, быел аның бәрәңгесе базы-ниә белән өшөгән иде. Ә хәзер жыйганы черек бәрәңге. Үзе черек булса да, исеме матур. Кәлжемә! Инде, әнә, үзенә багышлап жырлар да чыгарырга өлгерткәннәр.

Озын-озак юаньрга вакыты юк иде Гөлнәзирәнән. Амбар келәтләренән эчен акшарларга кушты бригадир. Ни сәбәпледер, глубинка (дәүләт) ашлыгын яна урынга күчерергә кушканнар. Шуна күрә тиз генә табата кәлжемә коймагы пешереп алды да, улы белән тәгамлап, эшенә китте.

Банат капка баганасына сөялеп, аны көтеп тора иде. Чырае, һәрвакыттагыча, әче торма капкан кешенеке кебек сытык. Ләкин бу ачудан да, кемнелер яратмаудан да түгел, нәсел-нәсәбе шундый. Кырыс табигатые, аз сүзле нәсел. Июмакай кеше тискәре була бит ул, кирелекләре дә бар, әлбәттә. Бу хакта авылда мәзәкләр дә йори.

Банатның әтисе Корбангали яшь вакытта кыз күзләргә барган, имеш. Жәсн китереп очрашканнар болар. Кыз, билгеле инде, егеттән матур-күркәм сүзләр көтә. Ә теге ләм-мим. Ахры кыз сүзгә үзе башларга мәжбүр була.

— Карале, Корбангали, ай нинди якты бүген, — ди.

— Әллә тагын, — дип жилкәсен жырып куя егет.

— Зөһрә исемле бер ятимә кызны судан кайтканда ай көянтәсе-чиләкләре белән күтәрәп алган ди, дөрес микән бу?

— Күрмәдем, — ди Корбангали.

Һич чарасы калмагач, кыз: “Корбангали, син мине ошатасыңмы?” — дип сорый.

— Ошатсани, анда синең ни эшң бар? — дип әйтеп ташламасынмы егет.

Кыз сикереп тора да, өенә кереп бикләнә. Шуның белән вәс-сәлам. Кәләшне Корбангалигә соңыннан әтисе алып кайтып биргән, имеш.

Менә шундый зат алар. Банатның ире Мирзаханны да гаилә жанлы дип әйтеп булмый иде. Кубрәк гомерен балык тотып, ауга йөрөп, итек басып, киём тегеп уздыра иде. Ләкин ул боларның берсендә дә чын оста түгел иде. Шуна күрә авыл халкы аңа жилбөзәк дип карый иде. Төп йөкне Банат тартты. Ләкин хатын-кыз үжәтлеге белән генә әлләни кырып булмый икән шул. Мантимадылар алар. Ярдем итәргә туган-тумачалары да юк иде. Мирзаханнан Банат ярым-йорты йорт-жир белән калды. Инде яхшыга өмет тә юк, чөнки авылда иң беренче булып “кара кәгазьне” Банат алды.

— Алма кебек тулгансын, тьфү-тьфү, күз тимәсен, — диде Гөлнәзирә Банатка.

Банатның тонык күзләрендә гажәпләнү чаткылары кабынып алды.

— Ярты авыл тулган алма кебек хәзер.

— Ә нәрсә булган?

— Нәрсә, нәрсә, үзеңнең башыңа төшкәч аңларсың әле. Ачлык

галәмәте. Фатыйма әби аякларына да баса алмый, гөбе кебек булып шешкәннәр.

— Үземнең дә мактанырлыгым юк, малайкай, бүген кәлжемә коймагыгына эләкте.

— Сине Нәгыймжан корытты. Убыр тәре.

— Инде...

— Сез эшкә килдегезме, тел кашыргамы? — дип оршынды завхоз Гөләндәм, — буенный эш монда...

Башта келәтне юып чыгардылар. Аннан соң авыз-борыннарына чүпрәк урап ниндидер сасы исле сыеклыкны стеналарга бөркеделәр. Бөжәк ояламаска яхшы ди. Күселәр дә яратмый икән бу исне. “Ипләп эшлөгез, бу буенный дару”, — дип кисәтте завхоз. Булса да булгандыр, ютәле тәүлек бус узмады, гел тамак төбен кытыклап торды.

Глубинка бодаена икесенен дә иссе-акылы китте мәгәр. Үзе күп, үзе чиста, үзе эре. Жә, ходай, булса да булыр икән байлык! Ирексездән хатыннарның куллары көшәл эченә кереп китте. Икесе тиң берничә бөртөк бодай бөртөгән авызларына капты. Гөләндәм күзәтеп торган икән:

— Сүкәлмән, буенный бодай ул! — дип төкерекләрен чәчте.

— Кешеләр ачтан шешенә, ә монда никадәр ашлык! — диде Банат, үз күзләренә үзе ышанмыйча.

— Шешәнмәгәе, чәнчеләп китен, бөртөгән дә бирәсем юк, — дип акырды Гөләндәм.

— Синнән бодай сорамайлар ич әле, Гөләндәмтәй, кәнселәрдә ни уйлылар икән дибез.

— Кәнселәр, кәнселәр, монда кәнселәрнең нинди катнашы булсын? Әйтәп торалар ич, буенный бодай диеп.

Гөлнәзирәнән завхоз бугазын киергән арада кесәсенә берәз бөртөк тугырасы килгән иде дә, бер янчык ашлык урлап тотылган, төрмәдәгә хатынны исенә төшереп, туктап калды. Суд булган икән, ун ел биргәннәр, ди.

— Мин сине кайдан бодай юнәтергә өйрәтермен, — дип пышылдады Банат, — кичә генә юлыктым. Тәне бусе ярма ташында бодай чыгардым. Балаларым иртән корсаклары кап булганчы ботка состы.

— Нинди бодай соң ул, урланган түгелдер бит?

— Эштән соң безгә барыйк, күрерсен.

— Ә нигә алайса үзең шешенеп йерисен?

— Әйтәп торалар ич, кичә генә юлыктым диеп, бер ашау белән шеш кайта димени?

Тышкы яктан шыксыз күренсә дә, Банатның өе чиста иде. Буйдан-буйга сузылган сәке сап-сары итеп юылган. Тәрәзә пәрдәләре, урын-жир япмалары да килешле. Чәчәкле-чуклы бирнә чаршавын да әлеп куйган.

— Син кишер чәе эчмисендер инде, Гөлнәзирә, самавыр куеп тормыйм, — диде Банат, үзенә фәкыйрлегеннән гафу үтәнгәндәй.

— Барыбыз да кишер яфрагына калдык инде, малайкай, такта чәй хәзер төшкә дә керми. Бодаен кая соң, бодаен?

— Кил, менә монда...

Мич башы башак белән тулган иде. Каз муены кебек тулы, эре башаклар. Әйтерсен дә, хәзер генә урып алганнар. Ләкин ач күзгә генә шулай тосла иде бу. Гадәти башак мондый ук бүртем, мондый ук калын булмый. Бөртекләрнең ап-ак үзәге менә бүселәм, менә бүселәм дип тора. Авыздан сулар килә.

— Кайдан жыйдың боларны? — диде Гөлнәзирә.

— Татыш тарлавыннан, көлтәләре-ниләре белән калган, безнен бәхеткәдер инде. Кешегә чыгара күрмә берүк. Икебез генә белик. Хәзер Фатыйма әбигә кереп, ботка пешереп бирәм әле. Аякка бастырырга кирәк аны.

— Мин дә хәлен белеп чыгар идем дә, күчтәнәчем юк.

— Ачлык вакытта нинди күчтәнәч ди ул?

Фатыйма карчык сәке түрөндә чүмәлә кебек булып ята иде. Хатыннар кәргәч, башын калкытып караган иде дә, булдыра алмады, күрәсен, янадан сыгылып төште.

— Якын әбекәй, сөялеп булса да утырып тор әле, — дип Банат аны урыныннан кузгатты, Гөлнәзирә жайлап кына урын-жирен рәтләде.

— Юкка азапланасыз, сәгатем суккан инде минем...

— Жә-жә, андый сүзләр сөйләшмик әле, якын әбекәй, менә хәзер ботка пешерәм, рәтләнәрсен, Аллаһы боерса.

Банат учакка ут төртеп жибәрде. Гөлнәзирә өй жыештырырга тотынды. Ярый әле, әнкәем шундый хәлләргә калмады, дип сөенде ул, күрәләтә ачка үлә ләбаса! Йөзө-битендә төс калмаган, каны качып беткән. Инде, энә, күзләренен дә нуры сүнөп бара. Юк, ялгышкан икән, карчыкның әле тормыш жебөн кулыннан ычкындырасы килми, чытырман ябышкан. Ботканы күргәч, энә, алыштырып куйдылар диарсен. Күзләре катты, гамьсез йөзөнә ниндидер дуамаллык билгеләре чыкты. Котырған эт кебек менә-менә килеп ябышыр сыман. Гөлнәзирәнен бу манзарадан тәннәре чымырдап китте. Шулай, теге дөньяга берәү дә атлыгып тормый.

Ботка кайнар иде әле. Фатыйма карчыкның исә көтәргә юк. Шобыр-шобыр каба да, авыз эчендә әллә-мәллә генә әвәләп, уптым-илаһи йотып жибәрә. Үзе ялт та йолт карана, әйтерсен дә, ризыгын кулыннан тартып алалар. Банат жамаатын ишләбрәк утыртырга чамалап караган иде дә, кая ул? Картырган куллары белән савытны үзәнә тартып алды. Ботка урын-жиргә чәчелде, түшенә, жиннәренә буялды.

— Якын әбекәй, нишләвен бу, — дип, Банат аны тынычландырмакчы булды. Тынычландырырсын, бар, ач кеше ачучан була ди.

— Күп ашатма, эче китәр, — диде Гөлнәзирә.

— Энә бит ничек котырына.

Карчык хатыннарынның ни турында пышылдашуларын ишетеп алган иде ахры, “Бирмим, бирмим”, — дип, әжәл ачуы белән жамаатын күкрәгенә кысты.

Ләкин анда ботка калмаган иде инде. Ул ачу белән жамаакны читкә бәрде. Иске жамаак пияла кебек уалып идәнгә сибелде.

Учактагы соңгы кисәү күмергә әйләнер алдыннан актыккы тапкыр ялкынын ялмап алды да, сүнде. Өй эче карангыланып калды.

— Моны йоклатмыйча чыгып китеп булмас, син, бар, кайт, — дип пышылдады Банат.

Ниндидер күрәлмәгән мәшәкатләр чыгып, Гөлнәзирә Банатка ияреп башак жыярга бара алмый калды. Татыш тарлавы иң ерак басу, әллә кайда — жәһәннәмдә. Өч-дүрт чакырым араны ләм ерып урап кайтырга күп вакыт кирәк. Аннан соң, ачка үлмәскә бер сәбәп дигәндәй, моңа кадәр күрәлмәгән яңа ризык килеп чыкты. Кем уйлаган, гап-гади күл камышы тамырының ашарга яраклы икән? Әлек ана игътибар да итмиләр иде.

Камыш тамырының тәмле дә, туклыклы да икән, Сөн тамагында боз тыгылмаса, ихтимал, белми дә калган булырлар иде. Котырынып та карады соң Сөн. Агыйдел борылышында буылып калган елга кая керергә тиешек тапмады, ярларынан чыгып, сәгате-минуты белән болын-кырларны басып бетерде, әрәмәлектәрдәге тал-тирәкләрне төбә-тамыры белән умырып ташлады, камышларны изгәләп, ботарлап ыргытты.

Кайтканда исә бөтен чүп-чар болын өстендә калды. Күрәсен, бер ач бәндә болынлыкка аунап яткан камышның тамырын татып карагандыр. Һәм шуннан соң китпә мәхшәр. Кешеләрен кайсы кул арбасы, кайсы капчык белән тамыр ташыды. Карап торуга ул игътибарны жәлеп итәрдәй дә түгел. Кара-күгелжем төстөгә чатлы-ботлы бер нәмәстә шуңда.

Шул чуттан көлеп сөйләрлек вакыйгалар да булгалады.

Әлеге дә баягы, һәр ярыкка, һәр тишеккә борын тыгарга яратучы Халисә түти, гадәттәгечә, бөтенесеннән дә уздырырга теләгәндер, ахры. Төннәрен йокламыйча камыш ташыган ди бу. Кыягын татып та караган, имеш. Тик күнеле болганган ди түтекәйнен. Бик мактыйлар иде, нишләп укшыта икән соң бу, дип, аптыраган Халисәттәй. Ахры урамнан үтеп баручы Маһины дәшеп керткән.

— Әллә абзар түбәсе ябарга жынасынмы? — дип сораган шук Маһи керфек астыннан гына елмаеп.

— Нинди абзар түбәсе, Маһикаем, ризык бит бу, ризык, — ди икән Халисә камыш кыягын селки-селки.

— Кыякны әйтәсенме?

— Бәй, Маһикаем, юа сынары бит инде бу, юаның кыягын ашыйбыз ләсә... мәгәр телләргә өтә...

Маһи кетер-кетер көлгән дә әйткән мона: “Син, Халисәттәй, әкияттәге аю бабай сыман икәнсен. Ул да бит унып булгәндә шалканның сабагын, бодайның тамырын сайлаган ди”.

— Әллә гүпчем бу хикмәтсезнең дә тамырын ашыйлармы, Маһикаем?

— И, Халисәттәй, камыш сабагы абзар түбәсе ябарга гына ярый ич ул.

Авылда бер Банатның гына камыш тамырына исе китмәде. Бодай башагына теше-тырнагы белән ябышты.

— Кар астында кышлаган ашлыкны агулы диләр бит, Банат, — диде аңа Гөлнәзирә, — саграк кылан.

— Торна күкәй салганда тартайның арты ертылган ди, син шул сүзләргә ышанасынмы?

— Кичә кәнсәләргә төшкән идем, сәүит Сәгыйдә сөйләп торды, духтырлар бик нык каршы ди кышлаган бөртеккә. Райуннан да кисәткәннәр, жыйдырмагыз, дигәннәр.

— Нигә соң алайса Йолдыз авылының яше-карты эскерт төбөндә? Алар нигә мыеклы да, без нидән кыеклы? Ярамаса, караул куярлар ие. Юк бит. Син, әле, Фатыйма карчыкны күр. Аякка бастырдым бит тәки. Хәзер терек-терек йөгәрә, авылны ике-өч урый. Рәхмәтен әйтеп бетерә алмый мексенем. Үзем дә, балаларым да тәмам бетерешкән иек бит. Инде, аллага шөкер, күрәп торасың.

Болар барысы да хак иде. Фатыйма карчыкны әжәл куеныннан суырып чыгарды Банат. Аңа ничек рәхмәтле булмыйсың инде.

* * *

Ачлык Каенсарга үлем-китем китермәде. Халыкны әле дә тук дип әйтеп булмый. Киресенчә, икмәк өзеклегенә ин авыр, ин кискен вакыты. Тик язгы табигатьнең үз муллыгы. Юа, балтырган, кычыткан, кәжә сакалы, кагы, кузгалак ише файдалы үсемлекләр кешеләрнең витаминга сусаган организмнарына көч-күәт китерде. Йөзләргә кызыллык йөгәрде, күзләргә нур кайтты, теш-сөякләр ныгыды, тәннәр тыгызланды, мускулларга жегәр керде.

Башак, кәлжемә, камыш тамыры, балык чоры инде артта калды. Авыл башы-аягы белән эш дингезенә чумды. Гали дә үз эшендә, Вәли дә үз эшендә. Сабанчы-чөчүчеләр кырда куна-төнә яталар. Хәтта ыңдыр артында эшләүчеләрне дә өйләренә кайтармыйлар. Колхоз өч мәртәбә ашата. Шуна күрә өйгә ашкынып та тормыйлар.

Нәгыймжан басуда адашкан бүре баласына юлыкты. Анасы исән булса, үчен кайтарачак, йә атын, йә сыерын белән бөхилләшсәң килмәсә, жибәр дигәннәр иде дә, тыңламады. Ияләштереп бетерде инде. Кая барса, үзе белән йөртә. Этләргә көн бетте. Әле бала гына, әмма эт заты күрүгә әллә нинди ямьсез авазлар чыгарып, муенсасын өзәрдәй булып ыргыла. Буыннан-буынга килгән дошманлык барыбер үзенекен итә икән. Исемен Дүрткүз кушты. Ияләшерме эт исеменә-юкмы, әлеге билгесез.

Тик хужасына турылыклы икәнөн исбат итте инде.

Хәл болай булды. Сәгыйдә беркөнне өйлә вакытында Нәгыймжан эшлэгән бригадага килеп төште. Ул шулай һәркөнне атын жигеп, басу-кырларны урап кайта. Кешеләр белән очраша, яңалыklar турында сөйли. Бу юлы хатын Нәгыймжанны юксынып, аны күрәсе килеп килгән иде. Хәтсездән очрашканнары юк. Хатын-кызларга гына хас астыртын хәйлә-кәрлек белән ул Нәгыймжанга теләген житкерде. Мөлдөрәмә күзләрен сирпеп кенә алды: ир-егет барысын да аңлады.

Сәгыйдә, менә күреп калыгыз мине дигәндәй, барысы белән дә сабуулашып авылга юнәлде. Ләкин ул Коры елга үзәнә төшкәч, атын кирегә борды. Бераз баруга әрәмәлек башланды. Монда аулак.

Үрдәк күле ешкылыгында аны Нәгыймжан көтеп тора иде инде. Бүре баласы белән икәүләп көтәләр.

— Бу жәһәннәм кисәвен нигә алып килдең инде, — диде Сәгыйдә жинелчә шелтәләү белән.

— Дүрткүз минем якын дустым, — диде Нәгыймжан, хатынны кочагына алып, — ә син жанашым...

— Мин инде сине төшләремдә күрә башладым, кайтып та китмисең...

— Үзең рөхсәтсез ишеккә кагылмаска куштың ич.

— Жүләр хатын ни әйтмәс, тыңлама син аны...

Сәгыйдәнен тустаганы төмам тулып житкән иде, күрәсен, үзе сөйгәнә ауды...

Дүрткүз шул ук секундта Сәгыйдәнен итәгенә килеп ябышмасынмы. Ул хатынның бу гамәлен хужасына ташлану дип кабул иткән иде, ахры. Башын чайкый-чайкый умыра гына итәген. Ырылдый-ырылдый өзгәли.

Беренче булып Нәгыймжан анына килде.

— Дүрткүз, минем янга! — дип кычкыра ул. Тегесе чиный-чиный аның аягына килеп сарылды. Ул чиксез шат иде. Шулай булмаенча, хужасын саклап калды ич.

Дүрткүз гашыйкларның ашына кара таракан булып төште тәки. Ул арада кайдадыр сөйләшкән тавыш та ишетелеп китте. Нәгыймжан тиз-тиз генә Сәгыйдәне тарантасына утыртты да, атына чыбык белән сыдырды. Үзе камышылыкка кереп шылды.

* * *

Ә көне нинди иде?! Жәй көне кебек. Иртәнге якта кояшлы янгыр сибәләп китте. Ниндилер баллы янгыр. Урам-кырлар ислемай бөркегәндәй хуш ис белән тудды. Жинел, саф һава. Кешеләр атлап түтел, гүя күбәләктәй очып йөриләр.

Банат та бу гүзәллеккә хозурланып озак кына әсәрләнеп торды. Күнелгә богау салган һәммә кайгы-борчуларны, ачлы-туклы көн күрү газаларын, төрле кимсетелүләргә дә оныттыра торган илаһи матурлык иде бу. Әле яшәргә дә яшәргә. Тормыш Ходай Тәгалә адәм баласына фарыз кылган иң кадерле бүләк. Ул барысыннан да өстен. Мең еллык олмахан бер көн яшәп калуың артык, дип юкка әйтмәгәннәрдер, мөгаен.

Банат Фатыйма карчык ихатасына күз төшерде. Аны әжәл кулыннан тартып алуына бик шатлана иде ул, горурлана иде. Карчык үзе дә һаман догада. Кичә кич тә шул хакта сөйләшеп тордылар, биләмнән кайтып килә иде, күнеле күтәрәнке иде.

Бүген соңрак кайтылып, ерак эшкә әйттеләр, кереп әйтим әле, балаларыма күз-колак булсын дип, Банат күршесенә юнәлде.

Фатыйма карчык сәкедә ята иде. Әллә йокысыннан тормаган инде, дип уйлады Банат.

— Якын әбекәй, ни булды? — дип сорады ул ишек катыннан гына. Һәм Фатыйма карчыкның: “И, балам, син мени әле бу?” — дигән гадәти сүзләрен көтте. Шушы гади генә жөмлә аның шик-шөбһәләрен юып төшерәчәк иде. Андый сүзләр әйтелмәде. Әмма карчык селкенгәндәй

итте. Банатның куркудан таш кебек каткан күнелен йомшартырга шул житте. Ул йөгөрөп барып, әбиңең кулларыннан алды.

— Якын әбекәй, сонаргансың бит, тор инде, якын әбекәй...

Фатыйма карчык, кем бимазалый мине дигәндәй, нурсыз күзләрен киереп бер ачты да, күкрәгеннән соңгы сулышын чыгарды...

Фатыйма карчыкның үлеме Банатка бик авыр тәэсир итте. Женаза вакытында да, аннан соң да кая барып бөрелергә белмиңә изаланды. Әле соң тупылдап тора иде бит, төгәрәп кенә йөри иде. Мендәре кан булып беткән. Авыз-борыныннан килгән диделәр. Нишләп килгән ул кан йоклап ятканда? Андамассың.

Кичкә таба Банат төмам хәлсезләнде. Аяклары тотмас хәлгә житте. Башы әйләнә, күнелә болгана, укшыта. Озакламый балаларына да шул өянәк капты. Аудылар ғына. Тәннәре ут кебек. Ярга сыланган бүрәнә кебек кыймшанмыйча да яталар мескенкәйләр.

Гөлнәзирә ике арада суккалана. Әле Банатның хәлен белешә, әле балаларның маңгаендагы чүпрәкләрен алыштыра. Хәленнән килсә, аларның сырхавын тыны белән суырып алып иде. Юк, алып булмый шул. Нишләргә соң? Бәлкем, мунча ягаргадыр. Әлбәттә! Нигә бүкән сыман урыныннан кузгала алмый тора соң әле ул? Тизрәк өлгертергә кирәк ич! Әнә ничек газапланалар бәгырьләр. Мунча мен төрле чиргә дәва ул. Рәтләнәп китерләр, Алла боекса, аякларына басарлар.

Гөлнәзирә мунчасын ягып жибәрде. Банатны да, балаларын да бик әйбәтләп чабып, чирләрен куарга ниетләде. Тик алар мунчага барырлык хәлдә түгел иде инде. Ләкин кешенең интеккәнәнә бер чарасыз карап торып та булмый ич. Ул алдына-артына карамыйча Маһинур карчыкларга йөгәрде. Аз-маз имчелек итә иде ул. Карчык карышмады, килде. Булдыра алганча өшкерде дә, зәхмәттән ниндидер үлән төнәтмәләре дә эчереп карды. Файдасы ғына тимәде.

Төн бик авыр үтте.

— Нишлим, Гөлнәзирә, бөтен авызым, тамагым яна, — дип өзгәләнде Банат. — Салкын су биреп карачы ичмасам.

Бу януны кое суы да басмады.

— Балакайларым ничек, Гөлнәзирә?

— Тыныч кына ят, балаларың әйбәт, рәтләнерсез, Аллаһы боекса. Маңгайларына юеш тастымал яптым. Йоклап киттеләр.

Ләкин аларның йоклау-йокламавын белү авыр иде. Күзләре ярым йомык, кискә дә кискә, алар да кискә. Ара-тирә ыңгырашып куюлары ғына бу сабыйларның әлегә исән икәнлекләренә ишарә итә иде.

Иртәнге якта Банат төмам бетерешеп төште. Хәтта уфылдамас будды. Гөлнәзирә аның иске тире кебек кибешкән иреннәрен аерып тамагына кашык белән су агызды. Ләкин аның янында торырлык түгел иде. Авызыннан сасы ис килә, уртлары бүрткән. Яргаланган урыннарыннан кан сытылып чыга. Йөзе көл төсле. Берзаман эчләре суырылып чыгардай булып коса башлады бу. Аз ғына тынып тора да, тагын коса, тагын. Шул арада: “Балакайларым, балакайларым”, — дип саташып та ала.

Гөлнәзирә балаларга күз төшерде. Башта күкрәкләре селкенә кебек иде. Игътибар беләнрәк караса, тәннәре инде катып беткән. Тын ғына жан биргәннәр.

Гөлнәзирә тыны-көнә бетеп авыл Советына килеп керде. Сәгыйдә анда иде.

— Банатның балалары үлдә, үзе дә авыр хәлдә, тизрәк брач чакырт, — диде ул яшыләренә тыгылып, — тизрәк...

Гөлнәзирә буылып еларга кереште.

— Әйттем мин аңа башак жыйма дип...

Гөлнәзирә ачуына сыеша алмыйча председателенң якасыннан алды. Тегесенең күлмәк сәдәфләре кырылып идәнгә төгәрәде.

— Үлө бит, Банат, үлө!

— Райондагы врачлар Йолдызда, ди. Анда авыллары белән агу-

ланганнар, — диде Сэггйдэ идэннэн сэдэфлөрөн жыя-жыя.

— Өгөрөнки брач чакыртмасан, кэнсөнэ ут төртөм, — дип, Гөлнэзирэ кире Банатларга йөгерде.

Сэггйдэ ничек көйлэгөндөр, төштөн соң врач килде. Ләкин анын кирәге калмаган иде инде.

— Йолдызда бер кешене дә коткарып булмады, — дип офтанды врач, — дарулар юк. Карап торып үтерәбез.

Йолдыз яңа авыл иде. Колхозлашу вакытында якын-тирәдәге өч авылдан аерылып чыккан кешеләр яши иде анда. Ул яңача тормыш итүен, социализмның өстенлекләрен дәлилләүче үрнәк Совет авылы ролен үтәргә тиеш иде. Тик ниндидер зур түрән бу мөгез чыгаруы көткән нәтижәне бирмәде. Чөнки авылны сусыз, агач-курасыз шыр яланга тәгаенләделәр. Янәсе, хәзер иске йолаларга ябышып ята торган замана түгел, артезиан коелары заманы. Артезиан коеларыннан рәт чыкмады, суын хәтта маллар да эчмәде. Ата-баба йоласы буенча гап-гади коелар казырга туры килде.

Хәзер менә септик ангина үрнәк авылга сонгы нокта куйды. Бик астыртын, мәкерле икән ул сырхау. Организмда ике-өч атна тын гына посып ята икән дә, искәрмәстән китереп бәрә икән. Күрше районнарда да үлем-китәм зур булган ди.

Совет власте тутанда ук үзе өчен генә тутан власть иде. Аның төп мәсләге һәрвакыт үзен-үзе саклау булды. Шуна күрә режим белән аз гына килешмәгән кешеләрне дә төрмә-колонияларда череттеләр. Вәхшиләрчә кырып бетерделәр. Ин элек авыл кешеләренең каймагын тәшкил итүче чын жир хужаларын кулакка чыгарып, Себергә сөрделәр, интеллигенция, хәрби белгечләр утыз жиденче ел афәтенә эләкте, халык дошманнары дип игълан ителде. Хакимият халык мәнфәгатьләрен бервакытта да кайгыртмады. Махсус саклау урыннарында ашлык була торып, тап-таза кешеләр ачтан кырылды. Игенче ачка үлсән әле. Мәгънәсезлекнең сонгы чиге ләбаса бу?!

Халык гәмам мингерәгән. Өстән нәрсә әйтсәләр, шуна ышанып, шуна күнәп, хайвани халәттә яши бирә. Гөлнэзирә Банатларны жыештырып кайтканда жыр тавышы ишеткәч, мәктәп янында тукталып торды. Үлем тырнагынан котылып та житмәгән балаларның жыры аңа да сәер тоелды.

Су сипкәндә гөлләрәмә,
Су сибәм суганым;
Адым саен шатланамын
Бу чорда туганым, —

дип жырлылар иде алар.

* * *

Мәхмүт Сөн буена килеп туктаганда көн авызланган иде инде. Менә Петр тавы өстендәге эффектәй нәзек болыт челтәрән алсу нур иркәләп узды. Су жәймәсендә шадра жьерчыклар чыгарып, урын жил бөтерелеп алды. Текә яр чишмәсенең көз челтере колакка килеп керде. Таллыктагы саргылт түшле су чыпчыклары да уяңды, күрәсен. Черелтәпме-черелдәшәләр.

Һәм табигатьнең бөек могжизасы — офык сызыгында назлы кояш-бикәнең калфак чите пәйдә булды. Калфак зурайганнан-зурайды, аның бизәкле энже-мәржәннәрәннән яктыга, жылыга сусаган үзәнлекләргә, болын-кырларга мәрхәмәтле нурлар сибелде.

Бу манзараны күзәтеп торучы яралы солдатның кытыршы йөзе буйлап кайнар тамчылар тәгәрәде. Ул аларны сөртмәде, корытмады. Ө безаздан су читенә иелеп, исән кулы белән озак кына битен, муенын

Бу манзараны күзөтөп торучы яралы солдатнын кытыршы йөзө буйлап кайнар тамчылар төгөрөдө. Ул аларны сөртмөдө, корытмады. Ө безраздан су читенә иелеп, исән кулы белән олак кына битен, муенын чылатып торды.

Энә, анын дөңьядагы бердөнбер изге бишеге, Каенсары. Авылнын һәр урамы, һәр йорты, үсеп утырган һәр агачы якин ана. Жиде төн уртасында уятып сорасалар да, кайда һәрсә барын төп-төгөл итеп әйтеп бирә алыр иде. Фронтта ял иткән араларда тутан авылын күз алдыннан үткәрергә ярата иде. Хәзер ул менә анын каршында. Сөн аша гына, кул гына сузмалы.

Нинди кадерле син, Каенсарым! Монда ата-бабаларымнын мәнгелек йорты. Монда минем кендек каным тамган. Хатыным — хәләлем белән шушында кавыштык. Шушында улым туды.

Ташып торган хисләр дулкынында Мәхмүт итекларен дә салып тормыйча, лаштыр-лоштыр Сөнгә кереп китте. Шул кызудан яр буйлап кына үзләре турына кайтып житте. Ындыр капкасын ачып, бакчага узды. “Әле уянмаганнардыр, йокыларын бүлмим, жә куркып калырлар”, — дип шатланып елмайды Мәхмүт. Күрешү мизгелларен ул хыялында төрлечә юрап карады. Имеш, Гөлнәзирәсә судан кайтып килә. Ө ул искәрмәстән генә анын каршысына чыгып баса... Хатынынын иненнен көянтәсә шуып төшә, чиләкләре төгәри... һушыннан яза башлаган Гөлнәзирәне ул куенына кыса. Яисә, капчылт кына өйгә килеп керә. Гөлнәзирә белән Илдар ашап утыралар. Хатыны капкан ризыгын йотып жибәрергә дә онытып, муенына асылына. Улы исә: “Нигә әллә нинди чит абыйны үбәсен?” — дип әнисенен итәгеннән таркалмай. “Бу синен әтиен бит, Илдар”, — ди Гөлнәзирә. Шунда Илдар: “Әткәем!” — дип, кочагына атыла.

Сагынды ул акыннарын, бик сагынды. Сонгы ярты елда хәбәрләшү мөмкинлөгә дә булмады. Чолганышта калдылар. Аннан соң көч-хәл белән партизаннарға килеп кушылдылар. Ө анда нинди хат? Сул кулын өздергәч тә, мең бала белән үзәбезнекеләр ягына алып чыктылар. Бәхетенә, самолет килде. Анын өчен түгел, билгеле, отряд командиры бик нык яраланган иде.

Мәхмүт биштәрен салып, тавыш-тын чыгармый гына болдырга чүмеште, күзләре белән йорт-жирен айкады. Бик нык аптырады. Бермәл хәтта, безнен өйме соң бу, дип үз күзләренә үзә ышанмыйча торды. Капка ачылмас хәлгә килеп кыйшайган. Аны төзәтөп азапланмаганнар, такталарын каерып ташлаганнар да, шул аралыктан юл ачканнар. Ишек алды белән абзар арасындагы койма бөтенләй юкка чыккан. Бер-ике баганасы гына тырпаеп тора. Алары ни сәбәплә исән калгандыр? Туры лапаснын түбәсә бүселеп аска ишелгән. Мал-туарлар да күренми. Сыеры, сарыклары бар иде ич. Тавыклар... кош-корт...

Их, шушы көнгә калдык мени инде, дип ачынды ир йөрәгә. Аннан соң үз-үзен юатты: ярар, баш исән булсын, баш исән булса, барысын да рәтләребез.

Мәхмүт уйларын уйлап бетермәдә, өй алдында аяк тавышы ишетелде. Йөрәгә кош кебек талпынды солдатнын, бер торып басты, бер утырды. Тик ишек умында Гөлнәзирә түгел, тузган чәчле ниндилер бер үсмер егет күренде. Йокысын бүлгәннәр ахры, күзләрен учлары белән ушмы-уа, кеше кайгысы юк. Күтәрмә башында утырган ят солдатнын үзенә текалеп карап торуына да игътибар итмәдә. Ул һаман йокысыннан айнып житмәгән иде әле. Авызын зур итеп ачып иснәп алды да, жиргә сикереп төште.

- Егет, туктале, син кем буласың? — дип сорады Мәхмүт.
- Хәким, ә нигә?
- Әтиеннен исеме ничек?
- Әмиржан, ә нигә?
- Болай гына, беләсем килгән иде.
- Әллә Мәхмүт абый инде...

ашкынып типми иде инде. Шушы бер-ике минут эчендә ул гүя бозга әйләнде. Хатыны белән күрешү-очрашуны ул фәкать бәхетле, шатлыклы бизәкләрдә генә күзаллы иде. Баксан, менә ничек көтә икән ул ирен? Ләкин эчендә кайнаган дуамал дулкынга тышка бәрәп чыгарга ирек бирмәде, шыгырдаганчы тешләрен генә кысты, солдатлыгы булышты булса кирәк.

Гөлнәзирәнә дә "ah" иткән тавышы гына ишетелде. Ул да тораташ булып каткан иде.

Мәхмүт сикереп торды да, бусаганы атлап эчкә узды, улын эзләде. Илдар чаршау белән бүленгән өйнең кече ягында йоклап ята иде. Кашлары жыерылган, иреннәре кысылган. Әйтерсен дә, кемгәдер ачуы бар. Хәер, бала күнеленнән дә сизгеррәк күнел юк, диләр бит. Әнисенәң чит ир-атлар белән чуалуына риза-бәхил була аламыни ул? Мәхмүтнең улын качагына алып сөясә, иркәлисә килде. Ләкин уятмады, кадерләп кенә чәчләреннән сыйпап, юрганын гына рәтләде дә, аяк очларына гына басып тышка чыкты.

Гөлнәзирә һаман шул элекке урында басып тора иде. Ире күренүгә, киселгән агач шикелле берен аяк астына ауды, үкси-үкси авыз эченнән нидер мыгырданды.

Мәхмүт бу мыгырдануга әһәмият бирмәде, сынар кулын жилкәсенә терәп тәмәкесен кабызды, үтә бер үжәтлек белән аны тирән-тирән итеп суырырга тотынды.

— Күземнән югал, — диде ул, сүзләрен ачы төтен арасыннан сөзеп. Бу анын авылга кайткач хатынына әйтелгән беренче сүзләре иде.

Мәхмүтнең кайтуы турындагы хәбәр сәгәте-минуты белән кешеләргә барып иреште. Ләкин янына хәл белергә килүче күренмәде. Чөнки сөйләшү-гапләшү өчен иң элек анын нинди карарга килүен белергә кирәк. Югыйсә, кыек атып, туры тигезүең бар. Ә бу яралы солдатның ярасына тоз салу белән бер булып иде.

Авыл көтә. Мәхмүтнең нинди карарга килүен көтә. Аерырмы Гөлнәзирәнә, юкмы? Аерса, хатыны кая китәр? Төп йортка кайта алмый да алмый, абыйсының гаиләсә болай да ишле. Банат өенә керсә генә. Барыбер тәрәзәләре кадакланган килеш тора, сәүит тә рөхсәт итми калмас, чит түгел ич.

Халисә түтинен генә көтәргә юк иде. Көнә бусе читән арасыннан Мәхмүтне күзәтә-күзәтә муены суырылып чыга язды. Болай да сызлыт торган аяклары бөтенләй жебеп төште. Ахры утын түмәрәнә кунаклады. Тик барыбер аңа кирәкле бөлешмәнән сандыгы бикле килеш калды. Гөлнәзирә төшкә ашка да кайтмады. Ә Мәхмүт улы белән кайнаша. "И, олы дәрәс, баланы шулай үсендерәләрмени?" — дип, эченнән генә күршесен орышып ташлады түти. Апырагач, Мәхмүт шунда чыкмасмы дип, бәрәңгә бакчаларыннан урап керде, тавыкларын әрләде. Юк, Мәхмүт колагына да элми, һаман баласы белән мейханә килә. Анда гына икән малай, бер дә харап!

Түземлеге бетте Халисәттәйнен. Мәхмүт янына үзе керергә булды. — Әйдүк, Халисәттәй, әйдүк, исән-сау гына йөрисеңме? — дип, ачык йөз белән каршы алды аны Мәхмүт.

— Аллага шөкер, без исән-сау анысы, — дип, хатын альяпкыч итәген күзләренә тигезде.

— Курчак йорты кебек иде бит, исәркәем, күр инде, нинди харәбәгә әйләнде, ә?

— Син ни турыда Халисәттәй?

— Ни турында дип соң, күршәкәем, күрәп торасың дәмәсә! Ихатагызга чыпчык та ояламый бит хәзер. Борынтылар бик беләп әйткән, зина булган жирдә байлык тормас, ди.

— Халисәттәй, зинһар, бу турыда сүз куертма әле.

— Куертма дисәң дә син, күршәкәем, саф-пакъ атыңны пычракка салып таптады бит, кәнтәй.

— Халисәттәй, зинһар, бу турыда сүз куертма әле.

— Куертма дисең дә син, күршекәем, саф-пакъ атынны пычракка салып таптады бит, кәнтәй.

— Халисәттәй...

— Озын сүзнен кыскасы, очырт син аны, энекәем, жилгәрт, күз көеге булып йөрмәсен. Аллаһы боерса, үз ишенне табарсын, әзмәвердәй башын белән теге...

— Халисәттәй исендә тот, ифрат белән тафрит, икесе бер гыйфрит, ди.

Халисә түти жыерчыклы муенын кыйшайтып, Мәхмүткә текәлде. Мыскыллы, тәкәббер караш иде бу. Аның бөтен килеш-килбәте, ужым бозавы икәнсен, энекәем, кырык мирдан калган калжага риза булган ир ирмени ул, тәмле телемне әрәм иткән мин жүләр, дигәнне аңлата иде. Ничек кәргән булса, шундый ук житезлек белән чыгып та китте. Күрәләтә ризыгын кистеләр бит, ә? Бик ачулы иде ул. Нәкъ көтү кайткан гына вакыт, нәкъ хәбәр тарала торган чак. Аның каравы, кәжәсенә эләкте, бөтен үчне аннан алды. Мәхмүткә әйтәсе сүзләрнең барысын да мөгез-байга сипте: ахмак, тинтәк, арыш боламыгы, хәерче чабатасы...

Солдатның нияте исә иртән беленде. Гөлнәзирәне ул эшкә жибәрмәде. Әрәмәләрне урап кайтасым килә, минем белән барырсын, диде.

Утауга чыккан хатыннар ир белән хатынны, хәрбиләрчә аягүрә катып, күздән югалганчы озатып калдылар. Мәхмүт буш жинен жилфердәтеп алдан атлый, Гөлнәзирә башын түбән иеп аннан өч-дүрт адым арттарак калып өстерәлә.

— Яман ат сукмакчыл, яман кеше тукмакчыл, — диде Маһи. — Кая алып китте инде бу Гөлнәзирәне?

— Ирек ачарга, кая булсын? — дип хихылдады озын буйлы хатын.

— Юк, ирек ачуга ошамаган бу, кызлар, асарга алып барган кебек бара бит Гөлнәзирә.

— Бер рәхәтнең — бер миһнәте, без сөрсеп ятканда, ул типтереп яшәде.

— Хәзер дә, әнә, ире белән, кояш бер чыккан кешегә һаман чыгып тора ул...

Әрәмәнең житү кызлар шикелле саф чагы иде. Тирә-як шау чәчәктә. Кошлар сайрый, күбәләкләр оча. Үзе жиләс. Чөнки куе яшел яфрактар кояшның өттергеч нулларын йотып калалар, эчкә үткәрмиләр.

Мәхмүт гимнастеркасының изүләрен ачып жибәрде. Сынар кулын селки-селки йөрештереп килде, киерелеп, ухылдап алды. Ашыкмый гына тәмәкесен төрдә, аны ашыкмый гына кабызды, ашыкмый гына тәмләп суырды, ашыкмый гына уйланды.

Гөлнәзирә ябудагы куян кебек калтыранып аның сүзен көтте.

— Мин хәзер, — диде Мәхмүт, ниһаять. Ә үзе нигәдер ешкынлыкка кереп югалды. Гөлнәзирә аның арба төбе чаклы зур, киң, мәһабәт жилкәләренә сокланып торды. Берәздән Мәхмүтнең: “Монда кил”, — дигән әмере янгырады.

Ул шома, озын ботакларын ян-якка жәеп утырган биек шомырт куагы янында басып тора иде. Шунда гына кырмыска оясы. Зур, чүмәлә кадәре. Чүмәләнен эче-тышы чукмар башлы, нечкә билле, кызгылт төстөгә эре-эре тешләкбикәләр белән мыжлап тора. Исләре борынны ярып керә, күнелне ача.

— Чишен! — диде Мәхмүт аңа борылып карамыйча гына. Гөлнәзирә бишмәтән куак төбенә жәйдә, башмакларын салды, балтырыннан оекларын эшереп төшерде, итәген күтәрми генә эчкә киemenнән арынды...

Гөлнәзирәнән күнелендә бәйрәм иде бу минутта. Мәхмүткә кичергән ич аны! Кичергән! И, ходаем, бу изгелекләренә ничекләр жавап бирим?!

Ләкин могжиза булмый калды. Ирнең тамак төбеннән чыккан карлыккан тавышы аны сискәндереп жибәрде.

— Утыр! Ояга утыр!

— Мэхмүт, бэгърем, харап итмэ, куркам, Мэхмүт...

— Утыр, шакшыны суырсыннар!

Мэхмүт исэн кулы белэн хатынынын жилкэсеннэн элэктереп алды да, көдлөп кырмыска оясына чумдырды...

Йортларын жиһазлау белэн аш-мәшә килеп кайнашкан кырмыскаларның жан ачулары чыкты булса кирәк. Алар зәһәрләнеп Гөлнәзирәнән кушшы тәнән сырып та алдылар. Тәнәнә гүя миллион энә берьюлы кадалды.

— Үләм, ү-лэ-ә-м!

Гөлнәзирә урыныннан тормакчы булды. Ләкин Мэхмүтнән кулы каты иде. Ә кырмыскалар ул чәбәләнгән саен отыры котырдылар гына. Тәнәнән һәр уемына, һәр күзәнәгенә очлы борыннары белән кадалдылар.

Моны бернинди авырту белән дә чагыштырып булмый. Ул хәтта авырту да түгел, бөтенләй башка халәт. Жаның бар, уен бар, ә тәнән үзәннеке түгел. Ул яна, көя, чери, таркала, тагын әллә ниләр эшли...

...Бермәлине Гөлнәзирә үзән тәмугта күрдә. Имеш, биниһая зур казан эчендә. Сөякләрне эретерлек эссе, түзмәле түгел. Чыдар чамасы беткәч, ул берничә тапкыр казанның читенә ябышып, өскә күтәрелмәкче булып карады. Ләкин сакчылар уяу. Сөнгеләре белән кулга китереп кенә бәрәләр, янә утлы казан эченә төгәрисен. Бигрәк тә баш очындагылары яман кылана. Нигә болар шул кадәр кансыз икән, дип багып караса, ни күрсен, берсе Нәгыймжан, икенчесе Хәким?! “Танымыйсыз мени, мин бит бу, Гөлнәзирә”, — дип кычкырырга тели, әмма сүз урынына авызыннан ут бөрселә. Әле ярый, тәмугта да мийһербанлы затлар бар икән. Берәве килеп башына су коярга тотынды...

Күзләрен ачса, каршысында — Мэхмүт. Ул, чыннан да, чиләк белән аның өстенә су коя иде.

— Бар, Сөнгә чум, мин киттем, күрәсе кешем бар, — диде ул.

Мэхмүтнән күрәсе кешесе Нәгыймжан иде. Ул аны озак эзләмәде. Бүре баласын житәкләп, атлар яныннан төшөп килә иде. Аны күргәч, берни булмагандай авызындагы барлык тешләрен күрсәтеп елмаеп жибәрде.

— Ho-ho, нихәл, фронтовик, күзгә-башка да күренмисен, — дип сөйләнә-сөйләнә Мэхмүткә ике кулын сузды.

Мэхмүт аның сәламен алмады, каешын жайлап тотты да, уңлы-суллы төпәләргә кереште. Бүре баласының ырылдап өстенә ыргылганын да сизмәде, ярды да ярды, киёмнәре сытылып, өзгәләнеп беткәнче ярды.

— Моңысы улым өчен, моңысы үзем өчен, моңысы йорт-жирем өчен...

Шуннан соң Мэхмүт юкка чыкты. Кемдер Ижау якларына чыгып киткән икән дигән хәбәр таратты. Икенчеләре Аю пристанендагы пароходларга бау ыргытып торучы маржага йортка кәргән икән дип гоманлады. Гөлнәзирә кайсысына ышанырга да белмәде. Ә улы Илдар әтисен таптыра.

Иңе өметә тәмам киселде генә дигәндә, Мэхмүт атлы арбага бер коба тана, ике бәрән сарык тагып кайтып төшмәсенме. Кенә Елганын Вәчли исемле кешесе белән икәүләп кайттылар. Өен, каралты-курасын шул ар картына саткан икән. Үзе Агыйдел урман хужалыгына эшкә кәргән. Торырга йорт, жигәргә ат биргәннәр.

* * *

Иртәгесен, кояш белән бергә, Мэхмүт гаиләсен алып авылдан күченеп китте.

Кызлар жыры

**Фэйрүзә
Мөслимова**

ӘММА ОЧУ — НИНДИ ХОЗУР!

Дога

Йолыгыз мине гөнаһтан,
Гөнаһсыз шигыръләрем!
Бу — минем ихлас йөрәктән
Соравым, гозерләвем.

Сәждәгә киткән шикелле
Тезләнәм кәгаземә.
Тик ул гына төшенә күк
Сагышым сәбәбенә.

И минем мондаш шигыръләр,
Бар серем — сездә генә.
Яшәү йөгә — авыр, авыр...
Кәгазем түзә менә.

Безнең гомер — чиксезлектә
Сызылып үтү генә.
Ак кәгазем, киткән чакта
Үткәнгә үкендермә.

Бу минем, китеп сәждәгә,
Ихластан гозерләвем:
Аралагыз гөнаһлардан,
Гөнаһсыз шигыръләрем!

Дөнья кала...

— Кеше киткән саен, дөнья бетэ,
Калганнарга кала эле дөнья, —
Дип әйтте дә китеп барды әнкәй
Һәм жылысыз калды безнең оя.

Кемнәрнендер дөньялары бөтен —
Яктылыктан, нурдан гына тора.
Безнең күктә авыр соры болыт
Түбәбезгә бозлы яңгыр коя.

Үз дөньясын алып китте әнкәй,
Кителепләр төштә безнеке дә.
Ахыргача бөтенәймәс инде,
Мөмкин булмас аны төзәтергә.

Ис китмәгән әнкәй исән чакта,
Безгә, гүя, дөнья мәңге кала.
Киткәннәргә — дөнья бетәдер шул,
Китмәгәнгә дә бит... кими бара!

Юк...

Башкаемда бетмәс уйларым бар,
Жанга кабык — сыным-бум бар.
Минем хәлдән гафил бу дөньяда
Ыгы-зыгы, бетмәс уен бар.

Үз башыннан кичми, аңлаучы юк,
Чит кешенең читтә эше юк.
Бу йөрәгем ничек туктап калмый? —
Жирдә әнкәм — газиз кешем юк!

Төен

Ялгызлыкка түзәм. Түзәм,
Кадерсез яр булу кыен.
Нинди мәгънә мин янудан,
Синең өчен булгач уен?

Качыш-качыш уйный алмыйм,
Мин болардан туйган инде.
Уеннардан уймак чыгып,
Чәчкә аклар кунган инде.

Сабырлыгым ник сыныйсың
Яннарымда уйнап йөрөп?
Өзеләм дә ялганамын
Төенләнгән җепләр кебек.

Күнелдә гел төен генә...
Синен күзләр көлә әле.
Кадерсез яр була күрмим,
Ялгызлыкка түзәм әле.

Очыш

Күкнең жиденче катына
Канатланып очкан чакта,
Күбәләк жан утка керде —
Куырылып мең гөнаһта.

Күкнең жиденче катына
Житүләрнең бәһасе зур:
Көйгән канат көлгә калыр...
Әмма очу — нинди хозур!

Күкнең жиденче катлары
Ымсындырып ник чакыра
Ак томандай тотырыксыз
Сөю дигән ак чатырга?

Кабат очып булмастыр шул
Утлар төшсә канатыңа...
Ничек тагын күтәрелим
Күкнең жиденче катына?

Каршылык

Син яшеннәр эзләп китеп бардың,
Карашыңда — яшен сурәте.
Хыялыңны читкә алып киткәч,
Болытларны килми күрәсем.

Яшеннәрдән ниләр көтәсендер,
Сызыла да үтә — бер мизгел!
Сабыр савытларым яңгыр юа,
Тамчылары инде йөз, меңдер.

Син яшеннәр эзләп йөргән чакта
Болытлы көн — минем халәтем.
Мин бер мизгел түгел яшен кебек,
Мин яратмыйм яшен сурәтен.

Жылы биргән жир учагын сөям,
Син — яшенне... Ничек әрнетә!
Икебез дә утка гашыйк юкса,
Ике якта язмыш йөретә.

Кит!

Ишегеңне ачык калдырып кит,
 Үтәли жил, әйдә, йөгөрсен!
 Тәннәремне алган кайнар утны
 Нич югында өрөп сүндөрсен.

Ишегеңне ачык калдырып кит
 Бер сүзеңне көтөп көйгәндә.
 Үтәли жил киссен багырьләре,
 Кайнар яшем кипсен жилләрдә.

Ишегеңне ачык калдырып кит,
 “Китмә!” — дими чак-чак тылам.
 Таш кыядай калам, син китүгә
 Убылам да төшәм, убылам...

Беләсендер кыя-ташларны да,
 Исә-исә, жилләр кисәсен...
 Ишегеңне ачык калдырып кит!
 Аңламагач, ни хәл итәсең?..

Икәү

Мин — куз гына, күмер генә!
 Дөрләп китәм, тик өр генә!
 Ә син — салмак, тымызык су,
 Мөмкинме соң безне кушу?

Мин талпынам, хыялланам,
 Учак булып эчтән янам.
 Синең күңел күлдәй тыныч.
 Күлдәй тыныч... Һәм куркыныч!

Тыныч күлнең суы тирән.
 Уйга калган — нинди сердән?
 Керер идем — ут чакларым,
 Сүндөресең учакларым.

Мөмкинме соң безне кушу? —
 Мин — утлы куз, син — суык су...
 Тик барыбер кушылырбыз:
 Икәү бергә... юк булырбыз!

Илгөлем

Хыялым булып кал

Син кеше түгелсєң — фєрєштє,
Урының жир түгел — гарєштє.
Сєєклє кўзлєргє туйганчы
Багамын тик тєштє, тик тєштє.

Син миннєн аһ, шундый еракта,
Жырларың — йєрєктє, йєрєктє...
Һич тапсыз пакъ жаның балкышы
Рухыма канат та, терєк тє.

Мин сиңа омтылам, сагынам,
Уйларым гел сиңа агыла...
Тик жиргє чакырмыйм, хыялым
Булып син кал гына, кал гына...

* * *

Таудан тауга гизєр сєйяр дєрвиш
Киссє эгєр барыр юлларың,
Ияр аңа. Ул — Хыялым минем,
Илчє итеп сиңа юлладым.

Сер-фєрєштє килеп, кўзлєрєңнєн
Назлап үпсє эгєр бер таңны,
Гажєплєнмє. Ул — Сєюєм минем,
Очты сиңа, тарсынып жанны.

Зєңгєр тєннєң якты бер йолдызы
Атылса нєкъ баскан эзєң,
Ул — Өмєтєм булыр, соңгы кылы
Кўцєлємдє индє өзєлє...

Өзмөгөз баланнарымны...

Жыймагыз баланнарымны,
Калдырыгыз кошларга.
Үкенечлөргө уралып
Кереп барам кышларга.

Өзмөгөз баланнарымны —
Сөюм шаһитларен.
Алар күрдө — хисләремә
Мин хыянәт итмәдем.

Баланнарың ак чәчкәсә
Күптән коелган инде...
Баланнарга без түгел, тик
Жилләр сыенган инде.

Баланнарым өлгөргәннәр —
Тамып төшөрләр кебек.
Баланнар да минем кебек
Туңып яшөрләр кебек...

Мизгел

Жилләр исә, жыллар...
Искән жыллар...
Исәр...
Исәчәк.
Гөлләр үсә, гөлләр...
Үскән гөлләр...
Үсәр...
Үсәчәк.

Жырлар туа, жырлар...
Туды жырлар...
Туар...
Туачак.
Сагыш-эриүләрне
Куар жыллар...
Куар...
Куачак.

Яшьләр тама, яшьләр...
Тамды яшьләр...
Тамар...
Тамачак.
Тик гөл исе булып
Калыр яшьлек...
Калыр...
Калачак...

Май төнө

Шундый тын!..
Гүя төн үзө дэ
Күрө күк татлы төш...
Якты май төнөндө
Туктап тор, яшәеш!

Тик вакыт туктамый,
Мизгелгә мизгелләр ялгана...
Жил генә йокламый —
Сиреньнең хуш исен ташырга —
Гашыйклар янына
Ашыга...

* * *

Уйларымнан уелмадың,
Жырларымнан жуелмадың.
Син бары тик ерактарак.
Ерактарак...
Ерактарак...

Аерылу — һәрчак сагыш,
Араларда — буранлы кыш...
Тик сузылды озаккарак.
Озаккарак...
Озаккарак...

Ялгыз канат көчө белән
Утлы дәрәя кичүдән дэ
Ни бар тагын газаплырак?
Газаплырак...
Газаплырак...

Илсәяр Иксанова

Ике хикәя

Телефон

Диләрәнәң бөтен язмышы гүя шушы жансыз телефон кулында. Мәнә ничә ай инде шул пластмасса кисәгенә карап яши. Үзе бертуктамый чәр-чәр килсә дә, шатлыклы авазларга бик саран бу кызыл әржә. Йә хужа тавышы булып эш куша, йә берәр метере булып: “Фәлән жөмлөгезнән фәлән урынында өтер куярга кирәк иде, шуны да белмәгәч, нишләп утырасыз ул редакциядә...”, — дип тезә, йә берәр мескен карчык булып ярдәм сорый... Бик юмартланып китсә, көнгә бер, саранрак вакытларында атнага бер: “Мин кофе кайнаттым” яисә “Чәй эчәргә чакырмыйсыңмы?” дип матур тавыш белән эндәшә. Шул тавышны ишетми калырмын дип, Диләрә бүлмәсеннән биш минутка чыгып китәргә дә курка. Чыкса, ишекне бикләп, берәр адым киткәч тә туктап тора. Инде лифтка житкәч телефон тавышы ишетелсә, ашыгып кире йөгереп килә, аныкы төслә үк тавыш белән чөлтерәнгә күршә бүлмәдәге телефоннарны ачулана.

Төшке аш вакыты авышып барса да, Диләрә әле бүтен ашханәгә төшмәгән. Күнелендә ду килеп бәхәсләшкән хисләренә тыңламаска тырышып, карашын кызыл аппаратка кадап утыра бирә.

— Унбиш яшыңка бала түгел, утызга житәсен, тот та ярып сал йөрәгенне үзенә! — ди тәвәккәл хис.

— Ул йөрәк ана кирәк микән соң? — ди икеләнү хисе.

— Күзләрегез барысын да анлашты бит инде, — ди ярату хисе.

— Ул синнән ничә яшыңка олы әле? — ди сак хис.

— Ул — нәкъ мин яраткан яштә! — ди хыялый хис.

— Хатыныннан, балаларыннан тартып алырга жынасыңмы? — ди оят хисе.

— Мина аның яратуы гына кирәк! — ди тиле хис.

— Шул яратуга карап ялгыз яшәрсенме? — ди исәп хисе.

— Бәлки... киләчәктә... — ди өмет хисе.

Диләрә аларның берсен дә тыңламый, ул жанын гына ишетә. Жаны сизә: астагы каттагы кин бүлмәдә зәңгәр башлы ручка очы саннар жыйа... Хәзер, мәнә хәзер... телефон аны сискәндереп чер кычкырыр. Чөлтерәвен көтеп утырса да Диләрә дертләп китәр.

Телефон дәшми. Үчкәләп, ун күзә белән, Диләрәнәң зур яшыңкелт күзләренә текәлеп тора. “Синәң зәңгәр башлы ручкаң юкмыни, — дип үрти. — Бармакларың да бик озын, нәкъ телефон күзләре генә жый торган. Хәтерң дә шәп: 52-02 ... дип тыңылдап кына тора башың. Хәер, баштан фарман да көтәсе юк... кулыңны гына миңа сузасы... бармакларың үзеннән-үзе шул саннарны жыйчак...”

Моткыга бирелеп, телефонга сузылган нәфис кулга акылы шап итеп сукты. “Жүләрләнмә! Бар, ашап мен ичмасам, өнсез калып шул аппаратка карап утырганчы!” Акылы белән гел бәхәсләшкәргә генә торган йөрәгә дә сикереп куйды. Әйе шул. Ул да ашарга төшкәндер...

Диләрә ишеккә беркетелгән көзгә каршында иннәрәнә сибелгән йомшак чәчләрен тиз-тиз төзәткәләп ирененә алсу-сирен төсендәге иннеген якты, буяулы керфекләреннән күз тирәсенә төшкән тагларны кулъяулык очы белән сөртөп

алды да, нәфис-нечкә гәүдәсенә электрланып ябышкан юбка итәкләреннән тарткалап, биек үкчәсенә чык-чык басып бүлмәдән чыкты. Ишектәге ачкычын боргач, гадәтнчә, бер тын тынлап алды. Аннан лифт та көтөп тормастан икенче каттагы ашханәгә йөгөрдә.

Зәнгәр башлы ручка 52-17... дип жыя да туктап кала. Тагын 52-17- 2... дип жыя... Ул арада икенче кул, сонга калудан курыккандай, шап иттереп, тотып торган телефон трубкасын куя... "Диләрә, Диләрә..." дип тукуп торудан башка берни уйлый алмаган башын ике кулына салып, өстәлгә капланган ирне телефон тавышы сискәндереп жибердә. Кабаланып трубканы алды. Сулышын кысып, колагына куйды.

— Дамир, — диде ягымлы тавыш.

Ир, хыянәт өстендә тотылгандай, каушап китте.

— Дамир, ник дәшмисен?

— Әү, — диде ул кабаланып, — тынлыйм. Ни булды?

— Безгә бүген кунаклар килә. Хәтерлисенме, ике ел элек дингездә бергә ял иткән идек. Ирина белән Радикны? Ну, Сверхлаудан алар.

— Ә-ә... — дип сузды Дамир бик үк төшенеп житмәсә дә.

— Мәскәүгә барышлары. Казан аша. Монда туганнарында тукталганнар. Ирина миңа шалтыратты. Мин чакырдым инде... Син иртәрәк кайта алмыйсыңмы соң?

"Юк! — дип кычкырасы килде Дамирның. — Кайтасым килми!"

— Тырышырмын... — диде ул төксе генә. — Вәгъдә итә алмыйм.

— Эшләрең бик күпмени? Бүген жомга бит, кыска көн, — дип үгетли башлады хатыны. — Аннан... Гомергә бер килә инде алар...

Сөйләшүне артык сузарга ярамый иде.

— Тырышырмын, дилем бит, — дип, телефонны өзде.

"Гомергә бер килүчеләрдән" гарык иде Дамир. Төнзилә үзгәрә торган түгел. Егерме ел гомер итәләр. Наман шул. Башта мәктәптә, техникумда бергә укыган дуслары булды. Алары гаилә корып, үз тормышларына баткач, сирәгәйделәр. Аннары эшендәгеләр белән бик якыннан аралаша башлады. Балалар бакчага, мәктәпкә киткәч, ата-аналар комитетларында йөрөп, тәрбиячеләр, укытучылар, классташларының әниләре белән якынлашып бетте. Бергә укыган, эшләгәннәр генә ярап иде. Кайберләренен ирләре белән сөйләшәр сүз таба алмый йөдеп бетсәң дә, хет үзләренен урта хатирәләре, мавыгулары бар. Инде кем белән таньшса, шуны кунакка чакырып йөди. Житмәгәнме дуслары! Ул дуслар артынан чабу инде! Үзе генә түгел, Дамирны да чаптыра бит. Тегесенә бу кирәк, булыш инде; монысының анда барасы бар, машина юк; берсенен баласы туган; кемдер больницага кергән; кайсының туган көне, кайсының туган көне...

Дамирның гомере нәкъ тиен әйләндереп торган төгәрмәч төсле. Ул тиен ничек түзәдер, төгәрмәч исә шактый таушалды. Берөзлексез хәрәкәттә булганга, гәүдә генә калынаймыйча элеккечә төз кала бирә. Алжыган монсу күзле, агарып бетә язган баш кайвакыт бу гәүдәгә ялгыш утыртылган төсле тоела ана.

Эченнән бәргән ярсуны басарга теләп, йодрыклаган кулы белән Дамир өстәл читенә китереп сукты. Сикереп торып, бүлмәнең бер башыннан икенче башына йөрәнергә тотынды. Өстәл турысында туктап калды да, кисәк, телефонны алып, күнеленә генә түгел, һәрбер күзәнәгенә сөнгән таньш саннарны жыйды. "Кит-те... кит-те..." дип пипелдәде Диләрәнең телефоны. Дамирның йөрәге жу итте. Ул, үзен үзе белештермичә телефонын ташлады да, ишеген дә бикләп тормастан, өстәгә катка йөгөрдә. Диләрәнең ишегенә килеп төртелде. Ишек биклә иде. Дамир жинел сулап куйды. Диләрә бүлмәсендә юк! Бүлмәсендә утырып телефонны алмаса... Ул бит шалтыратучының Дамир икәнән сизә. Сизә... Дамир да бит Диләрәнәң көннәр буге кызыл капка карап утыруын тоеп тора...

ӘКИЯТ

— Әнием, әнием, әкият сөйлә инде!

— Яшәгән, ди, булган, ди, бер бака.

— Аның әнисе булганмы соң?

— Булган.

— Ә әтисе?

— Әтисе дә булган.

- Алар бергә яшәгәннәрме сон?
- Бергә яшәгәннәр.
- Ә безнең группадагы Айгөлнең әтисе бөтенләй юк.
- Бардыр, кызым, еракка гына киткәндәр.
- Юк! Бөтенләй юк, дим бит. Радикныкы ул еракта яши. Бик ерак түгел инде, ял көнне килә ул аларга.
- Әкиятне сөйлимме сон, кызым?
- Сөйлә. Тик бака турында түгел, аю турында.
- Ярый. Яшәгән, ди, булган, ди, бер аю баласы. Анын әтисе дә, әнисе дә, хәтта, әбисе белән бабасы да булган. Барысы бергә гомер кичергәннәр болар.
- Безнең группадагы Азат төсле икән бу аю. Алар да бергә яшиләр. Тик анын бабасы әйбәт түгел. Начар. Аракы эчә ул. Әйе, әйе, усал да. Әбисен кыйнаган. Азатның әнисенә дә суккан.
- Кем әйтте, кызым?
- Азат сөйләде. Күргәнем дә бар. Бервакыт бакчага да килгән иде, тәрбияче апа бирмәде Азатны. Әнисе, йә әбисе килеп алсын диде.
- Әкиятне сөйликме сон, кызым?
- Сөйлик. Азатның бабасы ул вакытта тәрбияче апага кычкырды. Без курыктык, әни.
- Син бит минем батыр кызым. Аю баласы да шундый батыр булган.
- Ә анын әнисе үлгәнме сон?
- Юк, үлмәгән.
- Ә безнең группада Алсуның әнисе үлдә, — ди Ләйсән күнелсезләнеп. Аннан үзен тынычландыргандай: — Ә ана беләсенме нинди Барби алдылар! Өйләре, машиналары белән!
- Балам! — дип, күкрәгемә кысып, кызымны битләреннән үбәм.
- Мина да шундыйны алырсыз әле? — ди ул тәэсирләнеп.
- Карарбыз...
- Ә Гөлнарага алмыйлар. Чөнки акчалары юк. Әтисен дә, әнисен дә эшләтмиләр.
- Кемнәр эшләтми?
- Заводлар эшләтми. Акча да бирмиләр.
- Әйдә әкиятне сөйләп бетерик. Йоклар вакыт житте.
- Кызым, нәни куллары белән муенымнан кочып, күзләрен йома.
- Аю баласы бал ярата икән, — дим мин... Ләйсән тагын бүлдсеп, һәр нәрсәне тормышта үзе күргән, ишеткән белән бәйли бара. Ниһаять, әкиятнең очына чыгабыз. Ләйсән дә оеп йокыга тала. Минем генә йокым кача. Мин Ләйсәннәр группасындагы Айгөлләрне, Азатлар, Алсу, Маратларны уйлыйм. Шуларга кушып үземнән таныш-белешләремне, бүгенге яшәешемне, киләчәгемне уйлыйм. Һәм күнелемнән әкиятне дәвам итәм: “Караурман хужасы Аю — бүреләр, төлкеләр, куяңнар... аланлыгынан караганда гына гайрәтле күрәнгән. Чынлыкта бу урман белән Аю тирәсенә тупланган ерткычлар идарә иткән. Хәер, чергән, чүпкә баткан авыру урман белән идарә итәргә әлләни көч тә кирәк булмаган. Аю тәхетә тирәсендәгеләр күбрәк үзара уйнап, бер-берсен ашап, буغازлашып-кочаклашып гомер кичерәләр икән. Иң ерак аланнардагы боланнар-куяңнар, тиеннәр-төлкеләр исә Аю авыз иттергән балга ияләшеп, шуның тәэсиреннән айный алмый, дөньядан вайран булып йөриләр, ди. Бүреләр: “Без үз аланыбызга үзәбез хужа!” — дип лаф оралар да, Аю тирәсеннән берер ерткыч күрсенә, баш иеп, итен-масн, жиләк-балын төяп жиберәләр икән. Жиләк-балын бирергә теләмәгәннәрне акылга утыртырга кирәк булса, үзара тарткалашып яткан тәхет тирәсе бик тиз берләшә, кабан-поңшларын жыеп алып, шуларның өстенә жибәрә, ди. Сонгы вакытта урман бик хәерчеләнгән. Тәхет тирәсе генә түгел, Аюның бөтен нәсел-нәсәбәсе эшсезлеккә өйрәнгән. Эшлөгәннән кулыннан тартып алырга гына торалар, эшлөгән өчен ашын бирмиләр икән.
- Шуның өстенә Аю урманында тиздән Арыслан хужа булмасын дигән шом таралган. Ә Арыслан хакимлеген яхшы хәтерли икән бу урман...”
- Үз әкиятеннән үзем шомланып куям. Ярый әле Ләйсәнем йоклый. Югыйса, мең кат бүлдсеп, мин җавап та бирә алмас сораулар кыстырыр иде... “Йокларга вакыт!” дим мин үз-үземә. Әллә инде уянырга вакыт житеп киләме?

ҖАҖМӘ ӘСӘРЛӘР

Язучы Рабит Батуллага 60 яшь

САВЫЛСЫН БӘГЫРЬ...

Үткән ел Татарстан китап нәшриятында “Тузга язмаган хәлләр” дигән хикмәтле бер мәжмуга дөнья күрдә. Китапта һуннар юлбашчысы Атиладан алып әдип Батуллагача булган төрки-татар тарихына кагылышлы гыйбрәтле дә, фаҗигале дә, шул ук вакытта уенчак-мәзәк тә хәлләр бәян ителә. Һәм әлеге хәл-вакыйгаларда меңләгән шәхесләр-каһарманнар катнаша. Заманында миңа китапның кулъязмасы белән дә танышырга туры килгән иде. Хәзер күрәм: тузга язмаган бик күп хәлләр китапка кертелмәгән, төшереп калдырылган. Димәк, язучының архивында үз сәгатьләрен көтөп ята бирәдер. Нишләмәк кирәк, Батулла үзе дә Вакытны тел куалап, ашыктырып яшәргә күнеккән шул...

“Тузга язмаган хәлләр” — әдипнең гомер китабы саналырга хаклы, чөнки ул аны чынлап та гомере буйе язган. Әгәр шушы “Хәлләр”...дән башка берни башкармаса да, Батулла барыбер әдәбиятыбыз каршында үз бурычын үтәгән булыр иде. Моңарчы татар галәмдә моңдый уникаль хезмәтнең күренгәне юк иде шикелле. Һәм еллар узган саен аның кыйммәте дә арта гына бара-гына иманым камил. Ник дигәндә, китаптагы һәр мәзәктә, һәр вакыйгада конкрет шәхесләр тасвирлана. Ә халыкның үз шәхесләре белән кызыксынуы беркайчан да кимемәс, дип уйларга кирәк.

Батулла бар булмышы белән демократ холыкы каләм иясә. Ул беркайчан да конформизм дигән яман чир белән сырхауламады. Әдип күчеленең әлеге хастага каршы торучанлыгы гаять көчле булып чыкты. Ә бит бу чирнең вируслары һәркемдә бар. Аларга үрчеп китәр өчен уңайлы форсат кына кирәк. Әгәр син үз гомереңдә бер генә мәртәбә булса да “баш өстә” дип иманыңа хилафлык иттеңме — бу инде чиргә сабышуыңның беренче билгеләре, дигән сүз. Ләкин шунысы бар: әлеге хастаны берничек тә дәвалап булмый, чөнки вакцинасы уйлап табылмаган. Һәм табылмас та. Эңә шулай итеп адәм баласы үзе дә сизмәстән хроник сырхауга — конформистка әверелә. Әгәр инде бу зәхмәт чире әдәбиятка да йокса, ул, эпидемия төсен алып, бөтен җәмгыятькә куркыныч яный башлый. Авторитар режим нәкъ шундый әдәбиятны барлыкка китерә дә. Шуңа күрә ул үзе тудырган әдәбият кысаларына сыешмаган язучыларга сагаеп, шикләнеп карый, аларның һәр кыеп әйткән, язган сүзеннән фетнә эзли. Эзли торгач, еш кына таба да...

... 1967 елда Мәскәүнең П. Чайковский исемдәге концерт залында Илһам Шакировның җыр бәйрәме үткәрелде. Анда тел бистәсе буларак, яшь язучы Батулла да катнаша. Ә тамашачылар арасында Мәскәүтә ниңдидер йомыш белән килгән Татарстан хөкүмәте җитәкчеләре дә утыра. Шунда Батулла сәхнәдән ул заманнар өчен башың Себер китәрлек сүзләр ычкындырып ташлый, Крым татарлары безнең кардәшләребез, без аларны туган күрүп

яшик, дип, жыр тыңларга килгән халыкны тәмам өнсез итә. Өстәвенә, Наҗар Нәҗминең "Учительская газета"да басылган "Татарский язык" дигән легендар шигырен дә укырга онытмый (ул чакта әле шигыр татарча басылмаган була, күрәсең).

Дәрес, соңыннан Батуллага әлеге "шуклыгы" өчен шактый гына кыен ашарга да туры килә. Казанга кайткач, аңа КГБ ишекләренең кайсы якка ачылганын бик тиз төшендерәләр. Берәү булса, мондый профилактик чаралардан соң, бәлки, каушал, югалып та калыр иде. Ә Батулла көтмәгәндә-уйламаганда тагын бер кырын эш майтарып ташлый — 1968 елда "Комсомолец Татарии" гәзитендә һәм "Казан утлары" журналында "Мираж" (Монар) дигән хикәясен бастыра. Беренче карашка, хикәядә крамола саналырлык берни дә юк шикелле.

... Ерак араларда йөрүче ике шофер — башкорт Исәнгол белән татар Вәсим — машиналарының ягулыгы бетеп, чүл уртасында туктап кала. Инде берничә көн буге ары-бирле сутылып та котылар әмәл таба алмагач, егетләр тәмам әлсәрәп, хәддән тая. Өстәвенә, азык-төлекләре, сулары да бетеп бара. Вәсим йокымсырап чүл уртасында ята. Шулувакыт аны Исәнголынң куанычы тавышы уята:

— Шәһәр! Картлач, жаным, шәһәр! Биш-алты чакрым гына... Урра-а! Котыдык!

Шәһәр чынлап та бар иде. Күле дә, бакчасы да, урамнары да тонык кына булып офыкта чайкала.

Ләкин Вәсим моның мираж гына икәнен яхшы аңлай.

— Без беркайчан да ул бакчага барып житмәячәкбез, Исәнгол. Бу юл безне чүл эченә өстери.

Шушы кыска гына өзеңгә дә хикәянең ни-нәрсәгә ишаралавен чамаларга була шикелле. Язучы коммунистик идеология белән турыдан-туры каршылыкка кереп, коммунизм — ул алдавыч, мираж гына дигән фикерне символлар ярдәмдә укучыга ирештерә алган. Аннары хикәя каһарманнары итеп башкорт белән татарның алынуы да тирән мәгънәгә ия, минемчә: без иңгә-иң торган очракта гына коллыктан котылып, алга бара, төрәккый итә алачакбыз, дип искәртә кебек язучы. Күрәсең, хикәя утыз елдан соң да үзенең заманчылыгын югалтмаган, киресенчә, Татарстан белән Башкортстан конфедерациясен төзү турында рәсми даирәләр тарафыннан да сүзләр киеләп ирешкән бер вакытта (мәсәлән, Башкортстан Президенты мондый мөмкинлекнең булуын кире какмый), ул тагын да актуальрәк яңгырый. Сүз дә юк, коммунизм идеясе гөрләп чәчәк аткан заманнарда әлеге хикәяне матбугатта шәрехләү мөмкин булмаган, билгеле. Шулай да шәрехләүчеләр табылган. Ул чакта да органнарда әдәбиятны тирәнтен аңлаучы, югары зәвыклы егетләр утырган шул. Әллә язучыларның үз арасынан да эстетик укучылар табылды микән?

1970 елда "Советская Татария" гәзитендә (партия басмасы!) язучының янә бер "криминаль" хикәясе дөнья күрә. Моңысы "Пичәт" дип атала.

... Фасил атлы ир Кырымга хатыны белән ял итәргә килә. Кунакханәләрдә урын таба алмыйча йөдеп йөргәндә, аларга бер хатын адрес тоттыра. Хужабикә Ксения Тарасовна мөсафирларны якты чырай белән каршылый, әмма үзе, вакытлыча теркалу өчен дип, паспортларын сорاپ алырга да онытмый...

Хужабикә йортының ачык төрәзәсеннән тирә-юньне күзәтә торгач, Фасил үзенең хәтер чоңгылында кинәт кенә нәни бер чишмәнең тибә башлавын сизә: "Вәсилә... Беләсезме, миңа бу жирләр таныш төсле... Кайчандыр монда булганмыңдыр кебек...Эңә, каршы өйдә Риза бабай яши торгандыр сыман..." Әйе, Фасилне хәтерә адамый: ул монда дөрестән дә яшәгән. Риза бабай да яшәгән. Ләкин аларны биредән сөргәннәр. Ул чагында Фасилгә 3-4 яшьләр чамасы гына булган. Шуңа күрә аның хәтерен тоташ томан сүрүе каплаган. Ул хәтта кайчандыр үзләре яшәгән йортың төрәзәсеннән дөньяга багып торугын да чамалап житкерми. Хәер, бу хакта язучы да кычкырып әйтми, билгеле. Әлеге хахыйкатыңа укучы үз зиһенә, үз төемлавы белән ирешергә тиеш.

Хикәянең ахыры да гаять гыйбрәтле. Хужа хатын фатирга керүчеләрнең паспортларын милиция бүлегенә илтәп биргәч, паспортларда өйләнешү турында

мөһернең булмавы ачыклана. Гәрчә, үзләре авылда дүрт бала үстерсәләр дә, ир белән хатын икәнлекләрен раслый торган мөһер суктырырга "онытканнар". Шуныктан аларга вакытлыча төркәләргә дә рөхсәт юк. Шулай итеп, Фасил туган нигезеннән икенче мәртәбә куылырга хөкөм ителә.

Язучы үз фикерен символ, метафоралар артына күпме генә яшерергә тырышмасын, ни гажәп, бу хикәяне дә аңлаучылар табыла. Батуллага "милләтче" дигән ярлык та әнә шул вакытларда тагыла...

Казан университеты шәкертләре адында "Мортаза" дигән хикәясен укыгач, язучының фатирына тентү белән дә киләләр хәтта. Хикәядә, Казан ханлыгы жимерелгәч, татар авылындагы милли азатлык хәрәкәте турында сүз бара. (Әлеге хикәя "Идел" журналында моннан берничә ел элек кенә дөнья күрдә). Хикәяләр белән "борчак пешмәгәч", Батулла кабат балалар өчен әкиятләр язарга керешә. Шул әкиятләренең берсе 1973 елда "Социалистик Татарстан" гәзитендә басылып та чыга. "Колакчын Тафи" дип атала ул. Нәниләр укып куанып, гыйбрәт алысн, дип язылган гап-гади әкият үзе, югысә. Ләкин, ни хикмәт, кайбер өлкәннәр алай уйламый икән шул. Алар Колакчын Тафидә үзләренең боссларын — Беренче секретарьны танып алганнар да пошаманга калганнар икән. Партия гәзитендә партия башлыгын мыскылларга жорьәт иткәннәр, пнимаеш. Мыскыллаучысы кем дигән — тагын шул такыр башлы сакалбай, тагын шул шамакай Батулла. Ике-өч битлек әкият тирәсендә чын-чынлап буза куба. Шунуң аркасында редакциянең берничә хезмәткәренә каты шелтә белдерелә, ә Батулланың үзенә гәзиттән байтак еллар читләшеп торырга туры килә.

Әйе, алда әйткәнәмчә, Батулла иҗатта да, тормышта да демократ булып яши алган сирәк әдипләребезнең берсе. Мәскәүнең тегенне берәз бушата төшүе нәтиҗәсендә хәбәрдарлык җилләре исә башлагач та, ул, кайбер язучылар кебек, югалып калмады, ә, киресенчә, ат урынына җигелеп иҗат итүен белде. Соңгы дистә ел эчендә генә дә аның алтылап кыйссасы дөнья күрдә: "Юл буенда эңгәр чәчәк", "Сөембикә", "Алып батыр маңгаралары", "Яралы бүре", "Кыддан нечкә, кылычтан үткән", "Кәрим белән Заһидә"... Болар өстенә әллә ничәмә юльязма, истәлекләр, иҗат портретлары, теле һәм киносценарийлар... Әкиятче бабай булып телевизордан күпме әкиятләр сөйләнгән.

Батулла көп куйган прозаик кына түгел, талантлы драматург та. Татарстан һәм Россия театрлары сәхнәсендә аның 18 тамашасы куелган. Ә инде "Кичер мине, әнкәй" драмасы Г. Камал театры сәхнәсендә иң күп уйналган биш спектакльнең берсе. Драматург булу өстенә, Батулла үзенчәлекле режиссер да. Ул заманында Казан курчак театрында, аннары хәзерге К. Тинчурин театрында баш режиссер булып эшли, шул дәвердә сәхнәгә егермеләп спектакль чыгаруа ирешә.

Инде килеп, Батулла безгә мөгаллим-остаз буларак та яхшы билгеле. Ул шактый еллар Казан мәдәният һәм сәнгать институтында укыта, татар балаларын һөнәри сәхнә серләренә өйрәтә. Аның шәкертләре арасыннан бүген татар мәдәниятенә, сәнгатьнең җигелеп хезмәт итүче байтак шәхесләр үсеп чыга. Талантлы режиссер Фәил Ибраһим, сәнгать фәннәре докторы Гали Арсланов, "Татарстан" телерадиокомпаниясе дикторлары Фәйрүзә Исхакова һәм Инсаф Абдулла, җырчы Хәния Фәрхи, "Мунча ташы"ның сәнгать җитәкчесе Шәмси Закиров — әнә шундыйлардан.

Батулла — легендар ШТМның ("Шаяннар, тапкырлар мәжлесе") кеңдек бабасы да иде. Ул елларда әлеге мәжлес-театр сөрсөгән җәмгыятебездә демократия утравыгы булып яшәде дисәк тә, хата булмастыр. 1 апрель җитте исә, халык ишелеп шул мәжлесне тамаша кылырга агыла иде. Һәр шаяруның нигезендә җитдилек ята дигәндәй, ШТМда да тормышыбыздагы күздән яшә китерерлек көлке, мәгънәсез хәлләр турында заманы өчен шактый ук кыю сүзләр әйтә иде. ШТМның соңгы тамашасы 1986 елда булды. Күрәсез, ул авторитар режим белән хәбәрдарлык чоры арасында үзенә күрә күптерчек вазифасын да үтәгән икән...

Сер түгел, Батулланың мазәкләрен һәркем дә бердәй елмаеп кына кабул итми. Кайвакыт аңа үпкәләп, хәтта рәнҗеп йөрүчеләр дә очраштыргалый.

Ләкин шунысын да онытмыйк: Батулла — кешеләрдән генә түгел, үзеннән дә ачы итеп көлә белүче таза, сәламәт рухлы каләм иясе. Ул үзе хақындагы мазәкләрне дә бик рәхәтләнеп жыеп, туплап бара һәм аларны матбуатта бастырып та чыгара. Сүземә куәт рәвешендә шундый мазәкләрнең берсен укучылар дикъкатенә дә тәкъдим итәсем килә. "Тукай-Кырмайга чит җәмһүрияتلәрдән күп кенә кунаклар килгәч, бик мул мәҗлестә Фәрваз Миңнулла Зөлфәткә әйтә:

— Әйдале, бер кызык булсын, Гариф булып сөйләп күрсәт әле, — ди. Аны-моны уйлап тормастан, Зөлфәт Гариф Ахунга охшатып, урысча сөйләп шәраб алды сүзе әйтә башлый:

— Тауариш-ши! У нас у татар ис один интириснәйши пагабуркы...

Шуны гына көткәндәй, болай да кәефле халык, рәхәтләнеп көләргә тотына: хәтта Ахун үзе дә теләр-теләмәс көлә башлый. Ләкин С. Хәкимнең, гомерендә кычкырып көлмәгән Сибгатнең шаркыдап көлүен күреп, Ахунның ачуы килә һәм ул һич тә шаяртмыйча:

— Мижду пручим, Сибгат абый, Батулла сездән көлеп, сезнең турында юк-бар сөйләп, кеше көлдереп йөри, — ди.

Моны ишеткәч, Сибгат Хәким көлүеннән шып туктый да, кинәт җитдиләнеп әйтә:

— Әйттем мин... Батулагызның үзенә... Катыйттем...

— Нәрсә әйттең соң, Сибгат абый?

— Артист чыкмады синнән, режиссер булалмадың, язучы булырга маташтың, язучы чыкмады, хәзер даһиларны мыскыл итеп йөрергә каадың, дидем".

Сүз дә юк, әгәр дөреслеккә тач туры килсә, хатирә мазәк булудан шундук туктар иде. Ләкин, нишләмәк кирәк, Сибгат Хәким Батулланың иң җитди, иң саллы әсәрләрен күреп, укып кала алмады шул. Ә ул әсәрләре аны хәзерге татар әдәбиятының әйдәп баручы, күренекле әдипләре рәтенә бастырды.

Батулла — гомере буге татар әдәбиятына, сәнгатенә фанатикларча бирелеп, үз-үзен аямыйча хезмәт иткән язучы. Әллә бертуктаусыз киеренке тормышта яшәткәнгә протест йөзеннәнме, 1996 елда әдипнең йөраге үзенә берәз ял сорап дулап та алды. Фәрешталәрнең амин дигән сәгатенә туры килгәндер, Батулла Һамбург шәһәрәннән Казанга, үзе әйтмешли, тимер йөрәк белән кайтып төште. Ләкин әдипнең үзеннән аддарак безгә "Үлем җәрәхәте алган йөрәкнең тибеше" дигән күләмле мәкаләсе килеп ирешкән һәм ул "Мәдәни җомга" гәзитендә басылып та чыккан иде.

Батулла бүтен дә үзен Сабан туге чабышкысыдай хис итеп яши. Бүтен дә аның иҗат активлыгына хайран калырлык. Һәм иртәгә дә шулай булыр, иншалла.

Әдипнең якташы һәм аркадашы, олут шагыйрь Мөдәррис Әгъләм искәрткәнчә:

Савылсын бөгырь, савылсын,

Китсен соңгы көррәсе...

Бер генә талкыр яшәргә

Килә Хоҗа бәндәсе.

Газинур МОРАТ

1998 ел

КАЛӘМ ЯЗА, КӘГАЗЬ ТҮЗӘ...

Куен дәфтәренә язылган йөрәк тибеше

Һәр язучының куен дәфтәре бар. Мин, гадәттә, кесәмә куен дәфтәре тыгып йөрим. Башка килгән фикерләргә хәтергә салып, өйгә кайткач “амбар кенәгәсенә” язып куям. Ашханәдә утырғанда кәгазь тастымалга, поездда барганда гәзит битенә, хәтта трамвай билетына да язылган фикерләр байтак җыелган. Боларның бөтенесен дә барлап карагач, ике йөз битлек бер намә пәйда булды. Кулыма каләм алганнан бирле (1963 елда) теркәлгән бу язмалар бәлки яңалык та алып килмәс, бәлки инде алар бүтән фикер куәтләрен югалтканнардыр да, әмма мин аларны барыбер бастырырга уйладым, чөнки бу язмалар минем эчкә халәтемнең шаһитлары, йөрәк тибешемнең кардиограммасы, иҗат юлымның бер сукмагы. Алар үзенә күрә бер көңдәлек; көңдәлек исә язучының талант микъдарын билгели торган калып-бизмән.

Автор.

- * Үзенне сөймәгән хатын белән яшәгәнче, үзен сөймәгән хатын белән яшәү мен өлеш артык.
- * Байлар-байлар бал эчми — виски эчә. Урта байлар сыра эчми — “Посольский” эчә. Ярлы мескен ярга ятып су эчәр иде дә, инеш пычрак: өстә — дунгыз абзары.
- * “Секс” сүзе бөтен дөнья телләренә төрки теленнән кәргән.
- * Кими барган саен ирләрнең гайрәте, ачыла бара хатыннарын гаурәте.
- * Кеше ләззәттән ләззәт өчен туа, ләкин ул ләззәт бүтән кешенең рәнҗеше хисабына булырга тиеш түгел.
- * Ямьсезлегемне күрмә, күнелемне күр.
- * Чиксезлек — ул Мәхәббәт белән Азатлык.
- * Затлы күлмәк киясе килгән хатын-кыз затсыз күлмәген сала белергә тиеш.
- * Язып ятканчы, ятып язу хәерлерәк.
- * Ир-җегетләр уймак эзли, хатын-кызлар тукмак эзли.
- * Ул эчкәнгә өйләнә алмый. Өйләнә алмаганга эчә.
- * Сонгы мәхәббәт кенә мәхәббәт.
- * Оялган булып кылану — үзе оятсызлык.
- * Мажарасы булмады, әмма моржасы белән маржасы бар иде.
- * Җыларга яшь калмагач, татарлар гел елмаеп үлә.
- * Татар бар жирдә хәтәр юк, хәтәр бар жирдә татар бар.
- * Түбәсе биескән хәзер өйрәсе сыек түгел.
- * Кунак хужаның ишәгеме, әллә ишәк кунакның хужасымы, әллә икесе дә ишәкме?
- * Үз акылы булмагач, ул кеше акылы белән яшәде һәм начар яшәмәде.
- * — Мин бөкрем чыкканчы эшләп, пенсия алам, — дигән бер өркәчле дөя.
- Мина икеләтә пенсия кирәк, чөнки минем бөкрем икәү, — дигән ике өркәчлесе.
- * Гомер бусе буш сүз сөйләгәнгә күрә докладчыларның кесәләре буш булмады.
- * Күзгә төтән жибәрүчеләрнен акчалары да, бакчалары да янмады.
- * Тизәктән — көрәк, көрәктән түрә булдылар.
- * Ут кабызгач кына карангыз утырганыбызны аңладык.
- * Язучы буласын килсә, телен өстендә эшлә.

- * Татар булсаң, татар бул, дошманыңны ватар бул.
- * Татантларны печәләр, уртакулларны су сибеп үстерәләр.
- * Ин ямьсез, жирәнгеч саналган бакадан да чиста жан иясә юк, шуна күрә, баканы сөткә салып тоталар.
- * Хәзер балыгы да, халыгы да вакланды.
- * Жиде ел янган Тукайның яктылыгы житмеш ел балкый инде.
- * Комганның ни икәнне белмәгән бер галим гүзәл сәнгать темасына докторлык диссертациясә яклады.
- * Хисе каткан бәндәнен күнелен йомшартырмын, сыек буынын катырдырмын, димә.
- * Ике йөзле булуга караганда, беркатлы булу яхшырак.
- * Бу өлкәдә үзәңнен талантсыз икәннеңе аңлау — үзе талант.
- * Спорт сәламәтлек нигезе булса, чемпионнар озак яшәр иде.
- * Яшәү дә яхшы, тормыш та әйбәт, дигән дә Маяковский атылып үлгән.
- * Сөйләү сәләте бирелгән, язу сәләте бирелмәгән.
- * Ул карар кабул итәргә карар кылганчы, кызыл кар яуды.
- * Кош-корт, жәнлек яратам дип, аларны читлектә тоту — үзе рәхимсезлек.
- * Яхшы эт өстерсәң генә талый, татар өстермәсәң дә бер-берсен талый.
- * Куркыныч һәр көн янап торса, куркытмый башлый.
- * Кабинетлар кешеләрне берәм-берәм йоталар да, чәйнәп кире төкерәләр.
- * Казан — асылда урыс шәһәре. Шушы урыс шәһәрәндә яшәргә татарга да рөхсәт ителгән.
- * Бәндәләреннән кайгылары зур, шатлыклары кечкенә.
- * Өендә пычак кайрый белмәгән ир пычагымамыни ул.
- * Әйбер бәйләре арткан саен, кешенә бәясә кими бара.
- * Өч елда башкарып чыгарлык нәрсәне, бишьеллык план төзеп, дүрт ел эчендә үтәп, дөнья шаулатырга тырышу — социализмның чире.
- * Чиратта туган — чиратта үләр.
- * Олы урында утырганнарның дуслары булмый, куштаннары гына була.
- * Татар-башкорт халкы — ул бер бөркет. Бөркетнең бер канаты татар, икенчесе — башкорт. Бер канаты каерылса, бөркет һалак булачак.
- * Аның гәүдәсе зур, акылы гәүдәсенә кире пропорциональ зурлыкта иде.
- * “Хуплау” белән “хурлау” сүзләре арасында аерма юк диярлек.
- * Әйтер фикере булмаганга озын-озак сөйли.
- * Талантсыз кеше көнчел булса — бер бәла; талантлы кеше көнчел-хөсетле булса, милләткә афәт килер.
- * Классик әсәрләр яза алмасынны аңлагач, син классиклар турында яза башла.
- * Жирнең чуаны — вулкан.
- * Татарның әдәбияты шулкадәр бай ки, хәтта бу байлык череп юкка чыга бара.
- * Илһам — татарның жаны, күнел көзгесе. Илһам татарның иң шатлыклы жырын да каш жырып, ачу катыш сагыш илә жырлый.
- * Тукай — ул кайнар куык эченә килеп эләккән күбәлек.
- * Башы яхшы эшлөгәннен эшләпәсә яхшы була.
- * Тилеләр күбәйгән саен, алар күзгә ташланмый, тилелек гадәти хәлгә әверелә.
- * Тешсезнен теше коелмас.
- * Әдәби каһарманның холкын билгеләргә кирәк. Каһарман үз холкы белән яши башласын. Син аның артыннан күзәтеп, язып кына бар.
- * Фин кешесе иртән уянгач та, дога укыганчы, түшәмгә карап: бүген кемгә яхшылык эшлим икән, дип уйлана башлый. Русия кешесе: бүген кемгә этлек кылыйм икән, дип тора.
- * Русиядә сыйфатлы итеп бер генә нәрсәне эшли алалар: вак милләتلәрне сыту, имгәтүне.
- * Бер чыпчык кешеләр өстенә тәрәт итүдән тәм таба икән, яна киём кигән кешегә эләккән көнне ул аеруча бәхетле була, ди.
- * Казан сөйли, Мәскәү вакыты белән...
- * “Татар игосы” дигән нәрсә юк ул, булмаган. Урыс өчен татар иген игә. Татар сыртын хәзер урыс үзе игәүли. Менә монысы иго инде.

- * Башсыз, әмма кондыз бүрек киеп йөри.
- * Күп белгән кеше генә оста ялганлый ала.
- * Күрер күзгә күркәм генә кебек күренәсен.
- * Кешеләргә зыян салмыйча яшәү — бәхет.

Буш эш

Тырышкан табар, ташка кадак кагар, дигән мәкальне бюрократ диварына кадак кагарга маташучыга карата кулланып булмый. Үзем “Дөмексен бюрократлар!” дигән язуну бюрократ диварына кадакламакчы идем, чүкеч белән бармагыма суктым, кадак бөкерәйде.

Элек

Татар шапшак халыкларны чисталыкка өйрәтте. Татар наданнарга белем өләште. Татар үз байлыгын дөньяга таратты. Татар денсезләргә иман бирде. Аск татар гасырлар буге аск була килде.

Хәзер

Кем ул шапшак? Татар. Кем ул надан? Татар. Кем ул хәерче? Татар. Кем ул денсез? Татар. Кем ул исерек? Татар. Айнымас татар.

Ижам

Бүген төнлә миңа Илһам килде. Мин кабалана-кабалана яза башладым. — Туктале, куй каләмнене, — диде Илһам. — Сөйләшеп кенә утырыйк. Чыннан да, нигә кирәк бу язучылар? Нигә кирәк кәгазь әрәм итү?

Төне буге без Илһам белән сөйләшеп чыктык. Дөрәсрәге, ул сөйләде, мин тыңладым:

— Беләсенме, дуслым, — диде Илһам. — Минем исемем Иляһ тамырыннан яралган. Мин кешеләргә иляһи рух әрәм, шагыйрь ясыым, жырчы итәм. Ләкин кайчак кирәсенчә килеп чыга. Тиешлегә мин баралмыймын. Барсам, керә алмыймын. Кайсысының хатыны кертми, кертсә куалап чыгара. Лаек түгелләргә керергә туры килә. Аяныч!

Илһам китте. Ялгыз калгач, уйладым, ә бит Илһам үзе бик бәхетсез. Ул миңа кабат килмәде. Ул килмәсә дә мин язарга тотындым.

Күк капусы ачылгач

Сабый чакта кичке шәфәкъ сүнгәндә мин күкне урталай бүлеп, матур бер серле яктылык узганын күрдем. Ул вакытта реактивлар, ясалма иярченнәр юк иде әле, бу — 1950 ел. Йөгереп әбием Мәгъсүмә карчык янына кайттым, ул лапаста сыер сава иде.

— Күк капусы ачылганын күргәнсең, улым, — диде әби. — Изге теләкләр телә. Теләкләрең кабул булып, иншалла.

Мин төне буге теләкләр теләдем:

— Сәпитем булсын иде, аннары миңа матай кирәк. Аннары машина булсын иде, күп прәнник, камфитым булсын иде.

Чыннан да сораганның барысы да миңа килде. Ә нигә мин күктән татар халкына сәгадәтле тормыш сорамадым икән?

Тукай

Тукай — ул шәм! Шәмнең яктылыгы үзеннән срак араны яхшырак яктырта.

Тукайдан ераклашкан саен аның бөеклеге арта барачак. (Бу мәүзугә 1986 елда “Сират күпере” дигән драмага әверелде).

Халык мәкале

Дөньяда кеше башы ашый торган бер генә халык бар: татарлар, дигәч, кан кардәшем миңа бик нык ачуланыр, нигә татар халкын хурлыйсын, дияр.

Мин нишли алам соң?

- Татар башын татар ашар! — диеп татар халкы үзе әйткән.

Такташ

Сау-таза Такташ кинәт кенә үлеп китә. Бу очраклы хәлме? Даһинын күнеле кара язмыш киләчәген сизенгән. “Бик күнелсез калыр мин үлгәч” дигән. Такташ тагын жиде ел яшәсә, 1937 ел килеп житкән булыр иде, шагыйрьнең горур-саф шәхесе түзмәс иде, гаделсезлектә каршы гыйсьян итеп, Такташ үзен үзе үтергән булыр иде. Яки аны атарлар иде.

Такташ ике үлемле шәхес. 1923 елда “Такташ үлдә”, 1931 елда икенче тапкыр агулап үтерделәр.

Тукай

Тукай — ул упкынга таба баручы татар халкын күкрәгенә алып, үзе изелсә дә, милләтен коткарган шәхес.

Альтернатива

Әссе көнне мин тау чишмәсенә ятып су эчкәндә Хозыр Ильясны очраттым. Чишмә суына мин күлмәгемнән бер жеп алып салдым да:

— Изге Чишмә, син мәнге корыма. Адәмнәрне мәнге суыннан мөхрүм итмә! — дигәндә Хозыр Ильяс пәйда булды да әйтте:

— Миһербанлы адәм син! — диде. Теләген ни?

— Мин язучы! — дидем. — Халкымның олы әдибе була алсам иде... Икенче теләгем — бай тормыш кичерсәм иде.

— Мин бер генә теләгенне үти алам! — диде Хозыр. — Сайла! Олы язучы буласыңмы? Әллә байыйсыңмы?

Һавалы хатыннарга киңәш

Күп гүзәлләр шаһзадәләргә өмет итеп, көтүчегә хатын була. Нигә инде үзеңне баштук мал караучыга чыгарга әзерләмәскә! Ә!

Татар

Гомер буге сагыз чәйнәгән татар халкына, революция булгач әйттеләр:

— Сагыз чәйнәү әдәпсезлек, культурасызлык! — диделәр.

Татар халкы культуралы булырга теләп, сагызын төкереп ташлады. Берзаманны Америка, Аурупа, Советлар иле — бөтен дөнья сагыз чәйни башлады. Татар бичара ялына-ялына шулардан сатып алып, тагын сагыз чәйнәргә тотынды.

Репрессия

Яхшы ниятле кешеләргә зинданнарда яба башлагач, төшенчәләр, әхлак кануннары үзгәрә, кешеләр үзгәрә. Мөкер, кансызлык, үчлеклек Яхшылык чапаны бөркәнә. Кабахәтләр дөняны кулга ала. Күнелләре һәйбәт булганнар да, төрмәгә эләкмәс өчен йә сатыла, йә дөшмәс куркакка әверелә. Илне шом баса.

Буш өмет

Биш йөз ел буена Америка кыйтгасындагы жирле халыклар шулкадәр күп кырылды, изелде, мәсхәрә кылынды, аларны таладылар, көчләделәр, сәбәпсезгә миллионлап суйдылар, китапларын яндырып, һәйкәлләрен жимерделәр.

Нүжәли инде Гаделлек килмәс, шул газаплар өчен ул халыкларга хокук бирелмәс?!

Талант

Ир хатыны булып торы өчен гаять олы талант иясе булыш кирәк. Балалар анасы булып өчен дә зур талант кирәк.

Хатын була белү, ана була белү таланты хатынналарда бетте. Шуна күрә, хәзер гаиләләр черек, таркау. Аерылышулар бихисап. Балалар ата-анага нәфрәт илә бага. Ун гаиләненә жидесе таркала икән, бу халыкның киләчәге юк.

Кем гаепле?

Сталин вакытында кырылган, куылган татарлар әле дә булса ватаннарына кайта алмый. Ярый, Сталин гаепле дидек. Сталин үлгәнә дә кырыгыпчы ел китте. Татарлар әле һаман эт типкесендә. Димәк, бер Сталин гына гаепле түгел. Алайса, кем соң гаепле?

Әнкәй

Әнкәйләргә хәзер рәт бетте. Алар хәзер шәһәрдә дә, авылда да артык шикелле. Балага да артык, киләнгә дә артык, кияүгә дә артык. Байтак кына әнкәйләр, карардай балалары булса да, картлар йортында яши.

Шуна күрәдер дә, хәзер әнкәй турында жырлар күбәйде, әсәрләр дә гел аналар турында гына языла башлады кебек.

Димәк, жәмгыяттә аңажанлылык кытлыгы!

Йотылу

Бөтен милләтчеләрнең дә хатыны маржа. Ләкин бөтен маржаларның да ире милләтче, дигән сүз түгел.

Сатирикның язмышы

Язган сүз — аткан ук. Үзенә килә дә кадала.

Киек каз юлы

Кырк казлары хәзер бары тик жырларда гына кангылдаша.

Зират жиләге

Урман жиләгенә караганда зиратта, ата-баба кабере өстендә үскән жиләк матуррак та, баллырак та була. Ни өчендер зират жиләген ашарга кушмыйлар.

Әдәбият турында

Югары белемле авыл кешесе, колхозның баш инженеры әйтә моны:

— Мин әдәбиятны, китапны сөймим! Анда ялган, шуна күрә, мин бер китап та укымаячакмын! — ди.

Икенче бер авылда бригадир нәкъ шул фикердә тора. Алар моны яшереп, кыенсынып әйтми, хәтта горуранып сөйлиләр бу турыда.

Баш инженер дәвам итә:

— Бер тиенгә кирәге юк ул композиторларның, художникларның, театрда

башкасы. Әле театры карап була. Китапны укып булмый. Чын әдәбият юк бит ул татарда! — ди.

— Кунак ашы кара-карышы, — ди язучы. — Безнең дә бит чын сөт эчкән юк. Чын ит ашаган юк. Сөт ясалма, итне дә айта бер генә ашыйбыз.

— Без авылда чын сөт, чын ит житештерәбез. Калганы безнен эш түгел. Тик мин барыбер сезнен ясалма әдәбиятыгызны укыймын.

Имәнгечләр

Берәү зәмһәрир суыкта, машиналары ватылгач, катып үлмәс өчен балаларны, хатын-кызларны коткарып өчен, учак кабызырга көгәзь табалмагач, партбилетын тураклап учак тергезә. Ягардай бөтен нәрсәләргә ягып бетергәч, боларны эзләп табалар. Шәһәргә кайткач, котылып калганнар арасыннан берәү партбилет турысында өскә яза. Моңы партиядән чыгаралар, эштән куалар, төрмәгә ябалар.

Комикның фажигасы

Бөек комик актерны карап, халык чиксез ләззәт алды. Театр киёмнәрен салып, актер ялгыз гына буш урамнан атлый. Ул бөкрәйгән, ара-тирә авыр итеп сулай, көрсенә. Ни турында уйлый ул? Аның хезмәт хакы азмы? Фатирымы юк? Хатынымы аны: жүнле һөнәр дә табалмадың, дип битәрли? Кем белә?

Ерак киләчәк кешесе

Вақытлар узду белән кеше бик нык үзгәрәчәк. Кешенә күп вақыты йокы белән ашауга китә. Йокысыз яшәү өчен дару уйлап табачаклар, бер тамчы белән айлар буге тора алырлык матдә чыгачак. Бүгенге кебек бугаз тутырып ашау булмагач, чикләвек хәтле бер дару йотар да кеше озак вақытка тук булачак, бу дару тулысы белән тәнгә сенәчәк, бары тик тир белән генә калдыклары тышка чыгачак. Эчәкләргә кирәге калмагач. Алар сукуыр эчәк кебек артык бер үсенте булып кына калачак. Кеше фәрештәдәй чиста-тәмиз булып сафлыкка ирешәчәк.

Тез буыны

Талант белән бергә кешегә тез буыны бирелә. Кайберәүләрнең таланты шулкадәр олы, авыр була ки, тез буыны ул авырлыкны тотып тора алмый башлый һәм кеше үз таланты астында сытылып үлә.

Эгоизм

Кеше үз кәефе өчен генә башкасына яхшылык кыла. Кешегә кеше үз кәефе өчен генә яманлык кыла. Икесенә нигезендә дә эгоизм ята. Ләкин яманлык кылып ләззәт алуга караганда, яхшылык кылып рәхәтләнү мең тапкыр артык.

Авылның киләчәге

Безнең авылда палас-келәм тукучы калмады. Ат асраучы юк. Казылык эшләүче, кымыз ясаучы юк. Тире иләүчеләр үлеп бетте. Тимерчеләр күптән вафат. Курайчылар, кубызчылар, тальян ясаучылар калмады...

Кеше мәхлүк бер ярымисерек жан иясе булып калыр. Бөтен халыкны дебиляштыру актив рәвештә киң колач алган.

Исем

1953 елда мин су буендагы тупыл көүсәсенә менеп, пәке белән үз исемемне уйган идем. 1983 елда мин су буена төшеп, тупылга менеп үз исемемне карарга уйладым. Тупыл урынында уккын иде. Яр ишелгән, тупыл ауган, аны язгы ташу алып киткән булып чыкты.

Матурлык

Әгәр дә матурлык бөтен кешедә дә булса, ул матурлык булудан туктар иде. Матурлык үз төшенчәсен, мәгънәсен югалтыр иде. Әгәр дә матурлык аерым кешеләргә генә бирелсә, ул алтын-мал кебек товарга әйләнә. Алтын-мал-товар өчен көчлеләр, талыйлар, үтерәләр, көнләшәләр. Матурлык жинаятылар чыганагына әверелә. Димәк, матур булу үзе жинаяты!

Тукай

Тозсыз аш пешерә алмаган кебек, Тукай безгә көн саен кирәк. Тукайдан башка безгә тормыш юк. Булса да ул ямьсез булыр иде. Тукай һәр әдипнең, һәр сәнгатьченең күзәнәгендә булырга тиеш. Ижатында Тукай булмаса, син аягурә үләргә мәхкум.

Үлем түшәгендә

Мин хаста. Авыр хәлдә ятам. Бабам кулы белән түшәлгән түшәмгә карыйм. Ботак урыннары миңа жанлы сурәт булып күренә. Әнә, теге кызгылт ботак нәкъ Христос инде. Ул чукуындырырга әзерләгән бармакларын миңа төзәгән. Әнә, теге ботактан аждаһа карап тора... Күпме генә эзләсәм дә, күпме генә охшатырга тырышсам да, мин Хозыр Ильясны табалмадым.

Аралык

Авыл белән шәһәр арасында. Ана белән ата арасында. Урыс белән татар арасында. Яшәү белән үлем арасында.

Микулай патшага мәдхия

Ни өчен Николай патша Гогольнең “Ревизор”ына кул чапкан, алкышлаган, “Браво” әйткән? дигән сорауга ничә еллар инде җавап эзлиләр. Янәсе, “Ревизор” бит сатирик әсәр, патша системасыннан көлә, диләр. Җавап бик гади. “Ревизор” — ул Микулай патшага мәдхия, аны үтереп мактауга корылган әсәр. Пьеса азагында гадел ревизор, Петербургтан Николай патша җибәргән чиновник килә. Бусы ялган ревизор түгел, Николай кешесе, бусы ришвәтче түгел, бусы әхлаксыз түгел, бусы — Гаделлекнең үзе. Николайның үзе! Жәзадан берәү дә котыла алмаячак. Шуна күрә, городничийның ияге асылынып кала. Башкалар тораташ була. Гогольне Себергә алып китәргә тиешле карета эшсез кала. Гогольгә дан килә.

Татарның деградациясе

Чибәр татар жегетен маржа ала. Чибәр татар кызын урыс ала. Үзбәк, казакъ, гөржә, әрмән дә татарның чибәр кызларын хатын итә. Татар халкы ямьсезләнүгә дучар.

Хакыйкәт

Язучылар миңа:

— Син яхшы актер! — диләр, янәсе, мин начар язучы.

Артист дуслар миңа:

— Син шәп язучы! — диләр, янәсе, мин начар артист.

Артистлар арасында артист, язучылар арасында язучы икәнәмне кем әйтер?

Христианнар

— Минем белән килешмәгән кешене алып килегез дә таш белән бәрәп үтерегез! — ди Христос.

Бүгенге көндә дә христианнар башка диндәгеләрне кыйнап, изеп баралар түгелме?

Цивилизация

Көнъяк Америка урманнарында бер пләмә тапканнар. Аче-гуаяк исемле бу кечкенә халык өстенә кием кими, шәп-шөрә йөри икән. Баласы-чагасы, атасы-анасы, жегете-кызы ялангач яши, ди. Ләкин алар арасында бернинди женси артыклык, ярамаганча кылану юк икән. Боларны кызганып, шәһәргә алып кайталар, киендерәләр, урамга ялангач чыгудан тыялар. Бу пләмә жегетләре кызларны ирексезләп чишендерә башлаганнар.

Ни өчен күзгә күренми?

— Алла бар, дисең, ә нигә ул күренми соң?

— Кул чәбәкләгән һәр кеше алдына йөгереп чыгарга Алла бит ул эстрада артисты түгел!

Сәләт

Әйбер ни өчен туза? Әйберләр һәрдаим жылылык, нур чәчә. Шуна күрә, алар күренә. Жылылыкны сибеп бетергәч, нуры төкәнгәч, әйбер туза, юкка чыга, күренми башлый.

Үзеннән жылы бирмәгән, нур чәчмәгән әйбер күренми, тузмый, озын гомерле була.

Ашчыга

Аш пешерүче ашны пешерергә түгел, ашны ижат итәргә тиеш. Аш шунда гына тәмле, ләззәтле була.

Курай

Апполинерның сүзләрен татарчалатып әйткәндә: минем камыш кураем бар, мин шул курайны бернинди алтын таякларга да алмаштырмас идем!

Дипломатия

Сыгылмалы камышлар, таллар, нечкә агачлар каты давылда да сынмыйча исән кала. Юан, каты агачлар шартлап сына.

Бәлки кешегә дә үзен саклап калу өчен шулай сыгылмалы булырга кирәктер?

Ике ут арасы

Без — татар язучылары, бигрәк тә тел чисталыгын артык кайгыртучылар — әсәрләребездә читтән кергән сүзләргә кулланмыйбыз, безнең каһарманнар саф татар телендә сөйләшә. Тормышта нәкъ киресе, хәтта язучыларның күбесе корама телдә, чит сүзләр белән чуарланган шапшак телдә сөйләшә: ыслушай, тәк скәзәт, мижду пручим кебек сүзләр кайнап тора телебездә.

— Тормышчан язарга кирәк! дип кычкыралар. Әгәр дә без тормышчан язсак, безнең әсәрләр гел кабахәт күренешләрдән генә торыр иде, шәхесләребез исә шапшак телле булыр иде.

Наганлык

Иске йортны сүткәндә чормадагы гарәп хәрәфе белән язылган иске китаплар арасыннан бер бит очып китте. Жәйге чөллә өөрмәсе аны бөтереп әллә кайдагы бер авылга коммунист, парторг Абдулхайлинның ишегалдына ташлап китте.

— Һай, бу иске дин китабы каян килеп чыккан! — дип парторг аны йомарлап бәдрәфкә кереп китте.

Бу Ленинның “Нәрсә эшләргә?” әсәренен бер бите иде.

Син кайсысы?

Үз вакытында кызлар коча алмаган, хәмер эчеп, гүләйт итәргә шүрләгән кеше картайгач, яшьләргә талый.

Үз вакытында кызлар кочып, көчлөп, эчеп йөргән кеше, хәле калмагач, яшьләргә сүгә башлый.

Үз вакытында мут та булган, шук та булган кайберәүләр картаймыш көннәрендә дә шаян, йор булып яшьләргә миһербанлы булып кала беләләр.

Син кайсысына керәсен?

Трамвайда

Бүгенге татарның сөйләм теле шул кадәр пычранган, чуарланган, гарипләнган корамга бер телдер. Тынлавы чирканыч. Колак рәнжи. Урыслардан оят.

Авил белән шәһәр

— Авил белән шәһәр арасындагы аерманы бетерәбез! — дидек тә шәһәр халкына атнасына ике көн ял бирдек. Авил кешесенә ике сәгать тә ял калмады. Шәһәр халкын жәйнен иң матур айларында июнь-июль-августта көньякка, дингезгә жибәрәбез. Авил кешесенә ал юк, ял юк, түләү дә юк. Йомыш белән шәһәргә килгән шул авил кешесен әле: деревня, диеп сүгәбез.

Цивилизация

Урыс шовинистлары вак халыкларны аракага батырып деградиацияләде. 400 ел урыс кылычы астында яшәсә дә арака эчмәгән татар да сәрхуш булды. Утыз ел моннан элек татар авылларында бер-ике эчкече була торган иде, алары да базар көнне генә эчә иде. Хәзер көнненә бер литр эчмәгән сәрхушләр сирәк, хәтта татар хатыннары да эчә, сәрхуш татар хатыннары елдан-ел арта бара.

— Культуралы булганбыз, арака эчеп, чучка ите жыябыз!

Нәрсә ул эмансипация?

Иманы сибелеп калган оятсыз хатыннарның дөньяга баш булуы, ачык сексның чәчәк атуы, эмансипация дип атала.

Телләр язмышы

Латин теле баеган-баеган да шартлаган, үзе үлгән, кыйпылчыклары Аурупа телләрен хасил иткән.

Гарәп теле баеган-баеган да шартлаган. Төрки тел баеган-баеган да шартлаган, хәзер үлем алдында тора.

Хәзер иң бай телләр: англиз, урыс телләре.

Алар кайчан шартлар икән?

Шәрык

Һиндстан, Кытай, Япуния — иң серле илләр. Киләчәкне шул илләр генә беләдер сыман.

Барган юк булу

Туу — коллык — хәсрчелек — сәрхушлек — акылдан язу — үзен үзе үтерү — азатлык — юклык — теге дөньяга күчү.

Мат

“Не забуду мать родную!” дип тәненә энә белән чокып яздырган кешеләрнен авызы тулы мат.

Биеклеккә омтылу

Биек йортлар төземәгез. Жирдән ераклашкан сасн кеше мәрхәмәтсезләнә баракак. Таш гасырда мәгарәдә, жир куышларында яшәгән адәмнәр мең мәртәбә миһербанлы булганнар. Чөнки алар жиргә якын торган.

Белемле язучы

Бер язучының белмәгән нәрсәсе юк. Ләкин ул үзенең талантсыз икәннән генә белми иде.

Сәнгать — сәнгать өчен

дип саф сәнгать баскычына басып карасак, шигырьдә Тукай, Такташ, Дәрәмәнд, Рәми, Туфан кала, ә калганнарын кая куябыз?

И

“И” — боерык фигыл. Башынны и! Агачны и!

“И” — исем. Яхшылык, игелек, миһербан мәгънәләрен үз эченә ала. “Игә китерү” тәгъбирендәге “игә” сүзенен тамыры “и”. “Игәү” сүзенен мәгънәсе, яхшыртучы, игәүләүче, үткенләүче мәгънәләрен эченә ала. “И-гелекле бала”, “и-гә китерү”, “и-ген” игү, азык үстерү. “И-и башлады”, малның йоны и-и башлау ул янору, яз көне малның тернәкләнүе, яхшыруын белгертә. “Ия” булу, баш була. “Иеме?” Ие! Яхшымы, яхшы мәгънәсендә. “И-им, ем, жим” ашау, ризык. “Ими, имү” — ашау, тукталу. “Им-том”, имләп кешене терелтү. “И-әшәү”(яшәү), и-ылылык (жылылык, и-ан) жан-тереклек, яхшылык.

“И” авазыннан башланган бөтен төрки сүзләренң тамырында “и” яхшылык, иминлек мәгънәсе ята булып.

Күгәрчен

Иң файдасыз бер кошны кешелек дөньясы “Тынычлык Кошы” дип игълан итте. Күгәрченнәр әрәм-тамак, хәерчедәй соранып, кеше кулына карап яши. Ә ни өчен тукран, сандугач, песнәк, сыерчык яки аккош кебек мәгърур кошлар тынычлык кошы түгел?

Басу—кырлар аша поезд ыргый

Сау-сәламәт хатын-кызлар, бурлат кебек таза ир-егетләр белән тулы поезд Крым-Кавказ якларындагы ял йортларына дингез-кояш белән ләззәтләнәргә баручыларны өстерәп алга ыргый. Тимер юлның ян-якларында кара янган беләкле, күзләренә кадәр тузан баскан колхозчылар тәрәзәләргә капланганнарға хәерле юл теләп кул болгап кала. Йодрык күрсәтүчеләр булырмы икән?

Жир хәтере

Кешелекнең төне күп жәзалар күрдә, төрмәләрдә тырнак суырулар, гөнаһсыз

кешеләрне нәчкәләп, тәфсилләп интектерүләр, авыртуга түзә алмыйча үзенә-үзе нахак гаеп алучылар, жан ачысы белән кычкырулар, көчләүләрнен берсе дә юкка чыкмый. Кеше кычкыра-кычкыра үлә, йөрәк ачысы белән ярдәм сорап та ярдәм урынына яңа жәрәхәт алгач ынгырашулар юкка чыкмый. Алар табигатьтә кала. Алар ташка, агачларга, хайваннарның колакларына сенеп кала, үтерүче аңында, жәзалаучының үз тәнендә кала. Еллар, гасырлар аша әнә шул тән тойган, кыя-ташларга сөнгән жан ачылары тышка чыгачак һәм үч алачак.

Кешелек үзен-үзе кимереп бетерергә дучар.

У

“У!” — боерык фигыль. Керенне у! Битенне у!

“У” — исем, бүре уы булган. “Уы” сүзендә “у” — тамыр, исем, “ы” — кушымча.

Мотлак азатлык

Мотлак (абсолют) азатлык юк. Чөнки кешене әхлак, сәясәт, ватанпәрвәрлек, дин, милләт кануннары тыеп тора. Бары тик сәрхушләр, акылдан язганнар гына мотлак иреккә якын яши. Аларга әхлак та, канун да, дин дә, сәясәт тә киртә була алмый.

Батырлык анатомиясе

Алда — дошман мылтыгы, артта дуслар кылычы. Кайсылайга карап үлим? Дошманга карап егылсаң — син каһарман. Бу якка карап үлсәң — син хаин.

Альтернатива — алга карап үл!

Кеше белән хайван аермасы

Кешенен тиросен үзе исән чакта гына тунап була. Хайванның тиросен үзе үлгәч кенә салдыралар.

Карт солдат

Кәүсәсенә тимер кергән агач, еллар узу белән тимерне йота, каптый бара. Бу агач күкрәгендә үлем кыйпылчыгы йөрткән карт солдатка охшаган.

Сәгать

Әтидән калган иске сәгать, йортка ямь бирүче чикерткә кебек, һаман текедди. Сәгать туктаса, өйдән кот кача, өйне шомлы моң баса.

— Нигә эчем пошта? Ни житми соң минә? — дип эзләнә-эзләнә борчыла башлыйсын. Озак эзләнгәннән соң аңлайсын — сәгать туктаган икән. Герне күтәрәп бармак белән сәгать телен кузгатсан, өйгә янә кот инә. Күнелдән сагыш кача. Вакыт кузгала.

Хатыннарга сорау

Хатын-кыз бизәнә: яхшы, сирәк күлмәк кияргә омтыла. Кемгәдер ошарга тели. Иренәме? Ире аны болай да сөя. Башка ирләргә ошарга тырышу — ул әхлаксызлыкның башы. Башка хатыннар көнләшсән әле дип бизәнә, киенәме хатын-кыз? Әгәр алай икән, бу бик тө олы мәгънәсезлек булып иде. Нигә инде женестәшенне үчкеләргә, кызыктырырга? Бусы да әхлаксызлык түгелме соң? Алайса, ни өчен хатын-кыз бизәнә, алтын-көмешкә урана?

Үз женесенә чакыру ташлау бу!

Цивилизация

Мин көнләшәм тычканнардан, әрләннәрдән. Көнләшәм барча кыргый жәнлекләрдән. Алар шулкадәр матур, тигез тормыш кора. Атасы — ата урынында, Анасы — ана урынында, балалары — бала урынында. Аларда борынгы гадәтләр нич үзгәрми.

Нигә кирәк цивилизация?!

Ике чабата бер кием

Америкада жирде халыкларны ундырышлы жирләрдән куып, резервацияләргә тутырдылар.

Татарларны Кырымнан куып, комлыкта, чүлдә яшәргә мәжбүр иттеләр. Кайсы система гаделрәк соң?

Өстәгеләргә хиңәш

Әледән әле зиратка барып, агачлар арасында ялгызың гына уйланып утырырга кирәк. Монда олпатлык, монда шомлы сагыш, монда тигезлек мохите. Зират тышындагы кешеләр дөнья куа, аларны түрәләр куа, түрәләргә комсызлык куа. Мондагыларны берәү дә ашыктырмый. Алар сәгадәткә ирешкәннәр инде. Безнең дә алар янына төшеп ятасыбыз бар. Күп башлыклар, дөнья куучылар ара-тирә зиратка йөрсеннәр, уйлансыннар иде. Алар сирәк ялгышырлар иде.

Язгы ташу

Язгы ташу вакытында ярга басып боз киткәнән карап тору — рәхәт-монсу бер мизгелдер. Мин боз агышында ике нәрсә эзлим? Ел сасн мин йөзеп килүче бәке авызы белән кемдер ягып жибәргән боз өстендәге учакны көтәм. Еллар узган сасн янган учак та, бәке авызы да сирәгәя бара. Быел бер генә янган учак агып килде. Анысы да күпер субаена бәрелеп сүнде. Елганың аскы ягындагы кешеләр бу ел бер учак та күрмәде.

Исэнбәт сүзе

Сүнәр алдыннан шәм бер пылт итеп кабына, яктырып ала да — сүнә. “Татар” атлы шәмнен соңгы кабынуы 1905-1917 еллар арасында булды.

Тилеләр

Кешелек мотлак сәрхушлеккә килеп житте шикелле. Наркомания, алкоголизм дөньяны каплый бара. Тора-бара аск кеше сәрхушләр арасында тиле сыйфатында калачак.

Хатын-кыз

Матур жырны барысы да жырлый, барысы да ярата. Озак жырлый торгач, жыр искерә, туйдыра, аны сирәк жырлый башлыйлар, тора-бара оныталар, ташыйлар. Бик сирәк жыр гына гомерлеккә кала.

Чибәр хатын-кыз — ул матур жыр.

Кан катнашу

Эт белән бүредән туды. Бер карасаң — эт. Икенче баксаң — бүре. Эт та түгел, бүре дә түгел жан иясе. Эт булып кеше янына килә, бүрелеген итә, кешеләргә, хайваннары тотып буа.

Кан катнашудан сәламәт нәсел туа, диләр. Дәресе икән? Кан катнашудан усаллык, мәкер, рәхимсезлек тумыймы икән?

Рево—люция—нер

Бер коммунист гаиләсендә ир балага Рево исеме куялар. Кызлары туа, ана Люция исеме бирәләр. Төпчек оланга исә Нер кушалар. Тора бара Ревосы зур нәчәлник булып ришвәт белән тотыла. Люциясе кулдан-кулга йөри торган фахишгә әверелә. Нер дигәнә кеше суеп төрмәгә элгә. Революциянерның язмышы шул.

Батып үлгән кеше бәете

Мин суга чумдым. Ярда калды яртым. Аракы урынына шакшы су йоттым.

Бөеклек—бәхетсезлек

— Тукайның торырга өе, кочарга хатыны булмаган, — дип сызланабыз. Бәлки Тукай өйләнергә теләмәгәндер? Бәлки Тукайның өй корып мәшәкәтләнәсе килмәгәндер? Ул тулысы белән үзен шигырьгә, халыкка, максатына багышлагандыр!

Илһамны күп кеше өйләндерергә тели. Юк, Илһам ул тулысы белән бөтен халыкныкы, аны бүлгөләргә ярамый!

Күңел күзе — күңел колагы

Музейда мин ташка әйләнгән өрәнгә яфрагының эзен күрдем. Миллион еллар элек жилдә кыштырдаган яфрак тавышын ишеттем мин.

Эксперимент

Язучыларга акча түләми башласаң, бөтен урта кул халтуришлар әдәбияттан китәр иде. Ике төр язучы гына каләмен ташламас иде: чын әдип белән графоман. Чын әдип язмыйча түзми, шизофреник та үзен чын әдип дип уйлап, һаман язачак.

Мәгъсүмә карчык сүзе

Мәчет манарасыннан азан ишетми үскән буын рәхимсез, тәүфиксыз булып.

Мәжбүрият

Япан жирдә машинам ватылды. Тирә-якта авыллар юк. Аш кайнату өчен учак якмак булдым. Кизәк жыя башладым. Коры кизәк табадагы белән кебек, кыстыбый тышы кебек юка. Кизәкне куптарганда дымсу жир ачыла. Жирдә тишәкләр. Кизәк асты конгызларының рәхәт чиккән вакыты иде. Мин алар өстендәге ышанычлы түбәне — кизәкләрне каерып-каерып алам. Кояш кызуында конгызлар һәлак булчак. Янгыр яуса тончыгачаклар, мотлак. Мин яшәргә тиеш. Конгызлар теләсә нишләсеннәрме?

Бәхет

Ялгыз йорт түбәсенә коеп янгыр ява. Йорт эчендә, жылы юрган астында, без — икәү. Сөйгән ярым белән. Олы бәхет шушы миңа.

Форсат

Зиндан уртакул язучыны талантлылар рәтенә куя. Талантлы язучы зинданда үлсә, даһига әйләнә.

Кешелектән чыгару

Фәкыйрьлекне күп күрдә ул. Үсеп, үзә ата булгач:

— Балам ач-ялангач булмасын! Кеше булсын! — дип жене өзөлгәнчә эшләде, баласы ни теләсә шуны алып бирде.

Тук үскән бала карт атасынын пенсиясен эчеп, кешелектән чыкты.

Чирме, мәхәббәтме?

Бәхетсез мәхәббәт — ул чир. Ә бәхетле мәхәббәт буламы?

Урман

Бүресез, аюсыз, күкесез куркыныч урманга кереп барам. Баксан, куркыр өчен жанварлар да юк. Әмма урман шомлы иде. Жиләккә килгән бер кызны матур аланда көчләп үтергәннәр.

Без

Кешенен иманын алсан, кеше сәрхуш мәхлукка әверелә. Сәрхуш — ул потенциал жинаятчы. Андый жинаятчы үзен-үзә үтерә яки кеше үтерә.

Секс диңгезе

Чит илләрдә секс фильмнарга йөрмиләр, карамыйлар. Секс фильмнарны Советлар иленнән килгәннәр генә карый икән. Аларга тансык. Юкса, Америка, Ауropa кибетләрен тугырып яхшы эшләнгән секс фильмнар сатыла.

Татарның тол хатыннары

Ирләре сугышта чакта ятлар белән йоклаган хатын-кызлар булмады, диярлек. Авылда алар берән-сәрән генә булды. Алары да ирләренәң үлсә хәбәрә килгәч кенә “бозылдылар”. Күпме аналар, апалар — бахыркайлар, яшьли ирсез калып, иңнәренә ятлар кулын салдырмады.

Мәңгә сокланырга кирәк сезгә!

Төш

Машина белән шәһәр буйлап йөрәм. Авылга, Сабантуена кайтам, имеш. Машина тулы бүләк, гармун, ризык. Авылда әни көтә, балачактагы дусларым көтә. Ләкин мин шәһәрдән чыга алмыймын. Бөтереләм. Һәр урамга “Алда юл юк” дигән ишарәт эленгән. Ишарәт булмаган жирдә усал чырайлы милиционерлар тора, алар мине узгармый.

— Кайсы юлдан китим соң? — дигәнәмә каршы алар:

— Откуда мы знаем! — дип кычкырдылар.

Галәмара хыял

Галактикалар гаять зур тизлек белән бер-береннән ераклаша бара. Кешелек, тереклек булган жисемнәргә якынаю мөмкинлегә һәр мизгел саен кими. Ике цивилизациянең очрашуы ихтималиятә нуль дәрәжәсендә. Чынлыкта безнең дөнья — ялгыз һәм уникаль. Әле анысы да коточкыч тизлек белән гарасатка якынлаша. Ә без һаман язучылардан оптимистик әсәрләр таләп итәбез.

Такташ

ның беренче шигырьләре — симфония. Лист, Лоэнгрин, Шостакович, Мозаффаров симфонияләре белән рәттән торырылык шигырият. Монлы да, фәлсәфәле дә һәм күк күкрәтүче, яшен яшынәтүче оркестр — ул Такташ.

Түбәнлек

Үз диненне хурлау бер әшәкелек булса, кеше динен пычратырга маташу мен тапкыр түбәнлек.

Каргыш төшәме?

Һәр диннен изге йорты була. Әйтик, чиркәү, мәчет, синагога. Кем дә кем шул изге йортны пычратса, ана каргыш төшә.

Түбән Кама төбәгендә, Түбән Апанас авылының Иван Адамов дин белән көрәшү шаукымында чиркәү жимерә. Иван Адамов 25 ел бие кулы-аягы йөрмәс булып, күтәрәмгә кала, астына тәрәт итеп яши.

Мамалыш ягының Чишмә авылы Яһудин Шәрифүлла мәчет манарасын кисә, шул төбәкнен Катмыш авылында Ягъфәров та мәчет аудара! Шәрифүлла ач-ялангач яшәп, каравыл өснә, аралыкта кәкрәеп үлә. Ягъфәр кул-аяксыз кала.

Коръәнне хурлап китап язган Гариф Гобәй кул-аяксыз калып, акылына зәгыйфьлек килеп еллар бие ята торгач, вафат була. Кызы Эльза да үз-үзенә кул салып, бу дөньядан китә.

Ләүхәмәфүз

Татарны нинди язмыш көткәнән аңлар өчен Тукайны, Әббар Кәримуллинның "Татар китабы"н укып чыгу житә.

ФТР

Тизлек машиналары уйлап табып, кешелек үз әжәленә тизрәк барып житәргә ашкына.

Ике ямьсез

Тигез-матур тешле хатын-кызлар авызларын ача алган кадәр зур ачып, шаркылдап көлөргә яраталар. Теше тигез булмаганнар рәхәтләнеп көләсе урында, авыз йомып, яки учлары белән каплап, интегеп көләләр. Икесен дә яратмыйм. Берсенен кече теле күренә, икенчесе үзен мескен хәлгә куя.

Гаеп тойгысы

Мин әрәм-тамаклар, жинаятьчеләр, сәрхүшләрнен күзенә туры карый алмыйм. Алар каршысында ниндидер гаебем бер шикелле тосла.

Эт улавы

Кич бие күрше эте улады. Көне бие улады. Өч көн инде ул өзлексез улый. Кем башына икән, каһәр!

Ремонтчылар йорт подвалында эчеп үлгән бер кеше гәүдәсен таптылар.

Перспективасызлык

Бауман урамындагы шомлы чиркәү түбәсендә бер агач үсеп азаплана. Нәрсәгә өмет итә, бичара? Тамыр жәяр урын юк. Өскә үссәң, үз көңсәң үзенне егачак. Нинди жыллар сине алып менде анда? Нинди кошка ияреп мендән син анда?

Сагыну

Чыгарылыш кичәсеннән дә сагышлы көн юктыр. Менә утыз ел мәктәп бетергәнә, һаман әле сагыш бәгырыне телгәли. Укытучылар, сыйныфташлар сагындыра.

Хыял

Хыялланмаска кирәк. Хыялын булса, син аны тормышка ашырырга ашыкма, хыялын булып кына калсын. Хыял тормышка ашса, хыял булудан туктый, син бушлыкта калачаксын.

Ияләр

— Урманны кисеп бетергәч, урман иясе кая китә икән?
— Суы корыган елгадан су анасы кая китсә, шунда китә торгандыр!
— Су анасы кая китә сон?
— Кешеләрнең бавырына таш булып урнаша. Ашказаннарына рак булып оялтый.

Коммунизмга еракмы?

Ерак түгел. Яктылык тизлеге белән оча торган фотон-корабка утырып ике йөз илле миллион ел очарга кирәк!

Тилебәрән

Тилебәрән орлыгы ашаган малай ике көннән айныгач:

— Мине кемнәрдер Ожмахка алып керде. Мин анда ун ел рәхәтләнеп яшәдем! — дигән.

Шуна ышанып, тагын өч кеше тилебәрән орлыгы ашаган. Аларның берсе үлде. Икенчесе аңгы-минге булып калды. Өченчесе утыз ел Жәһәннәмдә яшәгәннен сөйләп йөри.

Тәрбияви тәэсир

Жинаятлыр турындагы сәнгать әсәре бары тик жинаятчыләргә генә файда китерә. Эчәндә миһербаны булган кеше экраннардагы коточкыч жинаятлырне, атыш, кырыш, көчлүүләрне күрөп, куркып, боегып кала. Эчәндә жинаятчыел оеткысы булганнарны секс-бандит фильмнары активлаштыра, дөртлөндөрә, ничек көчлөргә, ничек бугазларга өйрөгә. Һәм ничек тотылмаска күргәзмә материал була.

Сәнгатьтөгә “тәрбия” теориясен без берьяклы гына аңлыйбыз. Һәр әсәрнен ике якка да тәэсире була.

Бабич

“Ни өчен без кызылларга кушылдык?”ның авторы, зур талант иясе, шат Шәехзада үзен тере килеш ат койгына тагып йөрткөндә, маңгаена алтатар терөгөндә ни уйлады икән? Кызыл командир алтатарының тәтесенә басканда, маңгаена ядрә кергөндә Бабич ни кычкырды икән?

Шөкранасыз

Бар булганына шөкрана кылмаган кеше йә урлый, йә талый. Йә үзеннән көррәк тормышлы кешенә чага. Ләкин ул барыбер бәхетле булмый. Иртәме-сонмы, ул тотыла. Фәкыйрь кеше халәл көче белән баеганнардан көнләшмигә генә яши бедергә тиеш. Байдан көнләшөп, байнын утарын яндыру, байнын малын-йортын талап байны Себер сөрүдән кайсы фәкыйрьнең баеганы будды?

Таланган, сөрелгән бай Себердә дә баеды. Байны талаган хәерче һаман хәерче булып калды.

Вәхшилекме?

Культурасыз халык юк. Һәр халыкның, һәр кечкенә кабиләнән үз гадәтләре, үз йолалары, үз культурасы бар. Ул культураны күрә белергә, хөрмәт итәргә өйрәнергә генә кирәк. Пылауны бишбармак белән ашау кайберәүләргә кыргыйлыктыр бәлки. Комган белән бәдрәфкә йөрү дә кайберәүләргә әдәпсезлек булып күренә түгелме? Ат ите ашаучы халыкларны кайберәүләр вәхшигә саный. Күп бала тәрбияләп үстерү дә Аурупа хатыннары күзлегеннән караганда культурасызлык. Кайберәүләр бары тик Аурупа культурасын гына культурага саный. Аурупа культурасы эчендә фөхешханәләр дә, канунлаштырылган педерастия дә яши. Секс фильмнар, секс китаплар чыгару да Аурупа культурасының бер почмагы. Вәхшилек кемдә күбрәк икән соң?

Ничек җир күтәрә икән?

Сутыш вакытында ачтан үлмәс өчен ике ятимә кыз берәр кесә арыш урлый. Авыл советы рәисе боларны саклап торып тота. Әтиләре, абыйлары сутышта һәлак булган, әниләре ачтан вафат. Ләкин ике кызны да төрмәгә алып китәләр. Надзирательләр чиратлап икесен дә көчлиләр. Кызларның берсе акылдан яза, икенчесе үзенә-үзе кул сала.

Көлү — жылау

Үксеп жылый дип торам, кычкырып көлә икән. Кычкырып көлә дип торам, ул үкереп жылый икән.

Тәрбия ысулы

Кешелек шул дәрәжәгә житте ки, балаларда миһербан уятыр өчен адәмнәр эт, мәче, кош-корт сатып алалар. Кешеләрне хәзер хайван тәрбияли түгелме?

Бакый Урманче сүзе

— Гомумән, чуаш, башкорт белән бәхәсләшүне киметергә кирәк!

Мәдхиячегә мәдхия

Мактау мәкаләләре генә язган кеше тук кыяфәтле, канәгать чырайлы, пөхтә киенгән булып.

Парадокс

Ачтан үлсә үлгән татар — гөмбә ашамаган. Агуланып үлүдән курыккан. Ачтан үлсә үлгән татар — дунгыз ите ашамаган. Гөнаһысынан курыккан. Хәзер гөмбә дә ашый татар, дунгыз да соса татар, ләкин барыбер кими бара.

Бәхет

Кырда калган бодай эскерте астында тычкан халкы яши. Эскерт астында жылы. Ашау мул, өннәрдә шыгрым тулы бодай. Ата-ана тигез. Балалар күп, шөкер. Менә ичмасам бәхетле милләт!

Баһам кылычы

Кырыкка житкәндә мин, ниһаять, борынгы баһамның кылычын таптым. — Ah, мин нинди бәхетле каһарман! — дип куандым. — Бу кылыч кулымда

булганда халкымның бер генә дошманы да исән калмас!

Ләкин кылыч күтәргән, сабы череп беткән иде.

Хата төзәтү

Яшь чагында сөя алмый калган кызынны, кырык елдан соң очратып булса да сөеп кал. Үкенечкә калмасын.

Ике халык

Бу дөньяда үзләре теләгәнчә яши торган ике халык бар. Яһүдиләр белән чегәннәр.

Татар башы

Татар башы чокыр-чакыр, себермәсән дә такыр, диләр иде. Себермәсән дә тапкыр, чөнки ул ялт итеп кырылган. Ә менә “чокыр-чакыры” ни өчен әйтелгән? Моннан 30-40 еллар элек үлгән картларның башларында орылар, урман чикләвеге чаклы, күкәй сарысы хәтле тимгелләр бар иде. Минем Кәлимулла бабамның башында алар өчәү, атаклы Гыйләҗләр нәселе Бәхтияр бабаның башында алтау иде. Имеш, ул орылар күсәк, кистән тигән урыннар икән...

Татарның башы чокырлы, чакырлы булмый нишләсән?

Михербан ияләре

Кышка житәрлек әзерләнгән бәрәңге шәһәр өендә үрә. Бәрәңге бичара шатлана-шатлана үрә башлый. Ана жылы, якты урын биргән хужасы. Рәхмәт инде олы хужабызга! Бәрәңге бәхете өчен әнә нинди матур шартлар тудырылган. Бәрәңге тамыр жиберә. Ләкин аның сабаклары озын, ак, зәгыйфь, тамырдагы бәрәңге уймак кадәр генә була. Бәрәңге орлык та калдыра алмый, ашарга да яраксызлана.

Дала халыкларын авылга, шәһәргә куып күчерү бик күп матур йолаларны, халыкларны имгәтте, бетерде.

Ирлек

Хайван, кош-корт дөньясында ата женесләләре матур, мәһабәт. Этчәне күрегез дә тавыкка багыгыз! Аерма бармы? Бар. Этәч горур, олы, ялт-йолт уйный торган каурайлары. Ата үрдәкне күрегез, муеннары уйнап тора салават күпередәй. Ни өчендер ата ягы жәнлекләрдә шулай матур. Кеше дөньясында киресенчә. Аталар сәрхүш, бөрешкән, ана ягы — гүзәл.

Киләчәк

Болиннарны сөрәп баемак булдык. Төп башына утырдык. Вак авылларны бетереп, шәһәрчә авыл кормак булдык. Гарипләнгән пачулкылар ясадык. Бүреләрне кырып бетереп, мал үрчәтмәк булдык. Боланнар чирдән кырылды. Ни генә кылынса да Россиядә зыян-зәхмәткә генә була. Табиять, халыклар түзеп-түзеп торыр-торыр да бер китереп орып бит, жегетләр!

Бүре каргышы

Дөньядагы соңгы бүрене тоттылар. Үләр алдыннан бүре телгә килеп әйтте: — Жир йөзә бүресез калса, белегез, кеше үзә бүрегә әйләнәчәк! — диде. Кешеләр ерткычка әйләнеп бара түгеме соң?

Татар язучылары

Без ирекле илдә язабыз. Ләкин без — богаулы язучылар. Ул богау күренми. Ул богау язучының әсәрләрендә генә күренә.

Цензор

Кыю әсәр язармын дип утырасың да: моны бастырмалар, цензор узгармас, дип үзең үк үз ижатыңны печәсен. Редакторга, цензурага кисәргә урын да калмый. Шуннан соң редактор белән цензор эш күрсәтү өчен кисмәстәй урынны да кисә башлый. Әсәр өч тапкыр печелә. Шулай булгач дөнья тетрәтерлек нинди әсәр чыксын дөньяга? Яхшы әсәр карында вакытта ук буыла түгеме?

Иске ысул

Атада куәт, анада нәфислек булганда гына тулы канлы бала тәрбияләп була.

Тукай

Кайчандыр бөтен төрки-мөселман халыклары өчен Тукай уртак шәхес булган. Бүгөн бармы соң Тукай кебек бөтен төрки-мөселман халыкларын сокландырырлык әдип?

Азатлык

Чыгымчы атка чыбыркы күбрәк төшә. Үшән атны кыйнамыйлар.

Моң

Авылыбызда гармун уйный белмәгән кеше юк иде. Бары тик мин генә белми идем. Моңсыз, жырсыз бала идем. Хөснулла, Гандил, Дәүләтша абыллар, Өлфәтләр, Фәхруллар, Хәниф абыллар уйнаганда мин соклана идем. Авыл хәзер гармун уйнамый. Гармунчыларның барысы да вафат булып бетә язды.

Иллә яшемә килеп житкәндә кинәт миңа моң инде кебек. Пәлтә аласы акчама мин гармун сатып алдым. Уйнап жибердем.

— Моңлы уйнадың! — диде Галимжан.

Нәрсә соң бу? Әллә гармунчысыз калган авылга миндәе дә ярап торамы? Әллә чыннан да эчемдәге сагыш, Хөснулла абылларның моңы булып миндә уяндымы? Могжиза!

Карьера

Кырымдагы Карадагның Шайтан Бармагы исемле кыясына менгән бер жегет, кире төшә алмыйча кыя түбәсендә ике тәүлек уздырды.

— Үзең менгәнсен, үзең төш! — дип кычкырлар астан.

— Төшә алмыйм, аска карасам — баш әйләнә! — дип жылый жегет.

Вертолет белән килеп алдылар жегетне.

Жәмгыятьтәге биеклеkkә менүләре аһ-һай авыр, түрә булдым дигәч кенә — тәгәрәтеп төшерәләр, ничек төшкәннән сизмиңә дә каласың.

Өч хатын

Кайбер хатын-кыз изге фәғалият вакытында сөйләшми, сөйләшкәнне сөйми, сорашканга җавап бирми. Аның өчен мотлак тынлык кирәк.

Икенчеләре колагына йомшак сүзләр пышылдаганны, үзен мактаганны ярата. шулай итеп кенә ул ләззәт ала.

Өченче бер төрлесе була. Риза булмыйча, бәя күтәрә, юньләп ачылмый, ни качып китми, ни иркенлеккә куймый үзе. Печтәннәп үзен дә, кешене дә җәфалап бетерә. Бәхетсез була андыйлар.

Көнчелек

“Һәр төнне минем янга Зөһрә килә. Ул килгәч тормышның бөтен мәшәкатен онытам. Мин Зөһрәм белән төн ката ләззәт кичәм. Мин ижат итәм. Зөһрә минем куанычым, язмышым. Аерма мине Зөһрәмнән, дип Аллаһка ялварам”, дип куен дөфтәрәнә язып куйганмын. Аны хатын табып укыган. Өйдә хәзер кара буран. Һәр төн хатыным Зөһрә килгәнне минем ишек төбөндә сагалап утыра.

Шуннан соң миңа Зөһрә килмәде. Зөһрә бит — ул ижат алиһәсенен исеме.

Актер

Шөһрәт яратучы булмаса, актер беркайчан да олы сәнгатьче була алмый. Кирәгеннән артык үзен яратса да олы актер була алмый. Чөнки андый актер режиссер хакимиятен үз җилкәсендә йортә алмаячак. Ул театрдан китәргә мәҗбүр.

Котылгысызлык

Жир астыннан миллиардларча тонна руда, таш, нефть, күмер алалар. Ташлар йорт булып, тимер-танклар, машиналар булып жир өстенә баса. Жир асты бушап, өсте авырлыкка түзә алмыйча катаклизмга-гарасатка китерәчәк. Корьән моны сурәтлi. Димәк кеше үз кулы белән ахырзаманны якынайта!

Дәва

Дөньядан актык чиккә житеп бизсән — эссе мунчага бар да, хәлдән тайганчы чабын. Синсәң чәй эчәсен килә башлар. Бал белән тәмле чәй эчкәннән соң үләсе киләмәни инде?!

Артык үскән социализм

Бай тегермәнче каралты-курасын тупылар белән уратып алган. Тупыл гаскәре ут-күздән саклый. Ярни ишелүдән саклый таллар, өянкеләр. Мәчетне дә тупыл агачлары белән уратып алганнар бабалар. Һәр ихата сусыл яфраклар ышыгында утырган.

Тегермәнчене Себергә озатып, тупыларын кистеләр. Өянкеләр дә эчләре череп куышланды, аларны давыл аударып бетерде. Текә яр йортларга якынлаша. Мәчетне клуб ясагач, тупылар корыды. Клубтан чыккан бер исерек шул тупыларга сия-сия, бичараларны корытып бетерделәр. Яналарын утыртучы булмады.

Көзге

Көзгегә карамый үскән кыз саф күнелле, тыйнак була. Хәзерге йортларны көзге белән тутыралар. Алда, арта, янда көзге булгач, кызлар карамый түзәлми. Көзгегә карагач, ул үзенен ямьсезлеген күреп, кимсенә, матурлардан көнләшә башлый. Яки үзенен гүзәллеген күреп масая һәм чытлыкый, канчыкка әверелә. Бозыклыклар әнә шул көзгедән башлана.

Дөньяда тәртип булсын өчен көзгеләрне ватып бетерергә кирәк!

Керәшеннәргә сүзем

Керәшеннәрнең үзләренә генә хас саф керәшенчә, әмма татарча да янгырый торган матур исемнәре бар. Нигә инде керәшен язучыларына татар-гарәп кушаматы

тагарга! Яки ни өчен урыс исемен яздырырга! Гөргөри, Жәкәү, Жәгүр, Мәкчем, Гәүерлә, Кәүри, Көжмә, Үгәпи, Гөрпина кебек исемнәр начармыни! Бик гүзәл янгырашлы үз исемнәрегез!

Нугез

Хатын өчен зур гайрәтле һәм маллы ир кирәк. Бу бәхетле гаилә булып. Малын булмыйча гайрәтең зур булса да хатын сине ир итмәс. Коралын булмыйча, мал иясә булсаң да син хатынга баш булалмассың. Ә Коралсыз да, малсыз да булсаң, хатын мине сөйми, дип жылап йөрүдән ни файда! Бу дөньяда нич югында шул ике нәрсәнең берсе булса, этле-мырлы булса да яшәп була әле.

Күрсәткеч

Мәжлестәрдә яшыләр матур итеп, кич буе борынгы жырлар жырлый алмаса, бу халыкның милләт буларак гомере бик кыска.

Мәгънәсез горурак

“Товарищ, деньги, лошадь! сүзләре урыска татардан кәргән, дип мактанучылар күп. Чибәр хатынынны берәү тартып алып, үзенә мәгъшукасы итеп тотка икән, шуна күрсәтеп:

— Әнә, ул минем хатынны сөяргә итеп тотка! — дип горуракны белән бер бу.

Талант фажиғәсе

Гадәттә, талант иясенә шәхси тормышы төгәл ритмга корылмаган була. Ул дусларына, гаиләсенә рәхәтсезлекләр китерә. Кайчакларда тотанаксыз да булгалый. Шуңа эшләргә башка профессия кешесе эшләсә, ул күрәнми, күрәнсә дә якыннарына гына күрәнә. Ә Мәшһүрнең шыртыт иткәнә дә халыкка ишетелә. Талант иясенә нишләргә соң? Суфый булып йөрәп тә, халыктан качып эчсен, кочсын, типтерсенме? Ягъни ике тормыш белән яшәсенме?

Сталин

Имеш, Сталин янына бер-бер артлы кәрәшен вәкилләре белән мишәрләр автономия сорап кәргән икән. Сталин әйткән:

— Кәрәшен, мишәр дигән асырым милләтләр юк, татар милләте генә бар!

— Карале, малай, Сталин шәп жегет булган икән ул, татарны таркатмича, бөтен бер олы милләт ясарга теләгән! — дип куанучылар да булып, әлбәттә.

Ләкин Сталин параноик башы белән мәсьәләне төптән аңлаган. Әгәр дә Кәрәшен АССРы, Мишәр АССРы, Башкорт АССРы, Нугай АССРы, Кырым АССРы, Татар АССРы булса, һәрбер АССРның да әдәбиятта да, сәнгатьтә дә берәр берәмлеге булып иде. Бер милләтнең алты Академия театры, алты филармониясе, алты Фәннәр академиясе, алты Обкомы, алты Язучылар берлеге булып иде. Артист, музыкант, әдипкә нинди киң мәйдан ачылып иде. Ә?!

Политэкономия гәресе

Капиталистик система — әшәке, яман, кабәхәт, көкәй.

Социализм системасы — шәп, яхшы, матур, төтәй.

Шовинизм

Идел дә, каен да, кыш та, һава да, Кояш та, мунча да, чәй дә урысныкы булгач, башка халыкларга нием кала?

Жирсу

Бекабад шәһәрәндәге бер карчык белән очрашу. Бала чагы, үсмер чагы, кияүгә чыккан чаклары, беренче балалары туып, тәпи йөри башлаган вакытлары аның Кырымда, зәңгәр дингез ярында, йөзем багында узган. Ирексездән жәһәннәм комлыгына илтәп ташлаган бу карчыкка инде житмеш яшь. Ире сугышта һәлак булган, бер улын төрмәгә тыкканнар, кызын көчләп үтергәннәр. Барысы да гөнаһсызга, гаепсезгә. Әби сабыр. Ләкин ул көлемсери алмый. Аның кайгысы белән чагыштырганда тегеләре чүп кенә. Ул туган туфрагына ятып жан бирергә хыяллана. Андый рөхсәт юк. Аның сөякләре инде зәңгәр дингез ярына мәнгә кире кайтмас. Күктүбә исемле бу авыл инде күптән Коктебель диеп атала.

Соңлаган гәрәжә

Еллар бусе мине талкыдылар, үземә тиешле эш бирмәделәр. Мин авырый башладым. Мин картаеп та барам. Бүген (1986 ел) миңа олы вазифа йөкләделәр. Күптән хыялланган эшкә ялладылар. Күчмә театрың баш режиссеры мин. Ләкин мин сөенмәдем. Кыйнап имгәтелгән кешене спортка кыстыру белән бер иде бу.

Бәрәңге корсаklar фәлсәфәсе

— Колумб булмаса, бәрәңгенәң ни икәнән белмәс идек, мең рәхмәт Колумбка! — дип кычкыручылар күп.

Миллионлаган халыкларны кырган өчен Колумбчыларга нәрсә әйтик? Америкадан бәрәңге орлыгы алып кайтканнары өчен кара жәлләдларга рәхмәт укыйкмы? Ә?

Яр

“Сөягән яр” дигәннәре “яр” белән елга яры икесе бер тамырдан булырга тиеш. Ягъни сөйгән ярым — минем ярты өлешем. Елга һәрвакыт ике ярлы була. Ике яр бер елганы тәшкил итә. Ике сөйгән яр бер гаиләненә нигезе була. Ике ярты бербөтен. “Яру” сүзе дә утын яру “яр”дан үзгәрмеш. Бер бүкәнне икегә аеру. Яру. “Ярлы” (фәкыйрь) сүзе дә нәкъ “яр” тамырына барып тоташа булыр. Өйләнмәгән кеше, ялгыз кеше, ярты ғына әле, бөтен була алмаган. “Яра” (жәрәхәт) сүзе дә яру, аеру мәгънәсен үз эченә ала. “Ярыш” сүзендә дә “яр”, аеру, мәгънәсендә. Кырны, арыш басуын ярып, урып — ярыш башлау. “Ярлыкау” да кешене гөнаһлардан аеру, арындыру мәгънәсендә. “Теге яры китте” теге таба китте, аерылып китте. “Яры” (элпә) сүзе дә аерып тора торган катлам элпә-яры. Шулай итеп, “яр” тамыры катнашкан бөтен сүзләр дә аеру, урталай яру, кисәкләү мәгънәсеннән чыккандыр, ихтимал.

Калкан

Күкрәгенә ясалган Ленин сүрәтен күреп аны КГБчылар атмады. Аны аркасы белән бастырдылар, аның аркасында Сталин сүрәте иде, аны исән калдырдылар. Һәм икенче көнне аны асып үтерделәр.

Аерылу сәбәбе

— Ул әллә нинди сәер иде, минем ирем, шуна аерылдым. Эчми, тартмый,

сүгенми. Елмаеп тик утыра мина карап. Шул да булдымы ир! Сәламәт түгелдер ул.

Чын әкият

Әкият ул ялган түгел. Әкият кайчандыр булган хәлләрне бәян итә. Аждаһа, Дио, Шайтан, Юхаларны туры мәгънәсендә аңларга ярамыйдыр. Аждаһа бүген юкмы? Шайтан бүген юкмы, Юха бүген юкмы арабызда? Туры мәгънәсендә аңлаганда да аждаһалар булган ләбаса! Әкият ул була алачак нәрсәләр турында сөйли. Теория ача. Тылсымлы көзгеләр тормышка ашмадымыни? Телевизор, лазерлар. Оча торган атлар, келәмнәр юкмыни?

Әкият ул дөньяда булган яки булачак нәрсәләр турында сөйли.

Автопортрет

Үземнен жигешсез якларым турында мин башкаларга караганда да яхшырак беләм. Мин уртакул шәхес. Бүем да уртача-бер метр алтмыш алты сантиметр, гайрәтем дә уртачадан ким, сәләтем дә чамалы ғына, дигәндәй. Әнә шулай уртакул булып та талантлылар рәтендә саналап кара әле син! Моның өчен Сальери кебек — жен кебек, ат кебек эшләргә, эшләргә кирәк.

Һаман тәхеттә

Әллә нинди тәти жегетләр зур-зур урыннардан төгәрәп төште. Ә Роберт Әхмәтжан, Рәшит Әхмәтжан, Мөдәррис Әгъләм кебек шагыйрьләр һаман шигырь тәхтендә утыра бирә. Аларны ул бисклектән беркем дә, беркайчан да бәрәп төшерә алмый. Алар — мәнгелеккә шагыйрь.

Горурлык

Минем әсәрләрем беркайчан да урысча янгырамайчак. Тукай, Такташ, Туфан әсәрләре янгырамый бит!

Бәйнәлмиләл

Әгәр дә каһарман үз халкы өчен көрәшү мөмкинлегеннән мәхрүм икән, ул башка кимсетелгән халыкларның хокукын яклап көрәшәргә тиеш.

Кыз бала

Ап-ак чүпрәк арасында матур бер кыз бала таралып ята. Ана рәхәт. Ә алда ни көтә соң аны? Исәрек ирләр аны тотып көчләрме? Кулдан кулга кадерсезләнеп йөрерме ул? Рәхимсез көнчә иргәме ул эләгер? Әллә ул бөтен яклап бәхетле булырмы? Була күрсен, берүк!

Жирсү

Бабаларны уйлап жирсим. Жир-суларны Уйлап жирсим. Авылымны уйлап жирсим. Яшьлегемне уйлап жирсим. Бу жирсүемне әжәл генә алып китәр. Әмма ул жирсү әсәрләремдә калачак.

Киләчәк

Бер авылда мин Карлмаркс исемле жүләр кеше очраттым. Бичара ата кеше Карлның исем, Марксның нәсел аты икәнән белмәс дәрәжәдә надан булган, күрсен. Карлмаркс Гобейдуллин иде ул. Байтак еллардан соң мин тагын шул

авылга барып чыктым. Клуб тирәсендә яшш кенә бер мәхлук-тилемсә йөри.

— Исемен кем? — дип сорагач, ул горуруланып:

— Дизайнер Карлмарксович Губайдуллин! — диле.

Кызлар

Хатын-кызны идеаллаштырырга һич ярамый. Үзенне яшътән үк өйрәтергә кирәк: хатын-кыз ул фәрештә түгел, ул да жан иясе, анын да йөрәге, бавыры, эчәкләре, тәрәте, бәвеле бар. Хатын-кызны жир кешесе буларак сөяргә кирәк. Без фәрештә кызлар эзләп ялгышабыз. Фәрештә диеп өйләнгәнәбез гап-гади жир кызы икәнән күргәч, сүреләбез.

Русия

Борынгы исемнәре, борынгы тарихы булган шәһәрләрнен атамаларын сызып, аларга бүгенге түрәләрнен исемнәрен куядан да әхлаксызрак башка эш бармы икән! Мондый имәнгеч фәғалият бары тик Русиядә генә була ала.

Иҗат газалары

Күк тулы тургай сайрый. Әрәмәдә кош базары. Су өстендә чабаклар уйнаклай. Абзарда тук сыер пошкырып куя. Кайдадыр бәхетле кыз кычкырып көлдә... Сагыш талый бәгырьне, сагыш...

Гажәп шәй

Киләчәк буынны тәрбияләп өчен Совет хөкүмәте ниләр генә кыланмый. Бакчаларда, мәктәпләрдә, институтларда, радио-телевидениедә шуна өйрәтәләр, тонналаган китаплар чыгаралар. Язучыларны, театры, киноны шуна жигәләр. Ә балалар арасында сәрхүшлек, наркомания, жинаять артканнан-арта бара.

Бер китапсыз, радио-телевидениесез, партиясез чакта ата-бабаларыбыз ничек итеп таза нәсел тәрбия итә алды икән?

Татар баласы

Борынгы ата-бабаларының каһарманлыгы белән горурулана алмаган халыкның углы мин.

Капиталистлар дөндекләр: белгән көенчә, күргән көенчә Совет халкы кебек бәхетле тормышта яшәргә теләмиләр.

Кибетләрдә, базарда ит-сөт, май юк чагында тәмле ризыкларны ничек әзерләргә өйрәткән китаплар бик күп чыга торган иде.

*Жир әйләнә очып йөри
Титов белән Гагарин;
Кибетләргә килеп керсәң,
Кильки белән маргарин*

*Кишталәрне басып тора
Юан-юан колбаса;
Анысы да буамас иде,
Дуңгыз балаламаса.*

(Сара Садыкова авызыннан)

Мантыйк

— Ни өчен син хатынынны үтерден?

— Каршы әйткәнә өчен.

- Каршы әйткәнгә генә кеше үтермиләр.
- Үзенә каршы әйткәннәргә хөкүмәт үтерә ич әле.

Хатынын үтергәне өчен ана биш кенә ел бирмәкчеләр иде, тагын ун ел өстәделәр.

Ысул

Урыс язучыларының тарихи әсәрләренә күрә урысның иң олы дошманы татар. Татарны бетерер өчен ул ниләр генә кыланмады, сугышта алгы сызыкларга куеп кырдыру дисеңме, зинданнарға ябу дисеңме, изү, мыскыл итү, чуқындыру дисеңме — бар да бар. Ләкин татарны алай гына бетереп булмасын алар аңламый. Татарны бетерү өчен ана күпләп корал өләшергә кирәк. Баштанаяк коралланып алса, татар бер-берсен кырып салачак.

(Милли Мәҗлеснең Икенче корылтаеннан соң тутан фикер)

Фараз

Урысның фажигасе — бөеклек чирендә. Урыс булмаганның фажигасе — мескенлек хастасында. Килер заман, урыс анлар: алай ук бөек милләт түгел икән лә ул. Урыс булмаганнар да алай ук беткән милләт түгел икәнлекләрен аңларлар. Ләкин бу чорда фашизм урамга чыгачак. Кан күп коелчак һәм шуннан соң урыс гап-гади халык булып, кимсетелгәннәр дә үз урынына баскач, дөнья тынычланачак.

Дәлил

Һәр кеше талант белән туа. Моны башкаларга исбат итәргә генә кирәк. Исбат итәргә өлгерсәң — син даһи, өлгөрмәсәң — эшен бетте, кодагый.

Алиментщикның куанычы

Үз балаң өчен алимент түләү ул гадәти бер күренеш, кеше баласы өчен алимент түли башласаң — эш харап!

Тау күленгә

- Биеккәй генә биек тау башындагы күлгә балыклар кайдан килде икән?

Сурәт

Зәңгәр касәдә асылташлар жемелди башлады, ягъни кич булды, күктә йолдызлар кабынды.

Абруй

Баш редактор булунын абруйлы эш икәннен һәркем белә. Алайса, ни өчен бер язучы да стена гәзите “Тыңгысыз каләм”гә баш редактор булырга тырышмый?

Фикер

Кыю фикер — ул сайрар кош, һәрвакыт читлектә.

Сарман зираты

Бабайлар сөяге өстенә кибет салдыгыз. Шушы да булдымы культура!

Чаллы зираты

Шундый мәһабәт бер каберстан иде. Борынгы кабер ташлары, нәфис язулар, изге догалар чардуганнар арасы тәрәтханәгә әверелде. Буш шешәләр, бөкеләр, консерва калайлары, презервативлар ауный борынгылар өстендә. Кемнәр болар? Нинди пычрак, кабих жаннар? Кайсы илдән? КамАЗ төзәргә килгән яшьләремә, татарлармы, урыслармы? Кемнәр? Жавап бирми берәү дә, тик зират таллары гына үкереп-үкереп жылый төн урталарында.

Сайлану

Күпләр белән типтергән хатын иргә чыккач, яхшы хатын булып китә... Әллә кемнәрдән калган хатын иргә чыккач та әллә кемнәр белән гүләйт итә... Кыз килеш кияүгә чыгып та, кулдан- кулга йөри башлый торганнар да житәрлек... Кыз килеш кияүгә чыгып, тугры хатын булып яшәүчеләре бар, шөкер.

Алдагы өч хатынның кайсысына өйләнәр иден?

Ленин

Аны бөек акыл иясә диләр. Исәрек Русиядә сәгадәт төзеп булмасын да анламаган кеше акыллы була аламы?

Демократия

Сәхнәдә ике якта ике “Максим”ка, икешәр автоматчы. Көпшәләр тамаша залындагы кешеләргә төбәлгән. Уртадагы өстәл янында президиум утыра. Алар берәз бөкрәя төшөп, горилла кебек каш астыннан гына нәфрәт илә залга бага. Жыелышны алып баручы:

— Кемнәр каршы? Каршылар юк! Күрсәтелгән кандидатура бер тавыштан сайланды!

Мәхәббәт

Сөйгәнә өчен Ватанын саткан, гаиләсен ташлаганнарны хурлыйбыз. Ата-анасы, Ватаны, гаилә мәнфәгатьләренә күрә сөйгәнәнән баш тартканны хуплыйбыз. Юкса, мәхәббәт сәясәттә азат булырга тиеш.

Тәнкыйтьче

Сәнгать әсәренә соклану бәхетеннән мәхрүм икән, аның хурлавы хуплау, мактавы сүгү булчак.

Яңача мещан

Яхшы китапларны гади халык алдыра алмый, кыйммәт һәм алар кибетләргә кайтмый. Кайтса да аларны райком, райкомлдагылар алып бетерә. Үзләре дә укымый, халыкка да бирми.

Трамвайда

- Син кайсы институтка керден?
- Ветеринарийга.
- Мал духтыры буласың алайса?
- Нәкъ шулай, дустым.
- Ә мин медицинскийга.
- Кеше духтыры буласың инде, алайса.

- Шулай.
- Укып бетергәч син мине, мин сине дәвалыйм булып чыга инде, — дип “Мал духтыры” төшөп калды.
- Медицинскийга кергәннен иптәше:
- Ул бит сина “хайван” диде, син дәшмәдең.
- Ничек?
- Мал духтыры кемне дәвалый соң?
- Һәй, аныкын аңламассын: ул һәрвакыт кактырып-суктырып сөйли инде.

Байрак

“Коммунизм байрагын тагын да югарырак!” дигән өндәмәне үзенчә туры анлап, бер коммунист һәр көн сасн идарә каршындагы байракның сабын озынайта икән. Берзаманны байрак күренмәс була. Колга гына күккә ашкан. Мәркәздән килгән вәкил, кайда сезнең байрагыгыз? дигәч, байракны төшерәләр, байрак урынында теткәләнеп беткән чүпрәк кенә булып чыга. Вәкил нидер әйтергә авызын ача, колга озайтучы шундук астына жиффәрә.

Ике заман

Көрәк, кәйлә, китмән, балта белән эшләп тапкан мал гайләне матур-таза яшәтте. Трактор, комбайн, бульдозер, машина эшне жинеләйтте, әмма гайләдә күтәрә алмаслык авыр мәсьәләләр артты.

Ватансөяр

— Нинди горурлык, нинди Ватанпәрвәрлек турында сөйлисен син? Өстендә—фин костюмы, япон курткасы. Герман зонтигы кулында, аягында чех катасы, авызында Америка сагызы !

ШИГҖРИЯТ

Нурмөхәммәт Хисамов исеме журналыбыз укучыларына яхшы таныш. Ул — борынгы татар һәм төрки әдәбиятлары — шигърият белгече, филология фәннәре докторы. Кол Галидән алып бүгенге шагыйрьләргә кадәр олуг традицияләр үсешен тирән анлаучы галим үзе дә шигърь яза. Журналыбызда да дөнья күргән шәлкемнәре, аерым басма булып чыккан китабы, көйгә салынган шактый күп җырлары бар аның. Ул бигрәк тә кыска, хикмәтле шигърьне якын күрә, дүртъюллыклар — робагыларга мөрәҗҗәгать итә, күңеле белән омтылган «төркиләр берләшүенә», милләтне үстерүгә комачаңлык торган тискәре якларыбызны тәнкыйть тә итә — күптән түгел алтмыш яшен тутырган галим-әдипнең, инде ил агасынын, шиксез, тормыш сабаклары, ачы тәҗрибә авазы алар, мөгаен...

Нурмөхәммәт Хисамов

ДҮРТЮЛЛЫКЛАР

И кыз бала!..

И кыз бала! Син дөньяга кылган
Бары наз һәм бәхет күрергә.
Җилбәзәкнең шаян бер сүзенә
Үзең эзер гомер бирергә.

Нәфрәтем, мәхәббәтем

Максатка очып барганда,
Йөзтүбән төшәр атым —
Сакла, дөнья, буталудан
Нәфрәтем, мәхәббәтем.

Башың имә!

*Иляһи, калмасын көнөң аларга.
Дәрмәнд.*

Түрэләргә барма гозер белән,
Юкка имә горур башыңны.
Сиңа артык берни кирәк түгел,
Тыныч аша хэләл ашыңны.

Тел белән

Тел белән ул ярып милләт яклай,
Милләтчегә үзе түземсез.
Империя аны уяу саклай —
Шаһгалиләр нәсле үлемсез...

Коркыт сыман

Улларымда иман булса шикле,
Коркыт* сыман йөрмәм гүрдән качып.
Бу дөньяга килер юллар чикле,
Китәр өчен барлык юллар ачык.

Акча хакимияте

Бу ни заман: хәтта дуслар сатыла!
Шул хыянәт хасмыни соң барчага?
Табып була меңләп адәм актыгын,
Табып булмый чын кешене акчага...

Мәңгәрләр

Бөеклек тә, юмартлык та, игелек тә
Асыллары белән һәрчак тиң-тәңгәлләр.
Шул сыйфатлар белән балкый бик биектә
Татар-төрөк галәмәндә НҮР — мәңгәрләр**.

Әбугали ибне Синадан

Киек исен иснәгәндәй ау эте,
Берәүләрнең серләр иснәү — гадәте.
Әсиреңне саклагандай, сакла сер, —
Ычкындырсаң — синдә әсир халәте.

Төрки дастан каһарманы.

**Мәңгәрләр — мәданиятебезгә филантропик ярдәм күрсәтүче Төркиядәге татар кәсәбәчеләре.

Натурадан күчереклэр

Нотыкчы

1

Канэгательек белэн янган күзлэрэндэ
Алтын түгөл, ялтыраган бакыр булыр.
Мэжлеслэрдэ бугаз ярган сүзлэрэндэ
Вакарь булыр, мэгниэ ягы тақыр булыр.

2

Мэжлес саен мине мактап нотык тоттың,
Яулаганда шөһрэт һәм мал рэхәтен.
Ә үзең кирәкленең барын алгач,
Этлек белэн кайтардың син рэхмәтен.

Замана сәүдәгәрә

Йөрмәсәң дә ераклардан товар ташып,
Чын сәүдәгәр даны иттең үз даныңны.
Гаҗәеп тиз баеп киттең, кыйммәт сатып
Иң арзанлы милкенең син — вөжданыңны.

Заманга мәдхия

Галимлекнең титуллары синдә мулдан,
Язганыңда ләкин аның жисеме юк.
Замананың мөмкинлегә ай-һай зурдан —
Наданлыкның нинди затлы исеме юк!

Бу да кирәк

Дусларым күп, дошманым юк дисеп йөрдем,
Тик син кылган хыянәттән сызды йөрәк.
Ә зыян юк, мин ачтым бер хаҗыйкатыне:
Дуслар кадрен белү өчен бу да кирәк!

Урыныңны таптың

Бөекләргә кизәңүне гадәт иттең —
Аптырыйсың хәзер нәфрәт күплегенә.
Тибәрелә-тибәрелә килеп життең
Яндырасы шәһәр яны чүплегенә

Тартюф

Тышынан ул һәрчак изге, игелекле,
Күңлең биләр матур сүзләр сайрап кына.
Тик эченнән һәр нәрсәгә үз исәбе,
Үз файдасын көйләр форсат жайлап кына.

Гомерлек дус

Миңа бик күп мактау сипте, тост тоткандай,
Борчу төшсә, кайгырышты, ут йоткандай,
Язмышымда балкып якты кояш чыккач,
Кара көйде, үзен яшен, ток суккандай.

Төркиләрем тагын берләшә

Изге жирен басып алгачтын,
Комсыз кавем, явыз албасты,
Тарихларын манчып хурлыкка,
Халыкларын салып коллыкка,
Жүрләренең талап байлыгын,
Суырганнар рухи саулыгын.
Корытырга нәслен жирдә
Балаларын сөргән чит илгә.
Хакарәтләп асыл ханнарын,
Ирләренең түгеп каннарын,
Сугышсыннар, диеп, үзара,
Тырышкан ул ара бозарга.
Тик булса да авыр — юллары,
Бер атаның игез уллары
Икәнлеген тоткан хәтердә,
Кергәндә дә кара кабергә,
Туганнары барга инанып,
Югалтмаган төрек иманын.
Бар төркиләр торып бастылар,
Бер-берсенә кочак ачтылар.
Иркен тынлы озын көйләргә
Яңрый жырлар төрки илләрдә.
Ала таулар, Ыссык күлләрдә,
Сыр дәрьяда, иксез чүлләрдә,
Төмән, Тубыл, Янисәйләрдә,
Әзербәйжан, Карачәйләрдә,
Идел-Урал, Аю-Дагларда,
Фирганәләр, гүзәл багларда,
Бөек сулар, киң үзәннәрдә,
Кара комнар, Синсезәннәрдә,
Хакас, Тува һәм Алтайларда,
Дунай, Саха һәм Байкалларда,
Кара дингез, Урта дингездә —
Төркиләргә терәк нигездә
Тамырын барлый төрек дөньясы,
Нур сип аңа, ирек кояшы!
Ташла, тарих, сәер мирасың,
Сакла, Тәңрем, ызгышудан син!
Кунаклаша, сайрый, гөрләшә,
Уртаклаша, яши, серләшә,
Киң жир буйлап атлый янәшә,
Төркиләрем тагын берләшә!
Сафыгызга килә лаеклар —

Юл бирегез, илләр, халыклар!

УЖЫМ ИСЛӘРЕ, ЧЫК БӨРТЕКЛӘРЕ...

Нəҗип Мәдияр — егерме сигезенче елгылар буыныннан. Әйе, балачаклары сугыш вакытына туры килгән, буразнага ябышып үсмерчагың каршылаган, иген басуларын, икмәкне илаһи итеп күреп, аларга табынып үскән авыл малайларының берсе ул. Шул балачак, шул чор кичерешләре гомер бие озата бара, кабатлана, җырга күчә кебек. Шуңа да — гомер һәм хезмәт юлын Арча районының Кызыл Утар авылында колхозчы, аннан хисапчы булып башлаган, армия хезмәтен дә үтеп кайткан, Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлагач, төрле район (Кызыл Юл, Арча, Балтач) газеталарында эшләгән, Лениногорскида телестудия корреспон-

денты булган, ә инде 1980 елдан Чаллыда — шәһәр мөхитендә яшәгән Нəҗип Гәрәй улы Мәдияров — әнә шул ятим-ярлы Балачак иленнән, уҗым кырларыннан, шигырендә исә — авылча гадилек-сәдәлектән, беркатлылык һәм крестьянча сабырлык белән үҗәтлектән аерылгысыз кебек...

1960 елда дөнья күргән беренче китабының исеме дә — авылча, Сибгат Хәким мәктәбеннән икәнә күренеп тора: «Чык бөртекләре»... Аннары — «Син генә уйларымда», «Уҗымнар уянганда» китаплары. Шул ук кичерешләр, табигый лирика, күпне күргән крестьян фэлсәфесе.

«Рәшәле офыкларым» (1979) исемлесе — калыңрак, саллырак... Балалар өчен китаплары да бар («Күбәләк» һ.б.) Уннан артык китап. Колке-һөжү шигырьләре, мазәккә охшаш халыкчан бәләкәй хикәяләре дә басылып тора.

Соңгы елларда язган шигырьләрендә уйланулар, сагыш-борчулар, дөнья җаме күбәя кебек. Өлкәнәю билгесе... Әйе, чык бөртекләредәй ялтырап алган — гомер һәм заман, дөнья турындагы уйлары. Авыл язмышы, туган җир турында житмеш яшьлек ирнең кичке моңнары... Кичләр дә чыкмы була шул: мөгаен, мәңгелек өмет, хыял көмешедер ул чык бөртекләре!

Рәдиф ГАТАШ.

Нəҗип Мәдияров

Яна учак

Болын тугаенда тон урнашты,
 Әрәмгә энгер сарылды.
 Сүнде көн, тик төнгә бер уч якты
 Булып анда учак кабынды.
 Коры-сары чыбык-чабык өстәп,
 Юанабыз, аны үрләтеп.
 Яна учак, безнең сүнеп барган
 Өметләрне кабат дөрләтеп.

Барам баруын

Барам кырга, мине анда,
Белмим, нилэр тарта соң?
Белэм икэн, бар ич аннан
Шатлык жыеп кайтасым.
Барам гомер юлы буйлап,
Бар күп жирлэр айкасым.
Барам да... бер киткэч, анда
Юк ич кире кайтасым...

1996

Ак хыялым идең, югыйсэ

Тагын каенлыкка килдем,
Уйда йөзгэн көнөм бит.
Караңгы төнөмдэ дэ син
Ак хыялым идең бит.
Югалдың, тормыш баткагы
(Мин-минлегең өченме?)
Суырып алды үзенэ,
Кызганмады һич сине.
Инде төн. Керфекләремэ
Ник аклык эленми соң?
... Кара төндэ ак каен да
Ак булып күренми шул.

1995

Бодай жире

*Ап-ак икмәк биргән кара туфрақ,
Гүя моңлы көннәр кичерә.*

Бу фикерне илһам дөрлэгэндэ
Күптән-элек язган идем мин.
Менэ тагын, авылыма кайткач,
Бодай үскән кырга килдем мин.
Тамырлары биргән көч-нигъмэттән
Башаклары төшкән иелеп.
Акрын гына тирбэлэлэр алар,
Жайга искән жилгэ жигелеп...
Бодай жире, нигъмэт дингезенэ
Жаным эсир — күпме килсәм дэ.
Бер тапкыр да күңелем бизгәнә юк,
Мең тапкырлар аны күрсәм дэ.
Күз алдымнан китмәс бер чакта да
Бу искиткеч гүзэл күренеш...
Килгән идем монда шөбһэләнеп,
Кайтам төяп таудай сөөнеч.

1995

Явызлык тээсире

Дошман сүзе үтсэ
Арага,
Ап-ак хис тэ хэтта
Карала.

1996

Ажаганнар

Без танышкан төнне офыкта
Уйный иде алтын ажаган.
Күр эле син, гажэп, ул чагында
Бер мэхэббэт икебезнең өчен
Уртақ булган, тигез яраган.
Еллар үткэн. Күңелем савыккан
Айрылышу биргән жэзадан.
Тик шулай да уртақ сөю өчен,
Күчеп кайчак яшьлек офыгыннан,
Йөрэгемдэ уйный ажаган.

1976

Сызгырулар

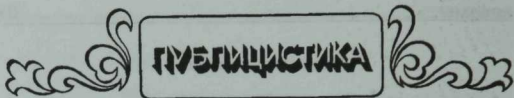
Бала чак бит. Бик күп төрле
Сыбызгылар сызгырттым.
Шул сызгыруларым белэн
“Жил-давыллар ыжгырттым”.
Сызгыручы балаларга
Йөрим хэзер кызыгып;
Их, гомерлэр үтте шул, дип,
Куям кайчак сызгырып.

Була вакыт

Була вакыт, уй һәм хыялларым
Тормыш белэн никтер ялганмый.
Әкиятләрден дореслекне табам,
Чынбарлыктан исэ — яланны.

1997

Марсель Зарипов

ИВАН ГУБКИННЫҢ ТАНТАНАСЫ ҺӘМ ФАҖИГАСЕ

ТАТАРСТАН НЕФТЕ ҺӘМ НЕФТЬЧЕЛӘРЕ ТУРЫНДАГЫ ДОКУМЕНТАЛЬ КИТАПТАН

Татарстан нефте һәм нефтьчеләребезнең эш-гамәлләре турында язучы Марсель Зариповның күләмле китап язучы хәбәр итеп, ул әсәрнең "Яшел чишмәләр" исемле бүлеген журналыбызның 1997 елгы июль (N 7) һәм сентябрь (N 9) саннарында бастырып чыгарган идея. Укучыларыбызга биргән вәгдәбезне истә тотып, бу санда М. Зарипов китабыннан Татарстан нефте тарихына кагылышлы яңа бер бүлекне урнаштырабыз. Ул Марс Шабәев эшкәртүендә һәм ирекле тәржемәсендә бирелә.

Яхшы сыналган Кавказ нефте чыганакларын берәз гына өмет уятырдай Идел буе чыганакларына алыштыру, минемчә, хәтәр төвәккәллек кенә түгел, хәтта гади акылсызлыктыр.

Дмитрий МЕНДЕЛЕЕВ.

Нефть сәнегатенең үсеше һәм язмышы турында уйланулар-фикер йөртүләрдән. 1887 ел.

Эзләнүләргә җайлы шартлар тудырылса, дән-якүлөм өнәмияткә ия гаять зур яңа төбөк пөйда булырга мөмкин.

Иван ГУБКИН.

Идел буенда нефть барлыгын тикшеренү-эзләнү турындагы отчетыннан. 1919 ел.

Ике зур галимнең өнә шундый капма-каршы фикерләре аркасында, бер яктан төрле казылма байлыклары белән дан тоткан Урал таулары, икенче яктан табигый транспорт юллары булган Идел, Чулман, Агыйдел, Нократ, Зөя, Ука һәм башка йөзләрчә вак елгалар, шул елгалар буенда нефть чыгарырга сәләтле бихисап күп халыкның яшәве исәпкә алынмау — бу төбөкләрдә нефть ятмаларын ачу-табуның озакка сузылуына бер сәбеп

булса, икенчедән, вакыйгалар күрсәткәнчә, иң күәтле нефть фонтаннары, димәк, иң әһәмиятлеләре Татарстанда соңлап табылу да шул ук фикерләр каршылыгына барып тоташа.

Әйдәгез, картага күз салыйк та, тарихка «Икенче Баку» исеме белән кереп калган бу төбәкләрнең географик торышын төгәенлик әле. Гомуми бер «Зур Идел» исеме алган киңлекләрдә Россиянең ярты промышленносте-сәһәгә тупланган, нефть эзләү елларында да ул шулай булган. «Икенче Баку»ның төньягында Котып түгәргәне таба Коми республикасына барып тоташкан Пермь өлкәсе; көнчыгышта — кылганлы далалары Урал таулары белән каймаланган Башкортстан республикасы; аннары — уңдырышлы чирәм җирләр, мәгдән (металл), нефть һәм газ төбәге булган Оренбур өлкәсе; уртадарак — Самара өлкәсенә яшел оазисы белән Татарстан республикасы. Күәтле Идел, Чулман, Агыйдел, Нократ суларының берге кушылган җирләре... Нефтькә бай Апшерон ярымутравынан бик күпкә зур — сигез йөз мең квадрат километр чамасы мәйданны биләгән бу җирләр үзенең «кара алтын» запасы белән илнең Бөек Ватан сугышынан соңгы төп нефть хөзинәсенә өверелде. Барысын да санап тормыйча, ике күрше республикадан гына саннап китерик: Башкортстан бер миллиард тоннадан артык, Татарстан ике миллиард яримнан артык «жир мае» бирде. Шунысын да искә алырга кирәк: Татарстан нефть иң яше, аны башка төбәкләрдән шактый соң таптылар. Пермьдәге Чусовая фонтаны 1929 елда, Башкортстанның Ишимбае 1932 елда, Оренбур Богырысланы 1933 елда, Самараның Алмалы ерымы (Яблочный овраг) 1933 елда ачылган иде. Татарстанның Шөгәр нефть ятмасы бары тик 1943 елда гына табылды.

«Икенче Баку» дип аталган бу төбәкләрне сусыз-эссе Гарәбстан ком чүлләренә дә чагыштырып булмый, урыс тарихчысы Николай Карамзин «табиять каберлеге» дип тамгалаган Себер сазлыклары да, Америка нефтьчеләре самолетлар белән вахтага йөри торган зөмһөрир салкын Аляска кырлары да түгел бу яклар. Хужалык итү өчен гаять уңайлы мул сулы елгалар, беренчедән, арзанлы транспорт юлы булса, икенчедән, су-урманнар, саф һава — кешеләр яшәү өчен мөһә дигән тирәлек, өченчедән, уңдырышлы басу-кырлар, каерылып печән үсә торган болын-тугайлар шул халыкны ашатып-туендырып тора. Бу якларда нигезләнгән-төзөлгән бихисап сала-калаларда дистөләгән миллионнарча халык яши.

Карагыз өле: Казан, Уфа, Оренбур, Самара, Пермь — нинди зур административ-индустриаль үзәкләр! Болар өстөнә, җирле әһәмияткә ия булып, инде хөзер дөньякүләм масштабка үрләгән Әлмөт, Бөгелмө, Богырыслан, Бәләбей, Алабуга, Лениногорск, Троицк, Көнгөр, Орск... Боларның күбесе соңгы елларда нефть промыселының, машина төзәлешенең, төрле казылма байлыklar чыгару, минераль чимал җитештерү, күн-тире эшкөртүнең үзәкләре булып җитешмәдемени?

Бу якларда нефть барлыгы, кем әйтмешли, хан заманнарыннан ук билгеле булган. Борынгы җирле халык «таш мае», «тау мае», «жир мае» дип төрлечә атап йөрткән нефть белән арба күчәрләрен майлаганнар, мәгдән каралтканнар, авыруларны имләгәннәр. «Кара алтын»га мөнәсәбәт изге-кадерле булган, аны иң әүвәл дева-шифа өчен генә тотканнар, аннары соң гына башка хәҗәтләргә файдаланганнар.

Россия Фәннәр Академиясенең беренче өгъза-мөхбире Николай Рычковның Идел бие нефть кизлүләре турындагы түгә язмалары уңайданча йөз башына карасалар да, Идел-Урал төбәкләрендәге нефтьнең бәхәтле сәгәте бары тик егерменче йөзнең беренче яртысында гына суга. Юкса, нефтькә булган гаять зур кытлык бу вакыйганы тизләтергә тиеш булгандыр. Ә тизләтмәгән, хөзинә ачылмый яткан. Ни өчен?

* * *

НИ ӨЧЕН? Мин бу тарихи хәлләр турында күп уйландым. Безнең эрага кадәрле кытайлар бамбук-камыш торбалар аша нефть чыгарып азапланган заманнарда, Константинопольне саклаучы грекларның судай агып торган «сыек» утларынан башлап Дмитрий Менделеевның Баку һәм Пенсильвания

нефтьчеләренә барып йөрүләре, Иван Губкинның Идел бие экспедицияләренә кадр булган арадагы «нефть коесы» тарихын актардым, төрле юрау-фикерләүләренә, вакыйгаларны чагыштырып карадым һәм, көтмөгәндә, үземчә кызыклы нәтижә ясадым шикелле.

Нефть — ул, чынлап та, табигатьнең ил-дәүләтләренә, кыйтгаларны, халыкларны дошманлаштырган-бүлгөлөгән гажәеп бер сихерле-аңлашылмас могжизасыдыр. Әгәр дә без ил-дәүләтләр турында сүз йөртсәк, күрербез: бер дәүләтләр нефтькә бай, шуны эзләп табып, жир астыннан чыгарып-эшкөртеп, һейбәт бөягә сатып байлык-муллыкта яшиләр; ө икенчеләрендә нефть ятмалары юк, алар аны сатып яки яулап-сугышып алырга мәжбүрләр.

Нефтькә өмет белән караучылар да, өметсезләр дә — фән телендә өйтсәк, оптимистлар ө пессимистлар да бар. Пессимистлар өйтә: табигать байлыклары чиксез түгел, бер заман нефть тө бетөчөк, шуңа күрә аны яндырмаска, ө бөлки бары тик минераль чимал итеп файдаланырга — табигатьтә булмаган төрлө кирәкле өйберләренә ясауга, шул исәптән, азык-төлек житештерүгә дә тотарга кирәк, диләр. Оптимистлар исе, киресенчә, нефтьнең жир астында иксез-чиксез булуына ышаналар, ул анда күл-диңгезләр, хөтә океаннарны төшкил итө, як та электр энергиясә, яктылык чыганагы, бензин, ягулык майлары итеп төлөгөнчә файдалан, диләр.

Шушы бүленештөн чыгып караганда, бөөк урыс химигы Дмитрий Менделеевны пессимистлар төркеменә кертергә кирәктөр. Ул: «Нефтьне яндыру — мичне акча ягып жылытуга тиң», — дип кисөтө килгән. Егерменчә гасырда аның тарafdарлары да шул фикерне куөтлөгөннөр. Атаклы немец физигы Маркс Борн: «Күмер һәм нефтьне яндыру өчен генә тоту гаять зур исраф итүдөр», — дигән. Ә индә нефтьне-газны иң күп тотучы ил — Америка Кушма Штатларының бер галиме Ральф Лэп: «Жирнең тиңсез мирасы булган байлыкны нефть һәм табигый газ килеш кенә яндырып бетерө баруны мин вөхшилек дип саныйм. Аларны жылылык алу өчен генә яндыру — жинаять белән бер», — дигән. Нинди кискен сүзләр: «мичне акча ягып жылыту», «исраф итү», «жинаять» «вөхшилек»...

Өмма табигать могжизасы — нефтьне яндыру файдалырак-нөтижелөрөк дип караучы оптимистлар күбрөк һәм алар, «исраф итүчелөр», «жинаятьчелөр» дигән тамгалауларга карамастан, үз эшлөрөн эшли торалар.

Жир куеныннан алынган нефтьнең туксан проценты электр станцияләре, мартен мичләрендө, химик аппаратларның форсункаларында яндырыла; шөһөрлөрне жылыта, төрлө моторларны эшлөтү өчен бензин итеп тотыла, һөртөрлө техниканы эшлөтө — кыскасы, кайда энергия көчө, яктылык һәм жылы кирөк, шунда файдаланыла. Көшөлөк өчен хажөт булган барлык энергиянең житмөш процентын нефть белән газ бирө.

Бу энергия чыганаclarын иң күп яндыручы ил — Америка Кушма Штатлары. Ул хөзер өл сәен бер миллиард тоннага якын нефть исраф итө. Дөнья халкының нибары алты процентын төшкил итүчө 150 миллион америкалылар Жир шарындагы энергия чыганаclarының өчтөн берен тоталар һәм һавага шул кадр өк өлөш зарарлы матдөлөр — углекислый газ, күкөрт, авыр мөгдөннөрнең тозлары ишөлөрне чыгаралар. Аларны жыллөр һава ташкыннары белән дөньяның барлык якларына тарата һәм көшөлөр өстөнө коя төра.

* * *

ДӨНЬЯ фөнө тарихында, мөгаен, бер өк изгө эшкө — Илгө иминлек-муллык китерүгө хөзмөт иткөн, нефть табу өчен янган-көйгөн, өмма бу юнөлөштө Менделеев белән Губкин шикелле икесө икө төрлө мөмкинлеклөр күргөн башка галимнөр юктыр да.

Күп балалы гәилөдө төпчөк булып туган унжиденчө бала Дмитрий Менделеевның өти-өнилөрө шактый зыялы булганнар. Аның өтисө шул заманнарда Себернең башкаласы исеменә дөгьва кылган Төбөльскида гимназия директоры була. Дмитрийны ирө үлгөннөн соң тол калган өнисө педагогия институтына укырга көртө. Килөчөктө фөндө исеми якты йолдыз булып янасы өгетнең тормыш юлы өнө шулай укытучылык бөлеме алудан башланып китө.

Ваня Губкин да тормыш юлын укытучылыктан башлый. Әмма, «пешекче балаларына» гади хәреф танудан артыгы кирәкми дигән фикер хөкем сөргән заманнарда И. Губкин авыл балаларын укырга-язарга, арифметиканың дүрт гамеленә өйрөтүдән ары уза алмаган. Шулай да ул жәйгә туган йортына күпмедер акча алып кайта алган. Аннары ул педагогик журналда авыл мәктәбендә эшләү тәҗрибәсе турында берничә мәкалә дә бастырган. Надан Россиянең авыл мәктәпләрендә шулай мәкаләләр язарлык укытучылар күп булгандыр дип уйламыйк.

Шулай итеп, Иван Губкинның да тормышы-язмышы ачылган шикелле: мөктәп, укытучылык. Ул өйләнә, улы туа. Шул заманнарда абруй-дәрәжәле булган, илдә бердәнбер Тау институтында укырмын дип уйлап та карамый өле.

Тау эшенә һөвәслек-дәрт кайчан, ничек тугандыр — әйтүе кыен. Авыл побының чарлагында тузанга батып яткан китаплар арасынан үзе ишетмәгән-белмәгән фон Клейст дигән берәүнең «Геология» исемле китабын табып алмаган булса, белмим, арифметиканың дүрт гамелә кебек ачык аңлаешлы авыл тормышыннан серлә эзләнү, өметләр һәм өметсезлекләр, югалту һәм табышлар дөньясына — сөйләп-аңлатып бетермәслек җир асты төпкелләренә тартылган булып идеме икән ул? Әнә шул бер китап авыл укытучысының күңелен айкап ташлагандыр, серлә-сихерлә эзләнүләр вәсвәсәсенә ташланырга мөҗбүр иткәндер, ахрысы.

Дмитрий Менделеев, абруйлы башкала университетларына керә алмыйча, ул замандагы кагыйдәләргә буйсынып, үзе яшәгән төбәктә — Казан университетында гына белемен давам иттерергә тиеш булса, Иван Губкин исә, крестиян баласы буларак, педагогия институтыннан ерак сикерә алмый, фөнгө юллар аңа ябык була. Шуңа карамастан, утыз яшьлек укытучы тау инженеры булырга, ташкүмер, мөгъдән рудалары, минераль байлыklar эзлөп табарга хыяллана. Бер ел эчендә ул ике имтихан тоты: гимназиянең өлгергәнлек аттестатын ала, аннары Тау институтына укырга керә.

Укып, тау инженеры дипломы алып чыккан Иван Губкин Геологик комитетның адъюнкт-геологы сыйфатында җиденче хезмәткәр булып эшкә алына. Аңа Майкоп төбегендәге Ширван нефть ятмаларының табышмагын чишү бурычы йөкләтелә.

Беренче Бөтендөнья сугышы алды еллары. Россия академикларының кайчандыр нефть турында «яман исле, куе, кара һәм пычрак, ул бары тик арба күчәре майларга, баулар сумалаларга, филтә-факел ише нәрсәләр ясарга гына яраклы» дигән сөөр-мөзөк фикерләре инде оңытылган. Бакыр, бронза, тимер чорларына алмашка, атом-галәм чорының алшарты буларак, нефть гасыры килә. Рудольф Дизель нефть двигателә уйлап таба. Америкалы Форд һәм немец Даймлер-Бенц «атсыз арбалар» — автомобильләр эшлөп чыгара башыйлар. Гадәт буенча, «фөлән ат көчлә» дип йөртелсәләр дә, аларны ягулык йөгөртә. Тимер юлларда паровозлар чабыша. Күккә аэропланнар күтөрелә, елгаларда-диңгезләрдә корабларның күмер белән жылытыла торган казаннарын мазут форсункалары алыштыра. Серлә «кара май — нефть һәр җирдә кирәк була башый, баерга төлөүчә эшкүарлар, бер-берсен уздырып, яңадан-яңа нефть ятмалары эзләргә тотыналар. Америкалылар англизләрнең борынына чиртмөкчә, англизләр исә немец, французларны һәм, әлбәттә инде, дөнья базарында беренче көндөшләр — урысларны узып китмөкчә булып тырышалар.

Урыслар да төшөп калганнардан түгел, көбестә шулпасын чабата белән чөмермиләр, үз нефть мөһфәгәтләре өчен көрәшәләр, Россия базарларында гына түгел, чит илләрдә дә көндөшләрөн үз көйләренә биетмөкчә булалар. Нефть өчен озын-озакка сузылган бу чабыш-бөйгенә америкалы Джон Рокфеллер башлап жибергән дип санылар. Ул кайда көч белән, кайда хөйлә белән бай нефть ятмалы җирләрнең хужасы булып ала, җир маеннан керосин кудыра, аны үз ватанында гына түгел, комсыз кулы җитә алган башка илләргә дә сата башый. Инглиз-голланд фирмасы Шелл башында торучы эшлекле-булдыклы Генри Детрингны «нефть Наполеоны» дип йөртәләр, ул Джон Рокфеллерның үкчәсенә басып килә. Бернинди едөп-өхлак кагыйдәләре

белен санлашмаган бу узыш-ярышка урыслар да катнашып ките һәм, өйтергә кирәк, булдыралар: гасыр башында, америкалыларны узып, елына ун миллион тоннадан артык нефть чыгаралар.

Әмма нефть сәнгате тоташ уңышлардан гына тормый. Киресенчә, һәр уңыш өчен чишелмәслек уннарча мәсьәләләргә чишә белергә кирәк була. Менә шундый табышмакларның берсен тикшереп өйрөнүгә яшә адыонкт-геолог Иван Губкинга тапшыралар да инде.

Бер карасаң, Иван Губкинның бурычы гади генә: Ширван нефть ятмаларының торышын өйрөнү. Әгәр исә киләчәк перспективаларны исәпкә алып карасаң — өһәмияте бик зур булырга тиеш бу эшнәң. Россиянең көньягындагы Майкоп тирәләре, Апшерон ярымутравының бай хөзинәләре Американың нефтьле Пенсильвания штаты белән ярыша алырлык бит. Майкоп тирәләре тирән-тирән скважиналар белән тишкәленеп беткән була, әмма бер нефтьлесенә унысы буш булып чыга. Иң мөһиме — берәү дә моның ни өчен шулай икәнлеген өйтер бирә алмый. Сәбәп нәрсәдә икән соң? Бораулап тишәләр — нефть фонтаны! Янәшә икәнчесен тишәләр — буш... Буш, буш, буш!

Бу ятмаларны өйрөнәргә нинди генә галимнәр килми, нинди генә фараз итүләр, күрәзәләр, теория-гипотезалар өйтелми! Геология фәннең күренекле өкәлләре Паллас, Воскобойников, Гурьев, Вернейль, Леплей, Хью, Дюбуа де Моннере, Анисимов, Абих, Коткуль, Байер, Андросов... Эш озак елларга сузыла, тау-тау хөзмәтләр языла, әмма гамәли нәтижәләр генә күренми. Берсе дә: «Нефть елгасы менә шушында!» — дип бармак төртөп күрсәтә алмый.

Иван Губкинга, өйткөнөбезчә, бурын гади куела: Ширван нефть ятмаларын өйрән-тикшер, төгөл генә иттереп язып-сурәтләп бир. Ә ул бөек ачыш ясай, Юкса, кулында үзенең элгәрләре файдаланган тикшеренү нәтижәләре генә була.

Атом төшен беренчә булып ачкан атаклы физик Резерфорд турында бер гыйбрәтләр хәл сөйләләр. Моңың бер ассистенты бик тырыш-эшчән икән — лабораториягә эш көнөдә генә түгел, ял-бөйрәм көннәрендә дә килеп эшли икән. Резерфорд бервакыт сорый моңардан: «Көн-төн нәрсә белән шөгыльләнәсез соң сез?» — ди. «Эшлим...» — дип җавап бирә ассистенты. «Гафу итегез, ө кайчан уйлыйсыз?»

Хөзмәт юлын яңа гына башлап җибөргән тау инженеры Иван Губкин тирән теоретик белемле, тикшеренү һәм гамәли тәҗрибәләре бай булган остазларыннан күпкә калышкандыр, билгеле. Аның бит бар тәҗрибәсе — бер фәнни студент экспедициясә. Әмма ул, башкалардан аермалы буларак, күбрәк, димәк, яхшырак уйланган, яхшырак фикер өртө белгән.

Нефтьле һәм буш скважиналарның картасын сызып-ясап караганнан соң, Иван Губкин үзеннән алда тикшеренгән белгечләрнең бер теоретик фаразларына да туры килмәслек аңлашылмас схемага тап була. Ул вакытларда өлө җир асты катламнарын чын мәгънәсендә фәнни өйрөнәрлек геофизик җиһаз-приборлар да юк, «исәпләп чыгару», «билгеләү» шикелле сүзләр геологлар теленә кермәгән дә чак була. Иван Губкин уйлана башлый: ни өчен бер скважинада нефть бар, ө икәнчесендә юк?

Ул язылырга тиешләр мәҗбүри документ булган күңелсез эш көндөлеген иренмичә төгөл язып бара, аны бит командировка отчеты итеп Геологик комитеткә кайтарып тапшырасы бар. Ә уй-фикерләре — еракта, дөресрәгә, тирәндә — геологик чорлар тирәнлегендә. Кайчан, ничек, нәрсәдән, табигатьнең нинди көч-күөтләре белән ясала, барлыкка килә икән бу нефть? Ул ерак заманнарда җир йөзөндә тормыш нинди булган, нинди үсемлекләр үскән, нинди бөҗәкләр, кош-кортлар, җөнлек-жанварлар яшәгән?...

Иван Губкинның күзләре якты җир йөзөн, табигать күренешләрен ничек ачык күргән булса, уй-хыяллары исә ерак гасырларга шулай үтөп көрө, өч-биш йөз геологик елларны күрө. Әнә ком өстеннән җитез елгалар йөгөрешә, су үзене таулар-үзәннәр аша юл сала, ләм, ком, вак ташлар түши-түши, катлы-катлы катламнарны үстөрә. Аннары тау-урманнарның, басу-кырларның астын өскә китереп җирләр тетри, күккәр күкри, барысы да өйран була...

Елга-суларның юлы бүлене, аларны тау-ташлар каплай, елга үзәннәренә елдан өл яңа тау токимнары өелә тора, ком-известнякларга су урынына жәнлек-жанварлар, төрлө үсемлекләрнең органик калдыкларыннан хасил булган башка сыекча — «жир мае» нефть сеңе бара, аннары ул үзе елгага өверелә... Менә шунда түгелме икән Ширван ятмаларының сере? Нефть элекке мул сулы елгаларның эзендә бормаланып-бормаланып ятадыр, бөлки. Өлбәттә, шулайдыр! Бик гади, бик ачык аңлаешлы лабаса бу!

Иван Губкинның күрсәтүе буенча Ширван ятмасының Гаврилов участкасында яңа скважина бораулайлар, бөрөп чыккан нефть фонтаны жир асты патшасы Плутонның утлы жөһөннәмнәрен дә акыл күзе белән күрә алган яшь геологның даһи зиреклеген дәлилли. Нефть ташкыны шул кадр көчле була ки, ул биекләккә 8-11 сажинга кадр күтөрелә, 400 мең пот нефтьне ыргытып чыгарып ташлай. Аның күк күкрөгүгә охшаш тавышын Лондон биржаларында да «ишетелер».

Иван Губкин, үз ачышының бөөкләген-зурлыгын күңелә белән тоемласа да, һаман өле ышанып жите алмый. Карасана, бик гади һәм шул ук вакытта даһиларча икән бит! Нефть мөңгелек сөяхәттә, ул тау-таш токимнарының күзәнәкләре-ярыклары аша саркып, жир асты катламнарының йө бөрсендә, йө бөрничә катында жыела бара, ө катламнар геологик чорларның миллионлаган өллары дөвамында «кара алтын» саклаучы ятмаларга өвереләләр. Төлөсө кайда скважиналар борауларга ашыкмау хөөрлө, ул бары тик көч, вакыт һәм акча сарыф итү генә була икән. Алай итеп уңышка өметлөнү — печән кибөнөннән энә эзлөү белән бер. Өвүөл жир асты елгаларының юлын эзлөп табарга, өнө шундый ятмаларны төгаенлөргө кирәк, шунда гына тырышлыгың бушка китмөс. Башта нефть ятмаларын эзлөп тап, аннары гына бораула, шунда булыр — фонтан!

Иван Губкинның бөрөнчә житди фөнни хөзмөтө бик тыйнак атала: «Нефть ятмалы Майкоп районы. Нефтьлө Ширван мөйданы». Үзөнөң төсрөтик уй-фикерлөрө, нөтижөлөрө белән бу хөзмөт яшь галимнө нефть геологиясө фөнөнөң күрөнөклө өөкиллөрө рөтөнө бастыра. Иван Губкин фөнни дәлиллөрөнөң элгөрөгө галимнөрнөң раслауларына каршы килгөнлөген, өмма кирә кага алмаслык көчлө һәм ышандырырлык икөнлөген төшөнө, өлбәттә.

Күрөсөң, Иван Губкинның 1912 елда язылган өнө шул хөзмөтө икө бөөк шөхөснө — Менделеев белән Губкинның нефть мөсьөлөсөндө икө якка өөрган булгандыр да инде. Шул чик-сызыктан башлап аларның бөрсөнө үз дәлиллөрөнөң дөреслөген исбатлау өчөн һөрвакыт икөнчөсөнөң фикерлөрөнө каршы чыгарга кирәк була башлаган. Бу авыр бурыч Иван Губкин жилкөсөнө төшкөн.

* * *

КЫСКАСЫ, Иван Губкинның нефть барлыкка килү органик матдөлөргө бөйлө дип фараз кылучы өнө шул фөнни хөзмөтө «жир маенның» килөп чыгышы, ничөк ясалучы, ни-нөрсө булуы хахындалгы икө теория тарафдарларының гөмерлөк бөхөсөн янө дөрлөтөп жибөрө.

Нефтьнөң килөп чыгышы, аның сөрлөрө турындагы өлөгө бөхөс күп өллар элөк башланган. Ул өлө хөзөр дө дөвам итө һәм, мөгаен, жир астыннан соңгы тамчы «кара алтынны» сыгып алып бөтергөнчө дөвам итөр. Төрлө ил галимнөрө тарткалаша: бөрөүлөрө, жир астындагы төрлө минералларның су белән кушылуыннан нефть барлыкка килө, дип фараз итсөлөр, икөнчөлөрө, кояшның яктылык һәм жылылыгын үзлөрөнө сөңдөргөн төрлө жөнлөк-жанвар һәм үсөмлөклөрнөң калдыкларыннан «жир мае» хасил була, дип баралар. Иван Губкин да өнө шул нефтьчө-органиклар сафына баса, ул вакытта инде фөнни ачышларын ясап бөтергөн Дмитрий Менделеев органик булмаган теория тарафдары булып кала. Аныңча: «Нефтьнөң органик калдыклардан барлыкка килүө бик бөхөслө, су, таулар күтөрөлгөндө барлыкка килгөн ярыклар аша жир астына үтөп, жир төшөнөң мөгдөннөргө бай кайнар сыөкчасына кушыладыр да, шуның нөтижөсөндө барлыкка килөдөр ул... Тимөр (чүөн шикөллө үк) углеродка бай булганлыктан..., су углеродлы тимөр белән бөрлөктө тимөр окисы һәм углеводород бирөргө тиөш, димөк, нефть

шулай барлыкка килгән дип уйларга кирек». Д. Менделеевның бу фикере Михайло Ломоносовның «янучан минераллар жир һәм ташлардан ясала» дигән карашы белән дә аваздаш.

Ширван нефть ятмалары серен ачып, жир астындагы нефть «елгаларын» эзләү теориясенә нигез салган Иван Губкин фикерләренә дәрәсләген, үнәч ел үткөч, америкалылар да гамәлдә раслыйлар һәм аны «башмак бавы кагыйдәсе» дип йөртә башлыйлар. Шулай итеп, Иван Губкинның, геолог буларак, бөхетле азымышына юл ачыла: аны нефть эзләүдә алдан күрүчән, ялгышмаучы галим итеп таныйлар.

Октябрь революциясеннән соң И. Губкинга илнең житештерү көчләрен өйрәнү советын житекләүне йөклиләр. Ул Беренче Бөтендөнья сугышы, революция һәм гражданның сугышы аркасында җимерелгән-таркалган илнең, яш сәүдә дөүләтенә икътисади ихтияжларын канәгатьләндерү өчен гаять әһәмиятле булган һәр төрле минераль байлыкларны эзләү эшен юлга сала. Төрле төбәкләргә бер-бер артлы геологик экспедицияләр оештырыла. Иван Губкинның хезмәт мәнфәгатьләре көньякта Каспий диңгезеннән алып төньякта Баренц диңгезенә, көнчыгышта Сахалиннан алып көнбатышта Брест чикләренә кадәр — бөтен ил киңлекләренә җәелә. Әмма аның иң дөртләнеп-яратып, жаны-тәне белән бирелеп эшләгән шөгыле, өлбәттә, нефть эзләү була. Ширван ятмаларыннан соң ул Керчь ярымутравы ятмаларын, Баку янындагы Лок-Батан нефть фонтанын да ача...

Иван Губкин геологлардан беренче булып нефть эзләүне суыкларча түгел, ә төгел испәлләүләргә нигезләнеп алып бару кирәклеген өйтеп чыга. Төрле фараз кылулар, сиземләүләр, төвәккәллек тә кирек, өлбәттә, әмма иң мөһиме — төгел испә.

Элегрәк «жир маен» коелар, чокырлар казып өстән-өстән генә чумырып алырга да мөмкин булгандыр. Шул рәвешле, Апшерон ярымутравында өстә яткан нефть катламнарын унтугызынчы гасыр азагы, егерменче гасыр башларында берничә елда суырып алып та бетерәләр. Ә инде тирәндөрәк булган иң бай катламнары табу өчен төгел испәлләүләр, махсус тирән бораулаулар кирәк. Шуңа күрә дә, үзенең уңыш арты уңыш килеп торуга карамастан, Иван Губкин артык хыялларга бирелми, тормыш чынбарлыгыннан — жирдән аерылмый. Аның һәр уңышы нефть геологиясенә яңа теоретик нигезләр булып өстәләрә һәм, табигый ки, нефть эзләү, аны табу-чыгару турындагы искергән карашларны юкка чыгара бара. «Нефть алласы» Иван Губкин Ширван ятмаларыннан башлап Идел-Урал киңлекләрендәге, Себернең тайга сазлыкларындагы нефть катламнарын эзләүдә һәм табуда төп өч алымга таяна: ничек эзләргә, ничек алырга, ничек эшкәртсәң?

* * *

ИВАН ГУБКИН теориясенә Дмитрий Менделеев фикерләренә капма-каршы булуы берсенә артык һавалану, үсенү-мактануыннан, икәнчеленә исе фәнни карашлары аерымлыгынан гына килеп чыкмаган. Бер үк гомуми мөсьәләгә ике төрле якын килү, фәнни фаразлаулары да ике төрле булу — кыскасы, фикерләр берелешедер бу.

Иван Губкин Дмитрий Менделеевтан 37 яшькә яшьрәк булган. Шактый зур аерма бит. Губкин, уку-тучылык эшен ташлап, авылдан китеп, Тау институты ишеген шапыган заманда Менделеев инде химик элементларның Периодик системасын уйлап тапкан, дөньяга танылган зур галим булган. Аның гажәеп күрәзәчеләгенә нигезләнеп, әле йөз ел давамында Периодик системаның буш бүлемнәрен башка галимнәр тутырачаклар.

Д. Менделеев «йорт кошы» түгел, ул бер урында озак тормас хәрәкәтчән кеше булган. Нефть чыгару-эшкәртү мөсьәләләрендә килеп туган сораулардан аптырап калган нефтьчеләрнең һәр зар-интизарына сизгер булган ул. «Жир маен» табу өчен түккән чыгымнар арта, ә табыш кимегәннән-кими бара, америкалыларның арзанлы керосины урысларның кыйммәт керосиннарын дөнья базарларыннан кысрыклай. Шундый чакта Менделеев

түзеп торсынмы? Ул Баку нефтьчеләренә, керосины күбрәк чыксын өчен, нефтьне «кайнатуны» яңа ысулларын өйрәтә, аны дөя сыртына төялгән турсыкларда ташуны ташлап, торбалар аша куу кирәклеген өйтә. Ерак юл дип авырыксынып тормый, океан артына — Америкага китеп бара, аларда нефть чыгару ысулларын өйрәнә, чагыштырып карый, үзенчә нәтижәләр ясай.

Америкалыларның булдыкчылыкларына, эшнә киң колач белән алып баруларына сокланса да, Менделеев аларны технологик наданлыклары өчен шөлләти, керосин алганнан соң калган нефть калдыкларын яраксызга чыгарып ташлаганчы, алардан тагын да кыйммәтләрәк-табышлырак майлау матдәләре эшләргә мөмкин икәнлеген өйтә. Ә инде Америкада йөрөп кайткач, ул урыс сәнгатьчеләренә ялкынлы нотык белән мөрәжәгать итә: чит илләренң булдыкчы-эшлекле булуларына хөйран калып, баш иеп тормаスカ, милли горурлыгыңны югалтмыйча, нефть табу эшенәң бар авырлыгын күтәрергә, табыш та, дан да яулап, Ил-Ватанның имин — мул тормышта чөчөк атуын тәзмин итәргә чакыра. «Мәскәүдәгә һәм Рәсәйдәгә башка капиталист өфәндәләр!» — дип мөрәжәгать итә ул нефть сәнгатьчеләренә. — Сөз һаман да шулай Рәсәйнең бу бай хөзинәннән яхшы табыш алсыннар өчен француз, немец, швед, инглизләргә юл куеп торырсызмы, әллә нефть сәнгәтенң язмышын күптәннән күзәтөп килүче, аның илдәгә табигый байлыкларга тиң рәвештә үсүен теләүче галимнең сөзгә бу эшнәң гаять табышлы булуын яңадан искөртүен ишетеп, аны үз кулыгызга алырсызмы? Сөзгә киң мөмкинлекләр-иркенлекләр бирелгән, мөнә дигән үрнөкләр бар, үз байлыгыгызга үзегез хужа булырлык икәнлегегезне шушы эштә дөньяга күрсөтегез өлө бер! Сөзгә, капиталист өфәндәләр, Россияне һәм Европаны яктырту өө майлау бурычы куела, бу хөзмөтне Америка белән бүлөшөп, дүрт тиенлек малны биш сумлыкка өйлөндөрегөз, үзегөзгә дә табыш булыр, жир астында яшөрөпөп яткан миллионнарча пот байлыкны чыгаручы меңөрчө эшчеләр кулына да күпмөсөдөр керер».

Өч дистә елдан соң Иван Губкин Дмитрий Менделеев үткөн нефть сукмакларының барысын да йөрөп чыга. Ялгышмыйча күрөзөлөк итө белүче галим-геологның нефть фонтаны бөрөп чыгарлык урынны бармагы белән төртөп күрсөтө алуына ышанып, аннан киңөш сорарга чират торалар. Ул Баку промыселларын аркылысын-буен үтө. Төжрибө туплау өчен Америкага — нефть штатлары булган Техас һәм Пенсильвания төбөклөрөнө бара. Губкин да анда нөкә Менделеев күргөннөрнө күрө, өмма бөтөнлөй башка нөтижөләр ясай. Чөнки өч дистә ел эчнөдә өллө никадәр яңалыклар барлыкка килгән, яңа бөлөмнөр яңача, тирөнрөк фикерлөүнө талөп итөлөр, иң мөһимө — яңа гомумилөштөрүлөргө этөрөлөр.

Америкадан йөрөп кайткач, Менделеев, Россия һәм океан арты промыселларының эшчөнлеген чагыштырып, «бездәгө геологик шартлар Пенсильваниянөкөннән күпкө аерыла» дигән нөтижөгө килө. Губкин исе 1859 елда ук берөнчө нефть скважинасы борауланган бу якларда бөтөнлөй башканы күрөп кайта. Аның уенча, биредәгө күп көнө чыганаклар, табигый геологик охшашлыклар Идел-Урал төбөклөрөндө, алай гына да түгөл, Көнбатыш Себер иңкүлөклөрөндө нефть ятмалары барлыгын искөртө. һәм ул Россия геологларына үзөнөң шул хыял ирешмөслөк кыю фикерен ирештерө. Аның исөплөлөрөнө таянып, илдө нефть эзлөлүнөң яңа анык программасы эшлөнө. Иван Губкин СССР Фөннөр Академиясөнөң Урал-Кузнецкида үткөрөлгөн сессиясөндө һәм Уфадагы махсус киңөшмөдө чыгыш ясап: «Бөзнөң Көнчыгышының геологик төзөлөшө АКШның шундый ук төбөклөрөнө гаять нык охшаш, бу очракта бөз бу охшашлыкны игътибарсыз калдырмаスカ тиешбөздөр, — ди. һәм өлөгө кадөр бер геолог та өйтмөгән фикернө өйтө. — Урал тауларының аргы ягында даими рөвештө нефть эзлөлүгө керешөргө вакыт».

Шулай итеп, үз хыялында өлө Атлантик океан киңлеклөрө Европа һәм Азияны Америкадан аермаган, ул жирлөр бөрбөтөн булган борынгы геологик чорларны күзәллөп, бөөк күрөзөчө Губкин Россия геологларын яңа экспедициялөргө дөртлөндөрө. Геологлар Көнчыгышка — Урал артына, өлөгө сөр булып ачылмый яткан Себер киңлеклөрөнө юл тоталар. Бу вакытта өлө «Икөнчө Баку» дигән төшөнчө дө юк, ө тайгадагы Березово райүзөгө янында

беренче газ фонтаны бөрөп чыгарга да ике дистө ел калган була.

Менделеев Баку нефть хужаларын нефтьне чыгарудан да, керосин ясаудан да күп табыш алырга омтылулары өчен шелтелөгөн, «яктырткыч май»ны Рөсөй губерналарына ташый-ташый күп чыгымнар тотуларын искөрткөн. Комсызланмаска, Апшеронда нефтьне чыгарырга гына кирек, аны эшкөртүне исө хажете булган урыннарда оештыру мөслихөт, дигөн.

Менделеевның жанын өрнөткөн бу хөллөр өч дистө еллардан соң Губкинны да нык борчый. Һәм ул өле моңарчы ишетелмөгөн төкөдим ясый: чи нефтьне, Менделеев өйрөткөнчө, илнең үзөк төбөклөрөнө ташып түгел, — чөнки һәм эш бик кыйммөткө төшө, бик катлаулы-четерекле, — ө бөлки иксөз-чиксөз Рөсөй киңлеклөрөндө яңадан-яңа «кара алтын» ятмаларын эзлөп табарга кирек, ди. Моның икътисади файдасы күп булачак, иң мөһиме — илне һәр төрле очраклылыклардан саклаячак, чик бую чыганаclarына гына өмет итеп тормыйча, эшне эчкө төбөклөргө күчөрү мөмкинлеге туа-чак. Шулай итеп, Губкин нефть эзлөүнең яңа юнөлешен күрсөтө. Вақыт аның фикерлөрөнөң дөреслеген раслай.

* * *

МЕНДЕЛЕЕВНЫҢ ялкыны чакыруларын күпчелек нефть хужалары игътибарсыз калдырсалар да, В. Кокорев дигөн берсе аның сүзлөрөнө колак сала һәм нефтьтөн керосин аертып алу өчен тикмөгө һава жылытып ытыручы газ факелларыннан файдалана башлый. Завод хужасының Сурахан төбөгөндөгө өлегө кадәр зыянга эшлөп килгөн заводы беренче елында ук 200 мең сум саф табыш бире! Ул заманнар өчен зур акча була бу. Банкротлыкка чыгу алдында торган завод хужасы бөхөтеннөн жиде кат күккө ашардай була, ул Менделеевка үзе белән эшлөргө төкөдим ясый, аңа елга 100 мең сум һәм тагын табышының 5 процентын биреп барырга вөгъдө итө.

Илебез фөнөнең хөөрчелектө, сөлөтлө, танылган белгеч-галимнөрнең бер хөзмөт хакыннан икенчесенө кадөр очын-очка ялгап яшөвенө күнөккөн безлөргө талантка тиешлесен мул итеп түлөү — күрөлмөгөн бер гамөлдөр. Ә менө без каһөрлөп килгөн капиталистлар исем һәм түрөлөккө карап түгел, бары тик эш өчен, эшнең нөтижәсө өчен генө түлилөр, шөп түлилөр!

Әмма Менделеев та төшөп калганнардан түгел, аның үз гөрүрлыгы бар: ул бит зыялы бай, Калуга губернасында үз утарын тотө, шунда аграр төжрибөлөр үткөрө, файдалы киңөш-төкөдимнөрөн ясый. Ул, фидакарь фөн каһарманы буларак, барыннан да бигрөк бөйсөз-ирөклө булып калуны артык күрө һәм завод хужасы файдасына гына хөзмөт итүдөн баш тарта.

Иван Губкинның матди хөлө башкачарак була. Ул — гаилөлөрөндө беренче укымышлы крөстьян малаө, тау эше хөзмөтөндө гади бер хөзмөткөр, юк кына бөягө арзанлы-начар фатирларда гомер сөрүчө. Аның артыннан да тиз баерга төлөгөн нефть хужалары көтүе белән йөри, аның «жир астын үтөли күрө белөнө» ышаналар, «кара алтын» бөрөп чыга торган бөхөтлө урыннарны бармак белән төртөп күрсөтүөн сорыйлар. Әлбөттө, зур суммалар бөрөбөрөнө! Ачлык-ялангачлыкның ни икөнөн житөрлек татыган Губкин үзөнөң укымышлы белгеч икөнлеген онытмый, үз бөясен белө һәм үзөнө тиешлесен алудан тартынмый. Кавказга баруларының берсендө ул Мөскөүдөгө хатынына болай дип яза: «Хөзөр мин бик отышлы эшкө алындым — Таургой лөм вулканы тирөлөрөн тикшөрөп өйрөнөчөкмен... Бай әфәндөлөрдөн көнөнө 100 сум алырга булдым. Минем белән бөрөк бөхөтсөзлек килөп чыккан очракта да сезнең килөчөктө курыкмыйча иркөн яшөвөгөзнө тәзмин итөргө телөм... Әгөр өмөтлөрөм акланса, исөн-сау булсам, тагын бер өч меңнө эшлөп алырмын дип уйлыйм. Ул чагында без синең белән — паннар! Акча мөсьөлөсөндө тарсынмавыңны үтөнөм, гомумөн, тиен санау кебек исөп-хисапларыңны башыңнан чыгарып ташла. Эшлөрөбез нинди хөлдө булса да, сине бүтөн бер дө шөлөлөмөскө сүз бирөм. Без икебез дө балалар өчен яшибөз. Шулай булгач, санашып торырга да кирөкми. Әгөр дө көөфөм тыныч, үзөм сау булсам, мин бик тырышып эшлөвөчөкмен!»

Фән һәм гамәли эшләрнең табигый мөнәсәбәтләре өнә шундый: белгеч-галимнең хезмәтене эш бирүче яхшы итеп түли. Автомобиль короле Форд уйлап табулар короле Эдисонга үзенә «атсыз арба»ларына нинәрсәдән көпчәк ясау бурычын куйгач, аңа алдан ук 200 мең долларлык чек язып бирә. Фәнни тикшеренүләргә финанслау мәнә шулай булырга тиеш тә ул!

* * *

ИДЕЛ БУЕ төбәкләрен Иван Губкин ишетеп кенә белми. 1919 елда ул, Ленинның махсус күрсәтмәсә нигезендә, таланган-җимерелгән, ач-ялангач илдә ягулык мәсьәләсен хәл итү һәм аны нефть кытлыгыннан коткару максаты белән, бу якларга сланец һәм битум эзләү экспедициясә оештыра.

Хәзергә нефть төбәкләрендә мәнә дигән юллар, төзек авыл-шәһәрләр, һәр нефтепромыселга асфальттан гына барып көрәргә мөмкин. Ә бит элекке заманнарда...

Илдә гражданнар сугышы бара, һәркайда җимереклек, ачлык, өметсезлек. Транспорт дигенә — крестьяннарның ябык-арык атлары, башкаладан килгән «зур түрә» татарча белми, мескен бахбайларның хужалары урысчаны вата-сындыра. Губкин шул шартларда урман-кырлар, чокыр-чакырлар арасына борчак булып сибеләп таралган татар, урыс, мордва, чуваш авылларының исемнәрен картага төшерә-төшерә, телгә алырдай, нефть табылырдай һәр ноктаны өйрәнә-өйрәнә чыга. Ул иренми, бу якларга үзенең кадәр килеп киткән бихисап күп экспедицияләренең материаллары белән таныша, аларны җентекләп өйрәнә, чагыштыра.

Губкинның экспедициясә скважиналар бораулауны максат итеп куймый, аның андый мөмкинлегә дә булмый. Бу тирәләргә аз борауламаганнар инде, шактый тишкөләп бетергәннәр, әмма бер генә дә уңышка ирешә алмаганнар. Май тапкы кизләү-чишмәләр нефть барлыгын искәртсәләр дә, аның промыселлар оештырылык запасы барлыгын, бай ятмалар булуын расларга дәлил була алмыйлар өлө.

Губкин ару-талуны белми. Башкалар үз бурычларын үтәгәнә санап, эшләрен түгөрәкләгән урында ул бер генә сорау куя: ни өчен? Ни өчен Геологик комитет белгечләре В. Ерофеев, А. Замятин, А. Нечаев, К. Калицкийларның экспедицияләре уңышсыз төмамланган? Ни өчен алар Идел буйларында бай нефть ятмалары таба алмасларына ышанганнар? Әнә бит геолог Г. Романовский өлө Губкин дөнәйгә килгәнчә үк Идел буй төбәкләрендәгә нефтьлә катламнарга төшәп җитәргә тырышкан, әмма, — ни аяныч, — уңышка ирешә алмаган... Бораулаган скважиналары нефть бирмәсә дә, ул нефть хөзинәсенәң төгәл адресын өйтә алган: «сыек нефть күлләре девон катламнарыннан башлана». Зур ачышларга тиң нәтижә түгелмени бу?! Романовскийга кадәр бер генә геолог та «девон» сүзен телгә алмаган, күз алдына да китерүе кыен булган 350 миллион еллык катламны нефть эзләү кырлары дип атамаган. Тирән булсын, буй җитмәслек ерак булсын, әмма башка юл юк — девонга төшәп җитәргә кирәк!

Казан университеты профессоры М. Ноинский да: «Миңа калса, нефтьне тагын да тирәнрәктән — ташкүмер һәм девон катламнарыннан табу мөмкинлегә юк түгел», — дип өйтеп калдырган.

Болар барысы да Идел-Урал киңлекләрендә өстә генә ята торган «жиңел» нефть юктыгын сөйли түгелме? Димәк, бердәнбер нәтижә шул: «кара алтын» хөзинәсен тирәннән — девон, ташкүмер катламнарыннан, ө бөлки тагын да тирәнрәктән эзләргә кирәктер.

* * *

ШӨГЕРДӨ беренчә нефть фонтаны күтәрелгәнчә, Татарстан жирендә нефть эзләү дистә елларга гына түгел, гасырларга сузылып, ике йөз елдан

артык девам итө. Бу чор эчендө 95 экспедиция үткөрелө, том-том отчетлар азыла, меңлегән тау токымнары үрнөкләре туплана. Берәүләр шул кадр озака сузылган нәтижәсез эзләнүләрдән өметсезлеккә биреләләр, икенчеләре, өмет өзмиçе, һаман да яңа үй-фикерләре белән яналар.

Иван Губкин үз экспедициясе отчетын дөртләнөп-ялкынланып яза. Ул Татарстан жирлерен «дөньякүләм өһемияткә ия нефть төбөгә» дип атый. Язганнарын укып чыккач, соңгы жөмлөсенә «уңайлы шартлар булганда» дигән сүзләренә дә өстөп куя. Чөнки ул белә: эзләнү-тикшерү эшләрендә «уңайлы шартлар», табигатькә бөйлә булудан битер, кешеләргә бөйлә.

Иван Губкинның бу отчеты Ленин күчеленә дә хуш килгәндер, күрәсен. Ул 1919 елда төрлө төбөкләрдә Идел нефтен эзлөү эшен ашыгыч рәвештә жөелдереп жиберү турында катгый-кырыс директив күрсөтмә юллы: «...«Башнефть»нең барлык эш программасы җаваплы, бик ашыгыч... һөртөрлө тоткарлау-кичкөтерү... төзөтөп булмаслык зарар китерә. Каршылык күрсөтү, республика эшен һөлак итергә тырышып, аңлы рәвештә аяк чалу дип каралачак.»

Эшнә киң колач белән башлап жибереләр. Әйтерсәң лә, кайнар бөхәсләр, төрлө тоткарлыклар аркасында озақ елларга сузылган югалтуларны тизрәк кайтарырга, элекке уңышсыз эзләнүләренә онытырга телеләр. Әмма, комарлану, дөртләнү нефть эзлөүчеләрнең көч-жөгөрән арттырса да, куелган максатка ирешү өчен җитәрлек жирлек була алмый. Гражданныр сугышының иң кызган чагында геолог П. Бутов Казан губернасының нефтьлә саналган жирләрендә — «кара май» саркып торган урыннарда 12 скважина бораулай, тик алар барысы да буш булып чыга. Скважиналар сай борауланган булалар.

1922 елда Идел буйларында эзләнү-бораулауларны девам итергәме-юкмы дигән бөхәс яңадан кузгала. Геологик комитет хөзмөткәре К. Калицкий, үжөтләнөп: «Идел буйларында нефть юк, вак-төяк кизлөүләр, битум, гудрон, асфальт ишеләр — кайчандыр булып та, инде җилгә очып беткән нефтьнең үлө калдыклары гына», — дип бара. Иван Губкин исә, шулай ук үжөтләнөп, бу төбөкләрдә нефть эзлөүнә туктатмаса өнди.

Көчләр тигез була. Шунлыктан уртақ бер килешүгә ирешеләр. Бер скважинаны (ул Сөкәй тирәләрендә була) өске карбон катламына кадр борауларга кирек, диләр. «Шул скважина биргән нәтижә эзләнү эшләренең алга таба юнелешен хәл итөчөк», — дип йомгак ясыы К. Калицкий. Нәтижә — янә уңышсызлык...

Ниһаять, башкала түрөләрөнөң түземе төкөнә — Идел нефтен эзлөү йөз илле елдан артыкка сузылган бит! — бу өметсез эшнә җирлө хакимият оешмаларына тапшырырга карар чыгаралар.

Тау эшләрә надзориның Татарстан идарәсе башлыгы А. Аносов жирлө совнархоз җитөкчеләрөнә, нефть эзлөү эшләрә «чыгымнарға гына китерә», «килөчөктә бу эзләнүләренә туктатырга», «булган техник һәм финанс мөмкинлекләрен гипс, бакыр, күкөрт эшкөртүгә юнөлтөргә», «санаторий һәм ял йортлары төзөлешенә тотарға» дигән язу жиберә.

Шул рөвешлө, килөчөктә «Икенчө Баку» дип йөртөлөчөк төбөкнөң иң бай мөйданы булган Татарстан нефтен эзлөү янә бер дистө елга чигерелә. Тау эшләрә надзориның Татарстан идарәсе 1924 елның 1 июненнән Идел буйларында нефть эзлөү оешмаларын яба. Бер елдан соң бу идарө үзө дө бетерелө.

* * *

Ә ИВАН ГУБКИН нәрсә эшли? Нөкш шул елларда аңа «авантюрист» тамгасы сугыла. Геологик комитетта Губкин Россиянең яңа төбөкләрендә ялгышк запаслары эзлөү өчен махсус «Көнчыгышнефть» («Востокнефть») оешмасы төзөргә кирек дигән проект белән чыккан була. Менө шунда инде аңарға «авантюрист» мөһерө сугыла да.

Ғалим барыбер күчелен төшерми. Ул һаман да эштө, нефть мөшөкәтендө.

Жәй саен кыр экспедицияләрендә катнаша, һәр промыселын, һәр скважинасын күрәп белгән Баку якларына еш килә. Чит ил фирмалары белән төзелгән килешүләрне советлар ягынан төп эшләүче дә ул була. Ул Тау академиясе студентларына ялкынлы лекцияләр укый, аларны үзенең уй-фикерләрен киләчөктә гәмәлгә ашыручылар итеп күрә. Тау эшенә багышланган журналга мөхәррирлек итү, нәшриятлар белән хезмәттәшлек, нефтькә кагылышлы кулъязмаларга укып бөя бирү кебек эшләр дә аның күп вакытын алалар.

Иван Губкин тиздән моторлар чоры киләсен, нефтьнең армия, флот, авиация өчен ни кадәрле Өһөмиятле булачагын башкалардан күп алдан сиземли. Шуңа күрә иң авыр экспедицияләргә чыгып китә. Мәнә аның көндөлекләреннән берничә өзөк:

«Июль. 1927. Иртенгә алтыларда уянам... Буровойларга йө машинада, йө арбада барам. Арып-талып, тузанга батып, ачыгып, кич белән бик соңгына кайтам. Мин бу рөвешлө яшәүдән, ялсыз эшлөүдән бик тө җөфаланам...»

«1928 елның 25 июне. Буш бер урында иписез-сусыз төн куну. Су — радиатордан...»

«1928 елның 22 августы. Атка атланып бардык... Бер утыз мөртөбө елга кичкөнбездер... Ат сыртында, чаналарда таулардан төшөбез. Берәр ботакка элгеп, күзлегем төшөп калмагае, дип курыктым, ул чагында — бетте минем баш!»

Бер сезонда ул өч экспедициядә катнаша. Март аенда гадәтә буенча Апшерон ярымутравына бара, аннары шхунада Каспий диңгезе аша Челекен-Красноводск-Небит-Даг маршруты буйлап үтө, соңыннан Кара-Ком чүллөрөн кичә.

* * *

НИҺАЯТЬ, озак көткөн бөхөтлө мизгел: 1929 елда Уралдагы Чусовая елгасы буенда бер скважинадан нефть бөреп чыга. Бу урында нефть булырына исөп тотмыйлар. Скважинаны калий тозы табу нияте белән бораулыйлар. Бораулау урынын үз эшен яхшы белгән төжрибөле геолог Преображинский сайлый.

Башта 300 метрга төшмөкчө булалар. Бер ел бораулыйлар — буш. Тагын бер ел үтө — һаман буш. Өченчө ел үтөп бара, инде исөплөнөлгән 300 метр тау токымы борауланган, ө шатланырлык нөрсө юк. Нишлөргә? Мөскөүдөн башта: «Туктатырга!» — дигән өмер килә, аннары башкала түрөлөре бу уйларыннан кайталар, скважинаны геологик максатларда бораулауны кирөк табалар. Анда — тирөндө, жирнең тау-таш корсагында ни-нөрсөлөр бар? Нинди процесслар бара? Боларны белү-өйрөнү дә зур эш бит! Мәнә инде 325 метр тирөнлеккө житөлөр, шул чагында Преображинский янына куркыган-каушаган бер бораулаучы йөгөреп килө: «Скважинада — газ!»

Чынлап та, торбада кызыл балчыклы измөгө иярөп чыккан тау токымнары кисөклөрөндө метан газы куыклары күрөнө. Метан — углеводородларның иң гадие, аның молекуласы да, нефтьнеке шикеллө үк, углерод һәм водород атомнарыннан төра. Өллө соң инде?!..

Преображинский бораулаучыларга сак булырга куша. Икенчө көннө скважинадан чын «кара алтын» — нефть бөреп чыга!

Нефть фонтанының көчө зур булмый, ул тиздән тына, өмма аның шаулап-сызгырып чыгуы сүнөп барган өмөтлөрнө уятып җибөрө.

Иван Губкинның шатлыгына чик юк. Моннан бер ел элек ул Бөтенсоюз Совнархозында утыручы түрөлөрнөң ишеген кабат шакып, янө бер экспедиция оештыруны сораган, янө аның үтенечен кирө какканнар иде. Һәм мәнә, — рөхим итөгез! — жирнең «кара каны» — нефть — мәнә ул!

Чусовая нефте табылуны дәлил итеп, И. Губкин 50 скважина бораулай башларга, зур Урал-Идел киңлеклөрөн Ухта тайгаларыннан алып Оренбур далаларына кадөр тикшерөп-өйрөнөп чыгарга төкьдим көртө. Ул заманнар өчен күрөлмөгән программа була бу. Күпмө көч, чыгым, вакыт сарыф итеп табылган бөхөтлө нефть тамырын югалтудан куркып, Чусовая түрөлөрөндө 29

скважина бораулы башлылар. Әмма «Инде нефтьте коенабыз!» диген өметләр янә чөлпөрәмә килә. Скважиналарның ичмасам ник берсе берер тамчы нефть бирсен! Ишекләр яңадан ябыла, өметләр сүнә. Бу төбәкләрдә нефть булуына ышанмаучылар яңадан Менделеевның илле еллар элек өйткән сүзләрен искә төшерәләр.

Юк, Иван Губкин төшенкелеккә бирелми. Көрәш — аның тормышы. Ул үзенең фәнни карашларының дөреслегенә ышана, аның ихтияры нык. Үзен «авантюрист» дип тиргөүчеләргә ул да усал итеп җавап бирә белә. Бу очракта инде намуз саклап тору юк. Ул үзенең газет-журналлардагы һәр чыгышында «халык дошманнары»н, «социализм төзү эшенә корткычлык күрсәтүчеләр»не тирги, ул еллардагы гадәт буенча «бөөк юлбашчы»ның «да-һи күрсәтмәләре»н телгә ала, Сталинны «Ватандагы нефть промышленностеның кайгы-хәсрәтләрен тирәнтен белүче» дип атый. Иван Губкин исем-дәрәжәләрен өйтеп тетмәләрен теткән шәхесләргә нинди язмаш көткәннән күз алдына китерү кыен түгел! «Өчлек»ләр хөкеме, урман кисү, канал казу эшләренә сөрелү, «Гулаг»ның чөнечкеле тимерчыбыклары...

Шулай! Тарих караламаларсыз языла, күпме төзәтәргә-агартырга тырышсаң да, булмый: хакыйкат, никадәр ачы булмасын, хакыйкат булып кала!

Башкортстан, Самара, Оренбур нефтьләренә ачкыч табылып, чиксез җиңү шатлыгы кичергәннән соң байтак вакыт үткөч кенә Татарстан нефтьте дә «буйсына». Моңы да Иван Губкинның гаебе итеп санаучылар табыла: ни өчен «Икенче Баку»ның иң бай чыганакларын башта ук күрсәтмәгән, янәсе.

Татарстан нефтенең беренче нокталары: ташкүмер чоры байлыкларына юл ачкан Шөгәр скважинасы, тагын да тирәнрәк яткан девон чорына үтпә кәргән Баулы скважинасы, иң данлыклы скважина — Тимәш авылы янындагы өченче скважина. Соңгысы Татарстан нефтенең 90 процентын биргән гаять зур Ромашкино ятмаларына ачкыч булды.

Хәзер җөмһүриятебез промыселларында «кара алтын»лы скважиналар 30 меңнән артык. Аларны санап бетерү өчен төгөл компьютерлар кирәк. Чынлап та, бер уйлассаң, яңгырдан соң үсеп чыккан гөмбәләр шикелле бихисап күп бу нокталарны нишләп шулай озак — ияң еллар буга эзләнәләр икән? Хәзер безгә сөер тоела шул.

* * *

1932 ЕЛДА геологларның Бөтенсоюз конференциясә үткөрелә. Күп дау-бәхәсләрдән соң, Идел буйларында, бигрәк тә Идел арьягында эзләнү эшләрен мөмкин кадәр тизләтәргә кирәк, дигән карарга киләләр. Яңа трест — «Көнчыгышнефть» («Востокнефть») тресты төзелә. Ул эзләнү-разведка эшләре өчен махсус оештырылып, аның бердәнбер бурычы да илнең көнчыгышында нефть ятмалары эзләү була.

Ниһаять, көтелгән уңыш: геолог А. Блохин Ишембай авылы янында яхшы нефть фонтанына юл ача. Иң мөһиме — бу инде очраклы табыш түгел, алдан эзләнүләр нәтиҗәсендә нигезләнеп, Губкин күрсәткәнчә, нефть ятмалары булырга мөмкин урыннарны төгәенлөгәннән соң билгеләнгән төшкә куелган скважинадан чыккан «кара алтын» була. Аннары Жигули таулары итәгендәге Алмалы ерымында да нефть табыла. Бу уңышларны дөшмичә калдыру мөмкин түгел инде. Шулай итеп, дөһшәтле сугыш алды елларында нефть өчен көрәш фронтында зур җиңүгә ирешелә.

Нефть эзләү, аны табу һәм эшкөртү мәсьәләсә коммунистлар съездының карарларында директив күрсәтмә буларак кабул ителә. 1929 елда Идел-Урал буйларында 5 геологик һәм 1 геофизик партия эшләнә, 1938 елда аларның саны 58 гә җитә. Бу — бөтен дөньядагы саннардан да күбрәк була, чөнки капиталистик фирмалар элек-электән ук зур мөйданнарда эзләнә, көч һәм чыгымнар түгеп тормыйлар, күбрәк тирән скважиналарга исәп тоталар.

Инде Иван Губкин үзенең бөтен гомерен багышлаган бу көрәштә җиңеп чыкты, аның телекләре үтәлдә, ул канәгать һәм бөхетле булырга тиеш шикелле. Әмма бу тынгысыз жан тынычланып кала аламы соң?!

1934 елда И.Губкин геологларның Уфада үткөрелгән киңәшмәсендә, фикердәшләренә кырыс йөзләренә туры карап: «Уралның көнчыгышында, Көнбатыш Себернең иксез-чиксез киңлекләрендә — иңкүлекләр-тигезлекләрдә нефть тупланарга уңайлы катламнар очарга мөмкин дип саныйм. Шул уй-исәпләр мине Уралның көнчыгыш итәгеннән нефть эзлөү фикеренә китерде,» — дип белдерә.

Нефть эзлөү өчен яңа географик киңлекләр билгеләп, И. Губкин «Өченче Баку»га жирлек өзәрли. Ул Идел-Урал нефте өчен барган озак һәм авыр көрәшенең биредә дә кабатланасын, никадәр көч түгелесен, каршылыklar буласын алдан күрәп-беләп тора.

* * *

КӨНЧЫГЫШ һәм Көнбатыш Себер нефте өчен барган аяусыз көрәш турында сөйләүне башка вакытка калдырып торып, Татарстан нефте өчен көрәшенең Иван Губкиннан соңгы чорларын искә төшерик.

Татарстан нефтен эзлөү утызынчы-кырыгынчы елларда бер көчәеп-бер сүлпәнәеп давам итә тора. Беренче бишьеллыкта (1929-1933) бу эш бик сүлпәнәйгән була. Бу хакта Татарстан нефтенең соңгы мөгиканнарыннан берсе, үз вакытында нефть һәм химия промышленности буенча КПССтың Татарстан өлкә комитеты секретаре С. Князев болай яза: «Идел-Урал төбәкләрендә геологлар һәм нефть эзлөүчеләрнең төп тырышлыгы беренче бишьеллыкта нефтьне пермь катламынан (тирәнлегә 500 метрлардан артмаган катлам. М. З.) эзлөүгә юнәлтелгән була. 1923-1933 елларда борауланган 120 эзлөнү скважинасының бары тик 6 сы гына пермь катламынан тирәнрәккә борауланган...

Беренче бишьеллык чорында (1929-1933) Татарстан жирендә бораулау эшләре бөтенләй диярлек алып барылмый. Өлегә 120 скважинаның тик икесен генә Татарстан АССРның Үләмә елгасы буенда бораулыйлар. Беренче бишьеллыкта барлыгы 81643 метр жир асты борауланган булса, шуның 645 метры, ягъни 0,7 проценты гына Татарстанга туры килә.

Шуңа бәйле рәвештә, промышленность өчен яраклы нефть табу мөмкинлекләрен күрсәтерлек нинди дә булса яңа геологик дәлилләр алынмый... Татарстан... геологик эзлөнү оешмалары күзеннән бөтенләй төшеп кала.»

Шулай булса да, эзлөнүләр давам итә: төрле жирләрнең геологик рәсем-схемаларын алалар, кыр экспедицияләре йөри тора. Әмма бу алытыргыч авыр эшләр сукуырларча башкарыла, иң кирәклесе — тирәнгә бораулау эшләре үткөрелми. Большевиклар партиясе Үзек Комитетының директив күрсәтмәләре, боерыклары хәттин ашкан була, ө эш, файдалы нәтижеләр бик аз.

Ил өстендә болытлар куера. Мәне-мәне дөньяда тиңе булмаган сугыш башланарга тора. Германиядә хакимият фашистлар кулына күчә. Ил-халыкларны канга батырган Икенче бөтендөнья сугышы 1939 елның 1 сентябрендә башланып та китә. Бөхетә — Иван Губкин бу дөһшәтне күрми дөнья куя.

Россиядә Татарстан нефте өчен көрәш давам итә. «Сызраньнефть» трестының геологик бүлек башлыгы Александр Мельников республикабызда промышленность нефте ачылудан дүрт ел элек алдан төгәл прогноз бирә: «Икенче Баку» нефть промыселларының күпчелегә Татарстан чикләрендә булыр» — ди ул. Аннары аны «Татнефтегазразведка» трестының баш геологы итеп билгелиләр.

Нәкъ мәне А. Мельников бөхәтлә Шөгәр скважинасының урынын: «Шушында!» — дип күрсәтә. Бу юлы эшкә ашык-пошык кына тотынмыйлар. Ялгышудан куркалар. 1939 елның 4 маенда геологлар вышка-манара утырту урынын төгәнлөү өчен зур киңешмәгә җыелалар. Әмма киңешмә карары шатландырмай: жир асты байлыктарын андый тирәнлектән эзләргә өлө җитәрлек өзәрлек юк, дигән фикергә киләләр.

Икенче киңешмә бер елдан соң — 1940 елның 3 июлендә үткөрелә. Тирән скважина бораулауны янә кичектереләр. Бары тик шул елның 16

октябрәнде генә ферман бирелә: «Башларга вакыт!»

А. Мельников бораулауны үзе башлап жибәрә, борау астына бөхеткә тиен ачка да ташлый.

Татарстан нефтенә юл ачкан өлегә Шөгәр скважинасын авыр сугыш елларында бораулыйлар. Ач-ялангач заман. Земһәрир салкыннар. Алыштырырга мөмкин булмаган берничә ир-ат кына бронь белән калдырылган, башка барлык эшләрне ирләр-сөйгәннәре фронтка киткән хатын-кызлар башкара. Алар бораулаучы да, верховой да, дизелист-моторчы да. Киямнәре — кырык ямау, ашау-эчү — такы-токы, аякларында — чабата. Иң авыр эштәгеләргә көнөнә бер килограмм ипи биреләр. Калганнарда норма өзрәк: дүрт йөз грамм ипи, айга ярты кадак шикәр, бер килограмм ит. Шул рәвешлә, өч ел бораулыйлар. Ирләр-сөйгәннәре Мәскәү, Сталинград, Курск өчен канлы сугышлар алып барганда хатыннар шундый ук фидакарлык белән, үзләрен аямыйча, нефть өчен көрәшәләр. Беркем дә зарланмый-шыңшымый, берәүне дә каһәрләми, һәркем аңлый — илгә нефть кирәк!

Шөгәр нефть көткәннән алдарак — 650 метр тирәнлектән бөрәп чыга, юкса, өлө берәр километр бораулыйсы булыр, дип уйлаган булалар. Ура! Жиңү! Тантана! Менә ул гасырлар буена көтөп-хыялланып алган жиңү! Ничә буын геологларның кайгы-шатлыгын берләштергән жиңү!

Аннары Александр Мельников жөмһүриятебезнең нефть таҗындагы иң кыйммәтлө энҗе булган Ромашкино ятмасын ача. Г. Романовский моннан туксан еллар элек күрәзөлөк итеп өйткән урын була бу. «Скважиналарны тирән итеп борауларга кирәк... Пермь катламнары астында сыек нефть кулларга барлыгына ышанам. Нефть девон катламнарыннан чыга башларга тиеш», — дип өйтеп калдырган ул.

Димәк, девонга, жүр астына 2 мең метр тирәнгә — геологик чорларның 350 миллион еллык ераклыгына төшөп жүтәргә кирәк!

Тире-як болынарда ромашка чөчөкләрөнәң ак диңгезе шаулап утыргангамы, эш көгәзләрәнде урысча «Ромашкино» дип аталган татар авылы Тимәш янында бораулана бу скважина. Шөгәр нефть фонтаны бөрәп чыккач ук бораулай башлыйлар аны. Беренче уңыш дөртне арттыра, артык көтөрлек текәтләрә калмый. Әмма беренче ике скважина буш булып чыга. Янә өметсезлек...

Инде Бөек ватан сугышы жүңү белән төмамланган. Эшләр дә эшләр генә! Шулай да геологлар өченчә скважинаны бораулау өчен артык каударланмыйлар. Тирән бораулау ноктасын билгеләгәнчә, башта берничә ел өзәрлек эшләр алып баралар. Бер-ике авызлар пешкәч, вышка-манараны гына да ике ел күтәрәләр, һәр шөрәбә, һәр тактасы жүңтекләп тикшерелгән кырык метрлы манара, ниһаять, күккә аша. Бораулау эшләрне 1946 елның жүәнде башларга булсалар да, ул тагын ярты елга тоткарлана. Скважина 1947 елның 31 гыйнварында гына бораулана башлай, 1948 елның сентябрәнде төгәлләнә. Менә ул билгеләнгән-планлаштырылган тирәнлек! Нәрсә булыр? Соңыннан «бу нефть фонтаны манараны жүмереп ыргыта язды» дип, журналистлар күпәртеп жүберсәләр дә, чынлап та, мондый бай нефть ятмасы өлө СССРда беренчә мәртәбә табылу була бу. Аны Сөгүд Гәрәбстанындагы Гһавар, Кувейттагы Бюрған нефть гигантларына тиңлиләр. Әлө Самотлордагы мүгжизалы нефть күленәң исеме дә ишетелми ул заманда. Киреклө-тиешлө бөтен эш-гамәлләрне башкарганнан соң, дүртөнчә төүлек дигәндә генә нефть бөрәп чыга. Аңа күкләргә ыргып утырырга ирек бирмиләр. «Кара алтын» ташкынын шунда ук ябып, торба аша бер зур саклагычка жүя баралар. Аннан соңгы скважиналарны бер-берсеннән 10-15, хөтта 20 шәр километр ераклыкта бораулайлар. Дөньяда күрелмөгән хөл була бу! Һәр ун скважинаның туғызы нефть бирә! Ромашкино ятмасы табылуға бер ел үткәннән соң исәпләп чыгаралар: мондагы «кара алтын» запасы 2 миллиард тонна!

Татарстан нефтьчеләрәнә гаять катлаулы бурыч йөкләтәләр: елына 100 миллион тонна нефть алырга!

Александр Мельников пенсиягә киткәндә жөмһүриятебездә 2 миллиард тонна нефть алынган була инде. Бу, дөнья валютасы белән исәпләгәндә, Татарстан илгә 200 миллиард долларлык «кара алтын» биргән, дигән сүз!

* * *

ИВАН ГУБКИН уй-хыяллары тормышка ашкан бу бөхетле мизгеллерне күрә алмый. Ул 1939 елның язында алтымыш алты яшендә дөнья куя.

Шулай итеп, илнең нефть өчен аяусыз көрәштәге зур бер чорын колачлаган бөек шөхес, бай тормыш тәҗрибесен, сәләтен-талантын шөкертләренә калдырып, меңгеләккә күчә. Аның бүген дә, иртәгә дә урынлы булган абруйлы сүзләре кала: «Нефть эшенең киләчәге хақында фикер йөрткөндә өметсезлеккә урын булмаска тиеш».

* * *

ИВАН ГУБКИННЫҢ тантаңасы һәм фажигасе... Әйе, әйе, фажигасе де! Чөнки килчәк буыннар, үзләре жыйган белем-гыйлем югарылыгынан торып, үз элгөрлөрөнөң уңышларын гына түгел, хаталарын да энесеннән жебенә кадәр тикшерә, аларга көлемсәрәүле бер түбәнсетү белән карый икән — бу чынлап та фажига. Шуны да онытмаска кирәк: Иван Губкин фенни нигезләгән, дәрәс күрәзәлек иткән нәрсәләренә гамәлдә тикшереп карар өчен ул заманнарда тиешле техник чаралар да житәрлек булмаган бит өле. Ул хыял күзә белән девон катламнарында күргән «кара алтын» хәзинәсенә ачкыч табу жиңел булмаган шул. Димәк, инде дөнья куйган шөхесләрнең мөмкинлекләре дә хәзерге буыннарыкыннан күпкә азрак булганлыгын онытмаска, шуны аңлап хөкем чыгарырга кирәктер. Аларны иң элек майтарган эш-гамәлләре, бөек ачышлары өчен рәхмәт хисе белән иске алып, аннары гына хаталарын төзәтү хәҗет. Безнең максат — алар ясаган хаталарны үзбездә кабатламау!

* * *

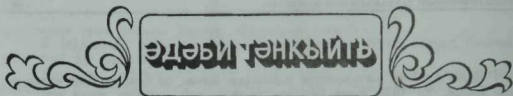
ТАТАРСТАН жиренәң нефтьләме-юкмы икәнлегә турындагы мәсьәлә күптән хәл ителгән кебек. Промыселлар «кара алтын»ны суырта тора, поселок-шәһәрләр төзөлгән, аларда бер миллионлап халык яши, ярты гасыр эчендә Апшерон ярымутравы скважиналары йөз елдан артык вакыт давамдында биргәннән өч мәртәбә диярлек артык нефть чыгарылган. Инде нәрсә кирәк тагын? Тагынмы? Татарстан нефтенәң килчәк язмышы турында уйларга кирәк. Димәк, янә кайнар бөхәсләр, каршылыklar, көрәшләр...

«Жир мае»ның бөхетле тамыры тагын югалып бара бит. «Кара алтын»ны хәзер җөмһүриятебезнең көньяк-көнбатыш төбәкләрендә генә суырталар, жирләребезнең икенче яртысы — кысыр. Эзләнүчеләр күпме генә тырышмасын, нефть юк, тирән-тирән борауланган йөз ярымлап скважина нәтиҗә бирмәде. Янә борчулы сораулар: нигә булмаганны эзләп азапланырга, бәлки, бу тирәләрдә бөтенләй дә юктыр ул нефть дигенәң? Булган, сыналган урыннарда тагын да тирәнгөрәк төшәргә кирәктер, бәлки?

Эзләргәме-юкмы? Берәүләр: «Утыз өл буе эзләп, 150 буш скважина бораулау Татарстанның төньяк-көнбатыш төбәкләренә өметләнмәскә кирәклеккә аңлата», — дисәләр, икенчеләре исә: «Эзләнүчеләргә туктатырга ярамый», — дип баралар. Кайчандыр бер-берсен күрмичә үзара бөхәсләшкән ике галим — Менделеев белән Губкин бөхәсен хәтерләтмиме соң бу?

Өлбәттә, Татарстан нефть һәм нефтьчеләре турында документаль китап язучы автор буларак, мин эзләнүчеләрдә кыю һәм үкәт булган өметле оптимистларны хуплап, аларны, жиде кат үлчәп тө, һаман сак кыланган, төвөккәллеккә жөрәт итмәгән өметсез пессимистлардан якларга тиешмендер. Әмма ләкин фән ул берәүләргә берсүзсез күкләргә чөеп, икенчеләргә бетереп тирги торган өлкә түгел. Бөхәсләшсәңнәр, көрәшсәңнәр — фәндә нәкъ шулай гына алга китеп була. Бөхәсләрдә генә алтын хахыйкаты туа. Күренекле физик Петр Капица өйткәнчә, фәндә фикер каршылыklары калмый икән, ул инде зиратка таба атлый.

Тере нефть өчен тере фән, һөҗүмчән һәм яшәүчән фән кирәк!

Рафаэль Сибат

ГАТАШ — МӘХӘББӘТ ЖЫРЧЫСЫ

ӘССЕ

Кереш

*Мин ярадым серле моцнарым белән бар доньяны
Еглатырга, әйе, миндә көчле Байроннар жаны.*

Н. Такташ

Студент чагымда, Казан университеты слларында, нигәдер мин аны Байронга охшата идем...

Язмыш безне татар башкаласының Борисково поселогындагы кечкенә генә бер фатирында очраштырды. Рәдиф Гаташ белән без ярты ел бергә яшәп алдык. Анарчы мин бу квартирада, Мөслим районының Уразмөт мәктәбен тәмамлап, университетка укырга кәргән Фәрит Гыйльми белән торган идем. Фәрит — Гаташның мәктәптөгә укучысы.

Олыгая төшкәч, Гаташны Байрон белән чагыштыруыма гел сәерсенеп йөри башладым. Ниләктән бу? Аларның тышкы кыяфәте охшаганмы? Алай дибез икән, шәхсән үзем Байронның төс-кыяфәтен рәссмнән генә беләм, ә рәсәм — кеше ижаты — күп вакытта алдалаучан була. Тора-бара үземә нәни бер ачып ясадым. Поза, манералар, мимика, басып тору, йөрү, кул селтәүләр, хисчәнлек, шагыйрьләнү, хәтта тамак төбеннән кыршылыбрак чыккан берәз серле бәрхет тавыш — болар барысы да ана бәлки, Байроннан күчкәндер. Шуны уйладым да кычкырып көлеп жибәрдем. Йә инде, ахмак булып утырма? Биографиясен азмь-күтмә булса да беләсең инде, ә өстә санап киткән тышкы кыяфәт билгеләрен, XIX ғасырга барып, үзәң күрдәнмени син боларның барысын да даһи Байронда? Бәлки син Гаташны шул ялганың өчен берәз аксаграк та итәрсен, ә?..

Эчтән бер Юләр Көч кычкара: — Күрдем. Күрмәсәм дә Байрон нәкъ менә Гаташча поза тоткан, анынча йөргән генә түгел, хәтта йөрткәргән дә булырга тиеш. Инде менә, юк дигәндә, Гаташ Байронча кыяфәтләнә, рәвеш ясып торгандыр...

Йа, Ходаем! Урыс әйтмешли, каян килә бу “наваждение”? Әллә акыласты (подсознание) аска тартмамы, дәрәс уйларга элмәк саламы? Хәер, акыласты алдаламый. Ул бит берничә дә, беркемгә дә буйсынмый. Инде бәйләнеше бар һәм шуның буенча тәэсир астында икән, буйсынуын да ул бары Хакка, Галәмгә, Космоска гына буйсынырга мөмкин. Кануннар шундый. Алар шулай куша...

Кеше алдына сорау гына куй!

Кәжә саламын ашап бетерсә, кеше — соравын...

Йөри торгач, теге мәсьәләне чишү өчен Такташка барып егылдым. Никме? Соң, Гаташ, үз ижатының башында, бигрәк тә яш чорында Такташка шактый якын иде бит. Хикмәт исемнәренән рифмалашуында гына түгел. Туфанга чамалап үзенә Дуфан дип йөрткәргә мөмкин, әмма ана карап кына шигъри якынлык вә тутанлык

тумас. Инде Такташка килсәк, ул "...миндә көчлө Байроннар жаны"!, — дигән ич.

Юк, тора-бара бу да аңлата алмады татар Гаташ белән бөөк инглиз арасында уртаклык күрүне. Исбатлау өчен салтырак дәлилләр кирәк иде.

Инде, Тәңрә һәм Вақыт кушып, бервакытны Байронны кабат укып утырганда, үзем өчен тагы бер бөләкәй ачыш ясадым:

— Кем генә димәсеннәр, Байрон бит нигездә — мәхәббәт шагыйре! Шәхсән үземә ин тәэсир иткән һәм истә калган юллары да — ярату турында:

"Но, пусть никем я не любим, Хочу любить!" (36 яше тулуга язган шигыре). Яисә: "Да, я любил и был любим!" ("Мазепа" поэмасы) Байронның поэмалар остасы икәнсе кемгә дә мәгълүм. "Лара", "Гяур", "Корсар" кебекләре романтик рухта ижат ителеп, аларда мәхәббәткә кин урын бирелә. "Дон Жуан" да гыйшык мажараларына багышланган. Хәтта "Чайльд Гарольдның хаж кылуы" да мәхәббәтне сикереп уза алмый. Августа, Инеса, Тереза, Мэри, Астарта исемнәре генә ни сөйли? Ә Ләйлә ("Гяур"), Гөлнар ("Корсар")??

Менә каян килә икән бөөк инглиз шагыйрен татарныкы белән охшатып карау, дим. Гаташ та, нигездә — мәхәббәт жырчысы ич!

Ләкин...

Кирик тагы шинде...

Соң мәхәббәт турында кайсы шагыйрь генә язмаган?

Икенче бер инглиз бөөген — даһи Шеллины ал — ул да язган! Әлегә Байрон дустан Байроннан да оста күргәннәр хәтта бу эштә. Мәхәббәт шигырьләрендә дим. Ә немецлардан Гете, Гейне, Шиллер?

Юк, артык казынмый! Ләмгә генә бата барабыз. Безнең бит асыл бурыч, изге ният — Гаташ тулырган "Мәхәббәт дингезе"ндә йөзү, аның "кояшлы утраулары"на барып чыгу, "юл жырлары"н тыңлау, "йолдыз жиле"нә йөз кую, ул үстергән сөю гөлләрен карау, хәтта "кар астындагы гөлләр"не эзләү...

Ә яшылеккә килгәндә...

Студент чагында мин аны Байронга охшата идем... Бары шул гына... Башка бер сүз кирәкми...

"Гөлләр су сорый"

— Кайдан мин? — дип сораган атаклы француз очучысы һәм язучысы Сент Экзюпери һәм үзе үк җавап биргән:

— Балачактан!

— Ә балачак кайдан? — дип сорыйм үземнән.

— Сабый чактан!! — ди эчкә тавыш.

— Ә сабый чак?

— Мәхәббәттән!!!

— Мәхәббәттән? Оho-ho-ho! Катый әйттең! Күккә карап, югары торып әйттең. Пафос түгелме бу? Кушшылыкның бер чагылышыдыр, бәлки. Рухның гел дөрләп торуынан киләме ул?

— Дөрес. Мәхәббәт — Рухның якты учагы, ә нәфрәт — кара мице, анда күмерләр генә, кара кисәүләр. Мәхәббәт юк икән — кеше рухында ул та юк, ә жылы булмаган, яктырмаган жирдә сабый да тумаган. Шуна күрә һәркем бу дөньяга мәхәббәттән килә. Хәтта ир һәм мөһнәснен үзара тартылышы булганда да. Чөнки монда эчкә тартылып була, Жан каршы килгәндә дә Тән Тәнне яратырга мөмкин. Берничә генә минутка сөю-тартылу утына кереп алырга мөмкин алар. Шулыгы мәхәббәт? Бәлки. Төгәл белмим. Дөнья бик катлаулы, без аның миллионнан берен дә аңлау түгел, сизә-тоемлы да алмыйбыз. Әгәр жыр йөзүдә кыз һәм егет, ир һәм хатын ничектер очрашып, магнитның минус һәм плюс яклары кебек бер-берсенә тартылганнар икән, бу юкка түгел. Аларны Язмыш һәм Космос үзе очраштырган. Алга таба гел аерылсалар да, хәтта бер-берсенә нәфрәт саклый башласалар да. Нәрсә соң ул нәфрәт? Ул — мәхәббәттән калган кара күмерләр. Шул ук мәхәббәт көлө, сөю шлагы, яратуның ялкынын салкынга күчүе. Без мәхәббәтнең күбрәк сексуаль ягына иштыбар иттек бугай, ә Платонча ярату? Бармы ул? Әлбәттә! Яшылек күбрәк әнә шул платоник яратудан тора. Коры көннәрдә "гөлләр су сорый", ә яшылектә йөрәкләргә көн дә

сөү кирәк. Син яраткан кыз кем ул? Яшылек фәрештәсе! Син яраткан егет кем ул? Яшылекнең әкият батыры! Һәр парнын мәхәббәте — бер яна планета, һичьюгы комета, метеор ул. Йолдыз мәхәббәтләр дә бар. Болары — бөск сөү, даһи ярату. Бу хакта шагыйрьләреннән дөнья күләм әсәрләре калган. Прозада язса да, мәхәббәт турында роман тудырган автор — үзе үк шагыйрь. Ярты гасырлык гомерендә шәхсән үземә йөзләргә-йөзләргә милләтләреннән меннәргә язучыларын укырга туры килде. Ул шагыйрьләр! Укылган шигыйрьләр саны бихисап. Даһиларныкыннан башлап гадиләренекенә кадәр...

Әмма...

Миңем күнелемдә, язгы ажагандай, һәрвакыт менә бу юллар, садәлек, сафлык, гонаһсызлык, фәрештәле яшылек образы булып 30 ел инде чыңлап торалар. Үз телемдә янгырый алар:

Таллы алан. Чыклы үлән...
Көмеш бит ул, чык мыни?
Чыланам дип чыкмый калма,
Чыктан куркыр чак мени?

Сандугач сайрый якында,
Кайчан уянган икән?
Бөтен нәрсә матур монда,
Бергә булганга микән?

Йолдызлар жемелди күктә,
Тиздән сүнәләр инде.
Алар безне күрдә, бутай,
Айга сөйләләр инде.

Чыкка чыланамын, дисен,
Көмеш бит ул, чык мыни?!
Иртәгә дә чык аланга,
Чыктан куркыр чак мыни?!

Үз уемча, миңем зәвыксыка бик туры килгәнгәме, бу шигыйрьне мин саф мәхәббәт турында — әле яна гына сөю жиле кагылган яшыләр хакында — язылган иң камил әсәрләреннән берсе дип саныйм. Монда — жырлап торган ритм, ифрат тәңгәл килгән рифмалар һәм эчкерсез эчтәлек: садә-чәчәк хисләреннән ап-ак кәгазь битенә, юк, түгелүе түгел, ә грация белән мөлаем гына урнашугы. Кем әйтмешли, шәкли як та бар, фикер жәнәблары да үзен сиздерә һәм — тулы бер Хис Кыясы! Нигә Кыя? Ул ялангач түгелме? Кыя Күккә омтыла, ә һәр тыштан ялангач — эчтән алмаздай, якуттай эчтәлек белән тутырылырга мөмкин.

Инде хәтер кагчыгын актарабыз икән, “Чакыру”дан теге юллар истә түгелмени?

Кайтыгыз, миңем сөюнөн
Былыргы бураннары!
Югыйсә, артык кинәйдә
Күнелнен урамнары.

Кайтыгыз, кыш үскән гөлләр...

Кыш үскән гөлләр!
Гаҗәп тә шәп бу!! Мәхәббәт бу...

Яисә:

Ал йөрәгем! Бүгеннән ул
Синекә.

Тагы:

Дулкынга син тездән атлап кәргән иден.

Яшылек бу. Фәрештәле — гонаһсыз яшылек. Аның ул вакыттагы Рух уты — романтика. Ул Мәхәббәттә кешеләргә көчле булырга тели. Ул тоташ хистә. Иртә-кич тә — гел хистә. Ул эссе көнне су сораган гөлләр кебек:

Оялчан да, таләпчән дә яшылек,
Тели ташып-ташынып сөяргә.

... Күрәсенме, гөлләр су сорыйлар,
Су сорыйлар... Кирәк сибәргә.

Жыр булып янгырый ала торган юллар ич бу!
Ул әле үзеннән көен көтә бутай...

*«Юл башында без! Ниләр көтә безне? Еллар аермасмы?»
Яшь шагыйрьләр Равил Фәйзуллин белән Рәдиф Гаташ.
1964 ел, университетта уку чоры.*

“Кояшлы утраулар”

“Гөлләр су сорап” йөдәткән бакчадан мин “Кояшлы утрау”ларга — Мәхәббәт утравына киттем. Анда мәхәббәт гөлләре ничек үсә микән? Беренче шигырьдә үк күрдем: “Йолдыз кебек” икән:

Урамыннан күпме үткәнем бар,
Юк, күренми иркәм көндезен.
Кичен генә чыга, йолдыз кебек, —
Кичен генә яна йолдызым!

“Кояшлы утраулар” ачарга ашкынган яшь шагыйрь, дингезгә үк барып тормыйча: “Агыйделдә сагынам мин сине”, — ди һәм очрашулар көтеп яши:

Бәхетнең тик автобуста килгән,
баскычлардан йөгереп менгән,
ишекләрдән кERGән ситсы күлмәкле
гади кызын очратасы иде:
таңнар атканда,
йолдыз калыкканда
очрашасы иде!

Яисә менә “Утрау” шигыре:

Син — билгесез, кеше аягы басмаган
Бер утрау иден!
Мин, Робинзон, сина килдем.

Ләкин, шәхсән үземә калса, “Кояшлы утрау”дагы “иң гүзәл чәчәк” — шәхси яктан да, уй-фикер, әйтеп бирү рәвешеннән дә “Шикләнүең нигә?” шигыре. Мин

аны хэзер дэ яттан белэм әле. Яшылектә кызларга да Вятка-Нократ буенда, Бәләкин утары каршында сөйләгән бар:

Еллар бус сөеп, күзләренә
Туры карамадым.
Үпкәлисез: болай кылануың —
Әллә яратмавың?

Шикләнуң нигә инде синең,
Әй, күземнен нуры! —
Мин Кояшны сөймим мени? Ә бит
Карый алмыйм туры.

Гаташ “дуска, мәхәббәткә, көннәргә” ышанып яши. Анда вакыт-вакыт бик кызыклы шигъри детальләр дэ берәз сәерсендереп, берәз гажәпләндереп керергә мөмкин:

Бүген кичен килештеләр алар,
Берни дэ юк кебек,
Күнел күенә килгән шул болытны
Алып ташладылар.
Ләкин инде күктә элек булган
Айны тапмадылар.(!!!)

Талантлы шагыйрьнен “Мәхәббәттән башка берни белмисен син, күрмисен син” дип башланган шигъре бар һәм ул болай төгәлләнә:

«Урәзмәттә иң зур шатлыгым: Зөлфәтне таптым! Әлегә ул минем бишмәт астында... Ә үскәч?» 1965 ел.

Мине:
— Хисләреннән шашкан дисез, әйеме?
Бер сүзем юк...
Мәхәббәтнен Мәжнүн исемндәге премиясен
Бу ел өчен миңа бирегез, яме?

Мәхәббәтнен Мәжнүн исемндәге премиясе... Ничек шәп әйтелгән!

23 яшьлек шагыйрь сүзләре бу! Инде 56 яшькә житсә дэ ана әлегә кадәр бер премия дэ берелмәгән. Вакыт түгелме? Әнә Мөдәррис Әгъләм, Ренат Харис кебек талант ияләренә соңгы елларда гына бөек Тукай исемндәге премияне биреп, күпмедер дәрәҗәләргә торгыздылар ич. Әле Гаташ, Зөлфәт кебек чын шагыйрьләргә дэ бу бүләкләр бирелергә тиеш. Әнә бит ул үзе дэ ничек ди:

Зур корабка — зур дәрәҗә, ди.
Бу ярларны калдыр, Сөю.
... Монда — ташлар. Салкын алар.
Алар дәшми, жанлы түгел.

Түрә-ташлар дәшмәсә дэ, мәхәббәтчеләр, сөю белүчеләр, яратучылар

Гаташка, үз күнеленнән өзеп, Мәхәббәтнең Мәжнүн исемндәге премиясен күптән бирделәр инде. Ул шуның белән дэ бик бәхетле шагыйрьдер.

“Дингез эзли”

“Зур корабка — зур дәрәҗә” — үзе үк дингез инде ул. Гаташ үзе дэ ачыктан-ачык ук:

Тирә-якка карыйм, багам,
Күзим.
Дингеземне дэ эзим... — ди.

Бу дингез дэ шагыйрь өчен күбрәк мәхәббәт дингезе: анда гөлләр исә һәм кызлар исеме:

Килә гәлләр исе...
Хыял көченнәнме,
Истәлекме? Каян
Ул исемнәр, күнел, синдә калган?

Гомумән, сою, ярату, мәхәббәт сүзләре анын шигырьләренә дыңгычлап тутырылган. “Жирне дә соя” ул, кояш, йолдызларны да, хәтта “Үзен дә бит яратырга тиеш Кеше!” — дип тә куя. Ифрат акыллы вә дәрәс фикер. Үзен яраткан инсан ғына чынлап башкаларга да бу хисне саклый ала. Әнә шулай Гаташның хис тулы, дулкынлы, ялкынлы шигырьләренә матур-матур ғына фикерләр дә кереп утыра. Үз урынына, түргә.

Шагыйрь өчен иң көчле характерлы як — соклана белү. Эчтән генә булса да “Сөбханалла!” димәгән кеше юныле-рәтле шигырь дә яза алмас, мөгаен. Ул болай да соклана белә:

Сабан туге! Кызлар, кызлар күпме!

“Кызлар бии” шигырь дә үкенечкә, яшьлек үтәп баруга түгел, күбрәк соклануга корылган. Ул кызларга:

Кадерлем, Кояш кызы син,
Чәчләрен белән шаярган
Жилләрдәй күнеллесен, — ди.

Шагыйрь аларга карап соклана, аларга ышана, “мин риза, ди — Кояшлы язмашыма! “Сенлем” дип атаган кызын бакчасына керсә, чәчәкләрне өзми. Андый “сенел”ләргә дингезне — сафлык дәрәсасын яратырга кинәш итә. Кара инде бу юлларны тагын:

Ерактагы йолдыз — якин!
Йөрәк шулай харап булды.
Яратмавы белән бер кыз
Гомерлеккә яраттырды.

Рәдиф Гаташта шундый әйләнмә әйтемнәр аз очрамый. Кирәк дисә, ул Фәйзуллин кебек бик кыска да язарга мөмкин:

Апрель, дидем.
Ә син — май булгансын.
Йолдыз, дидем.
Ә син — ай булгансын.

Хак сүзләр! Мәхәббәт дингезенә кереп китсән — хаталанулар, ялгышлар да, түбәнәйтәп куя яисә купайтып караулар да булырга мөмкин. Бу бәя бирә белмәү дип атала. Шуна да:

Әйе, син хаклы: бала мин,
Тик шуңсы анын бала:
Бу бала — сине сөюдән
Чәчен агарткан бала.

Юл жырлары

Шагыйрь мәхәббәт дингезен дә, шулай ук илләр-континентлар дингезен дә киңәргә омтыла. Анын Рухи юлларга тарта, Жаны күрмәгән дингезләренә, илләрне күрергә тели. Даһи Шекспир үз пьесаларын язган, Байрон, Шеллилар шигырь тудырган Лондонга, дөньянын, икенчеләбрәк әйтсәк, Жир шарынын мәркәзе Парижларга юл тотасы килә анын.

Юлларда туган жырлар...

Чиксезлек һәм Ирек жырларына тартым алар:

Дингез! Сине ирек белән тигләп
Жырлаганнар. Синдә — чиксезлек.

“Публицистик әңгәмә”ләргә кереп китсә, “Өстәлендә торган торна” турында язса — Рәдиф Гаташтагы куе хисләр мәхәббәт шигырьләрендәгә кебек түгел, алар сабын куыгыдай йә шартлылар, йә бик кечерәяләр. Әле Тукай, Дәрдемәнд, Сәгыйт

Рәмиев турында язганда да “хиссият” анда ким түгел. Яисә “Фәлсәфи истәлек” шигырен генә алийк. Ул да, Шәүкәт Галиевчә әйтсәк: “хистәлек!” (Бик шәп сүз бу!!)

Әй, үсмер чак! — гомеремнен
Син мәхәббәт атлы бите!

Бу юлларда чыкылдап торган Гаташ. “Жил, исмә! Исмә, жил”, — дип башланган лирик аллитерациядә дә бу шулай. Ә “Оныт, Мәжнүн, Ләйләнне” — бүтен безнең “Лала” яки “Ләйл” булган татар кызларына шарж. Бездә дә “капитал дөньясы” бит хәзер. Ләкин шагыйрь башка “кыз сурәтен” ә гашыйк:

Толымын тешләп һаман уйда утыра кыз,
чиләкләрсә сусаганны оныткан ул.
Пышылдый тик:
— Бәхетме бу? — ... Сөям. Вакыт житте.
... Нидер килдем... нидер үтте.

Бу инде саф, самими, садә кыз:

Яшьләрендә — иң эчкерсез яшьлек,
Гөнаһсызлык — синен яшьләрдә.
О, никадәр мәгънә, матурлык бар
Мондый саф яшь белән яшәүдә.
... Ә син, йөрәк, тезлән, табын,
Ышана бел ул пакъ яшьләргә!

Монда инде Мәхәббәттән — матурлык вә яхшылык кына көтү түгел, ә фәлсәфи категория — Мәгънә табу да бар. Чыннан да, бер мәгънәсезгә сөеп-ышанып гашыйк булуда ни мәгънә бар? Булса да ул мәгънәнән мәгънәсезлегә ич. Шагыйрьнен:

Синнән һаман хатлар көтәм,
антлар көтәм, — дигәч, —

“Хыянәтләр көтәм”, — дипсә дә мәгънәсезлек. Ә инде:

Йөрәк, йөрәк! Тетрәп куйды кинәт
нидән әле болай?
Синен истәлеген гөлләр белән
терелеп чыкты бугай. —

дигәндә тирән мәгънә — мәхәббәтнең мәнгелегә ята. Үлем — мәгънәсезлек, ә мәнгелек — үзе үк бөек мәгънәледек. Шул ук мәгънә, тоташлык, давамлылык мотивлары:

О, нигә әкият! Чынлык син,
күзләрем — төннен төсә;
Ничәнчә көн сине уйлыйм,
бу жырым — мененчәсә —

дигән юлларда да ята.

Инде бу бүлеккә соңгы аккорд, жыеп әйтү рәвешендә ахыргы жөмләне Рәдиф Гаташ “Яшьлек жырлары”нда сөю гөлләренә баш иеп, “кояшлы утраулар”га барып, мәхәббәт дингезе эзлән, йолдызларга үрелеп, үзе дә торган сәен биегәйдә һәм Мәхәббәт шагыйре булып житеште.

Гатауллин — Гатаумы? Гаташ!

— Кем син? — дигән сорау баш миен мөнгә борчып тора. Мин үземне бервакытта да тәнкыйтьче санамадым. Күпмедер дәрәжәдә публицист-эссеист, азым-күпме шагыйрь, ни миңьдардадыр прозаик. Тәнкыйди мәкаләләргә күбрәк 1990 елдан “Дуслык” һәм “Ватаным Татарстан” газеталары өчен яздым. Тәнкыйть ул калыпларга төрөнгән була, ә эсселар — ирекле язмалар алар. Безнен татар әдәбиятында чын мәгънәсендә эссеистик әсәрләр юк диярлек. Бу безнен өчен эссе түгел, сүрән жанр. Чын эсселарны шәхсән үзем Марсель Галидә, тагы Равил Фәйзуллин белән Зөлфәтә һәм Наис Гамбәрдә таптым.

Тәнкыйтькә мине үзе сонгы елларда проза әсәрләре — хикәя, повестьлар — тудырган Мансур Вәли әйләде, ә Гариф абый Ахунов “этәп-төртәп” дигәндәй тәнкыйтькә кертте. 1993 елны “Казан утлары” журналында “Безнен тормыш. Безнен әдәбият” дискуссиясендә мин “Борчулар һәм әмәт янәшә” дигән мәкаләм белән катнашкан идем. Шунан йомгак өлешендә Гариф Ахунов: “Ә. Еники, А. Гыйләжөв, М. Мәһдиевләр исемә, тәсбих тарткан төслә, гел кабатланып, мәкалә сәен саналып торды, әмма ник бер генә тәнкыйтьчә аларнын үзенчәлсә, әдәбиятка керткән зур өлешен ачып бирсәнчә! Бу унайлан мин яшә кенә әдәбиятчы аспирантларнын һәм индә әдәби тәнкыйть өлкәсендә байтактан күренеп килә торган Рафаэль Сибатнын “минбеләмлек” дәгъвасы белән артык мавыгуларын, әрудит булып күренергә тырышуларын әйтеп китәр идем” — дип язды.

Ин беренчә, Гариф абый мине “әдәби тәнкыйть өлкәсендә байтактан күренеп килә торган Р. Сибат” — дип, мактап ташласа, икенчәдән, “Ә. Еники, А. Гыйләжөв, М. Мәһдиев язган прозанын үзенчәлсә, әдәбиятка керткән зур өлешен ник бер генә тәнкыйтьчә ачып бирсәнчә!” — дип, хак сүз әйткән иде. Һәм мин эссеистик рухта М. Мәһдиев ижаты турында “Горурлык” исемле тәнкыйди эссеистик мәкалә язып, ул “Ватаным Татарстан” газетасынын ике битендә тулып чыкты. Кем әйтмешли, шуннан бөя ярылды, су ярып агып китте индә...

Хикмәт нәрсәдә сон?

Һәр гади укучынын үзенә ошаган шагыйрьләре, прозаиклары була. Индә татар шигъриятенә килсәк, шәхсән үзем, бездән өлкәнрәк Равил Фәйзуллин белән Рәдиф Гаташ һәм Зөлфәт белән Мөдәррис Әгъләм кебек яшәтәшләрем язганнарға ширак күз ташыйм. Әлбәттә, башкалар да укыла. Мәсәлән, сонгы елларда Илдар Юзеев бастырган шигърияткә һич кенә дә тыныч укый алмыйм. Тетрәндергеч мон-сагышлы, акыллы сүзлә, эчкә ярсулы әсәрләр алар! Ә индә мең еллык Татар Поэзиясен зур тау белән (Парнас!) тиндибәз икән, анда мине нык тарткан, күккә үрелгән бүгенгә кыялар бар:

Фәйзуллин — Фәлсәфи Кыя;
Гаташ — Мәхәббәт-хис Кыясы;
Зөлфәт — Образлар Кыясы;
Әгъләм — Бәгырьләр Кыясы.

Безнә тәнкыйтьнен алама бер ягы бар: ул философия нигезләренә ятмаган, бездә чын-саф татар фәлсәфәсе, шунда без бер яктан кырылга ташланабыз: әле Көнбатышка, әле Көнчыгышка. Ә бит чын татар философиясә Азия медиумы һәм Европа-Америка прагматлыгы баласы булырга тиеш. Без — кыл уртада. Бу безнен бәхәт тө, бәхәтсезлек тә...

Индә менә, чират таягы житеп, Рәдиф Гатауллин турында сүз алгач: — Ул кем? Ни язды?? Шагыйрьлегә нәрсәдә??? — дигән сорау-шөпхәләр үзеннән-үзе колак төбәндә гөжләп торалар. Әйе, Гаташ — мәхәббәт жырчысы, гомумән алганда — Хис шагыйре. Аның яшьлек бунтарылыгын Такташка тиндиләр, Сибгат Хәким анда Әхмәт Фәйзи “Флейталар”ы яңгыравын да ишетте, Тәлгат Галиуллин, Галимжан Гыйльман кебек әдәбиятчылар, тәнкыйтьчеләр шагыйрьнен романтик рухта ижат итүенә басым ясалдылар. Яналык булмаса да, минем дә үз карашым бар: Гаташ — мәхәббәт, сөю, ярату жырчысы; татар әдәбиятында ул “Мәхәббәткә — мәрхәмәт” догалары язып калачак та. Мәхәббәт аны шагыйрь иткән, шигъриятенә романтик рух өргән, дөрт-дөрман керткән, икес-чиксез хис-эмоция, тәсир-сер, мөгъжиза-сикер әзерләгән. Аларның көчә зур оптимизмда, яшәү-сөю теләгендә, яратырга ашкынууда. Мәхәббәт — үзе үк мәңгелек чагылышы, яктылык һәм оптимизм ул, ә нәфрәт — көенеч, үкенеч, хәсрәт, билгесезлек, депрессия һәм пессимизм.

Беренчә шигъриятендә үк “Ирләр булдык!” дигән Гатауллин гажәп якты, гөлчәкчә, дингезлә-йолдызлы шагыйрь иде...

Гатауллин?

Әйе, шактый гына китапларын ул шул исемдә чыгарды. Бергә торган чактан ук беләм, аның — “исемнәр яратучы”нын — бу озын фамилиягә койрыклы итеп каравы, бездә ятсунуы бар иде. Хәтта бервакыт ул үзен Гатау дип атауга да барды. Тукай, Туфан, Такташлар Алласыз булмалар да “улла” дигән койрыксыз бит энә.

Ләкин Такташка нык тартылганмы, соныннан Гаташ Гатауллинын да, Гатауны да жиндә.

Индә тагы бер сорау куйыйк:

— Мәхәббәттән бетмәс көч, якты агым, жылы жыллар, гүзәл гөлләр, Космик тәэсир, Галәмәи хис кабул иткән шагыйрьнең шул газиз-нечкә сөюгә гел омытылып яшәвен тагы ничек аңлатып була? Бу үзе феномен бит! Шунуң сере нидә?

Дөнья вә инсаният фәлсәфәсендә Кешенең Мәнгелеккә Омтылу категориясе ачылып бетмәгән. Ә бит бу һәр адәм баласына хас нәрсә. Бәндә үз тәненең фани икәннен белеп тә жан бакыйлыгына тартыла. Жир йөзөндәге жан ияләреннән бу кешегә генә түгел, барысына да хас нәрсә. Бары без хайваннарның, бөжәкләрнең, кошларның, балыкларның, үлән-ағачларның “телен” генә аңламыйбыз. Бер карасан, кеше үзе дә хайван — үлән — минерал — химик матдә бит. Юкка гына Ислам дине кануннары буенча Хозыр Ильяс, Идрис, Гайса пәйгамбәрләр мәнгелек итеп ясалмаган. Бу бит жан-рухани мәнгелек кеңә түгел, ә бит тән-гәүдәви мәнгелек. Әлегә сер — мөгжиза, дәһшәтле көч, гамәли сихри, вакытны югалту — нич югында аны санамау, оныту, исәпкә алмау үзе үк Аллаһыга барып терелә.

Мәнгелек — ин бөек сорау. Ин авыр сорау... Һәрхәлдә, кешеләр өчен. Мона ничек ирешсәгә? Хет безнең өчен ачыграк күренгәнә, томаннар артында калмаганы бармы?? Бу омытылышның төгәл-тәгаен юллары булмаса да, аның шушы Юлга илтүче ике сукмагы бар:

— беренчесе, Фәлсәфилек сукмагы;

— икенчесе, Мәхәббәт сукмагы.

Бу сукмаклар параллель бара, вакыт-вакыт алар кушылып агып чыккан су, сөт, бал, шәрәб кебек һәркайсының үз агымы бар. Мондый агымнар Дөнья Оксанында да очрый. Ин атаклы француз Жан-Жак Ив Кусто очраткан аларны һәм бу турыда мен өч йөз еллардан артыграк элек Корьәндә язылуын белеп, мөселманлыкка чыккан. Хакыйкәт шундый кискәкәй борылышларны да ясата ул!

Мәхәббәт үлемне дә үтерә ала. Ул — мәнгелек хис. Әлегә хис тәненң үлсә дә, жанында һәм аның йөрәгә-төшә рухында кала. Мәхәббәт хисе югала торган биокыр, һинд философиясендәгечә әйтсәк, карма түгел.

Минемчә, шагыйрь Рәдиф Гаташның мәнгелекне эзләве, ана сукмак табарга тырышуы шул Мәхәббәткә китергән дә. Аның бунтарлыгын мәнгелек алдында көчсезлөгә белән аңлатырга мөмкин.

Мәхәббәтнең үз тажы бар — бу дөньяга килгән нарасый. Шунуң белән без мәнгелеккә тагы бер адым атлыйбыз түгелме? Тән үлсә дә, кан-жаның анда һәм аның балаларында кала ич.

Әбүгалисина бер тәжрибә уздырган, ул сарык белән бүрене бер-берсеннән ерак булмаган арада бәйләтеп куйдырган. Күп тә үтми курку вә калтыраудан, ягъни психик стресстан Сарыкбикә жан тәслим кылган. Бүре — явызлык һәм нәфрәт ул, агрессия уचाгы. Андый учак янында кем дә янып үлчәк.

Ә Мәхәббәт?

Ул бит сөю-ярату, тынычлык, изге догалар. Чын мәхәббәткә ия кеше үз-үзен яисә сөйгән кешесен генә яратмыйча, жиргә, гөлләргә, ағачларга, күл-дингезләргә, йолдызларга да гашыйк. Андый гашыйк иң зур яратуны Космоска, Галәмгә, Аллаһыга кадәр илтә, һичьюгы шуларга төби.

Бу нәрсә Гаташка да хас. Анда апатия, депрессия артык сизелми, ул көр күнелле.

Мәхәббәтнең икенче тажы да бар...

Моңысы гомер елларында Матурлыкка вә Яхшылыкка омтылу, аларның икесе бергә тәңгәл килгән Камиллекне эзләү вә табарга тырышу. Чөнки матурлыктан башка яхшылык юк, ә инде матурлык яхшылыксыз гына төзелә яисә туа икән, ул чын гүзәллек түгел, ә салкын бер гәүдәләнеш кеңә.

Мәхәббәтнең өченче тажы — шигъри таж. Кемгә ничектер, һәрхәлдә, Гаташ бу тажга, чәчәк шигърьләр ижат итеп, ирештә дип саныйм. Фәрештәләр бу тажы аның башына кидереп тә куйганнардыр.

Йокысыз төннәрдә...

Мин — төн кошы...

Менә 15 еллар инде начар йоклыйм. Бу хәл 35 яшьләрдә башланды.

1981 елның 28 октябры иде. Мина 35 яшь...

Галәм буйлап барганда, вакытның иксез-чиксезлегә алдында утыз биш — бик кечкенә сан. Әмма кеше өчен ул бик зур...

Утыз биштә кеше акылы утырган чак кына түгел, ә ныгыган, чыныккан, һәр төрлө идея-фикер бәхәсләренә катнашырдай ғына түгел, ә жинеп чыгарлык дәрәжәдә була.

Утыз биштә кеше тәнендәгә күзәнәкләр алмашуның иң кискен чагы, кеше картаюга бер адым атларгамы, юкмы дигәндәй тора, чөнки әлегә дә баягы күзәнәкләреннән тәндә яңарулары егермә биштәгә кебек түгел инде...

“Утыз биш — кешенен иң бөек ноктасы!” — дигән Данте һәм үзеннән даһи әсәрләрен утыз яше тулып узганнан соң язган.

Утыз биш яшемдә мин иң зур ике тетрәнү кичердем — дөньяда шул кадәр яшәп, үземнән бер мескен, мәгънәсез, суык бер тиенгә тормас бәндә икәнлегемне аңладым. Бу минем жанымга тирән хәсрәт, сары сагыш, мәңгелек моң индерде. Боегулар күленә чумдым, уйланулар дингезенә баттым... Ә Гомер һаман уза торды, ул бу халәттән котылуымны көтеп тормады.

Европада кеше үзен кырыкка кадәр тапмый икән, исемен алыштырып карарга һәм яңадан үзен эзләргә тиеш дилә.

35 яшкә кадәр мин бу дөньяда болганып-тулганып йөрдәм; хыялландым, яндым-көйдәм; хәсрәт чиктем, алданулар кичердем: шатландым-сөендем, көлдем-еладым һәм... һәрвакыт уйландым. “Кырыкта үземне табармын!” — дип уйладым.

35 яшәгә кичергән икенче тетрәнү — бер үк вулканның икенче атуы иде. Хәер, бу вулкан кешеләр аңында һәрвакыт атып тора.

Менә шундый авыр хисләр белән жан асраганда, тән йорткәндә — романтик рухлы, дөртлө — кыю, бунтарь дәрманлы Хиссият Иленә — мәхәббәт шигъирәләренә күз сал икән. Белмим, кемнән ничектер, пессимист уйлардан Гаташ шигърияте мине еш кына коткарды.

“Кар астында гөлләр”

Яши-яши Гаташлар буыны — “41 нче ел балалары” 50 яшкә дә жинеп, үзләренен алтын юбилейларын уздырдылар. Илен таралып, Ак йортларның каралып китәсе чорга кердек. Инде шагыйрьдәгә югары пафос, романтик ораннар, шигъри ярсулар кар сулары кебек агып китә башлады. Ул үзе дә ни ди бит:

Нинди яшә идек без, бай идек без хыялларга!
... Илләр гиздек, Парижларны күрдөк.
Життек микән максатларга, йолдызларга?!
Кар астында — күпме гөлләр! —
гүя ятим телләр, илләр...
Гасыр, жылы биралдыкмы без аларга?

Монда инде икеләнүләр үе сизелә, пессимистик ноталар да янгырый, Гомер тоткан мәсләгеннән тирескә өйләнүен күреп, жан әрни, рух бәрелә, күнел елый. “Кәгъбәбез — туган тел икән!” бит. Без жирбитләр, татар “абдулкала”ры шуны оңгыгып жибәргәнбез. Бөек хис — “Мон житмәгән икән!” безгә. Әнә мәшһүр Ататөрөк ни дигән:

Тик үз халкын чыңлап сөя алган —
Якын итә ала башканы,

Туган ил, туган халкың турында уйлау Париж Сена буенда да тукталмый.

Ага Сена, ага Сена,
Ни алыым, Казаным, сиңа?
Мин аңладым шуны, Париж,
Туган ил — үзәң белән ич —

Кайда булма, кайда йөрмә!
Ә уен — туган жирләрдә.
Батан хисе булса ғына
Ышаналар шигърьгә дә.

Нәрсә, үзе сокланган һәм табынган, ихлас яраткан мәхәббәт гөлләреннән киттеме Гаташ? Жанында калмадымы ак таш??

«Илләдә дә егет жилле, бәлки?» — шул хакта остаз Наһар Нәһми һәм шағыйрь Роберт Миңнуллин белән уилану. 1991 ел.

Юк икән.

Әнә бит, “Нәркисләр, хисләр” шигыренен дә шуны раслыйсы килә. Ул үзе дә:

Мин тагын да иске хистән бер кабындым...

Мин сагындым... — ди.

Ул бит инде 50 яшьтә, ләкин һаман гүзәл ханымнарға гашыйк:

Шундый сәлә, матур син оялдың...

Мин идемме сәбәпчәсе анын? —

Әрсез караш белән әйтеп салдым:

— Әй, гүзәл сез, ханым...

Шағыйрь, бәлки, күбрәк “яшерен янулар”га кереп барадыр, ләкин болары да азык бирә язарына:

Йә, нәрсәгә яшерен яну? Анлашулар?

Китте бүген ул яр!

... Ул йөргән юл балкыр,

Эзләрендә, бәлки,

Чишмә тибеп чыгар!

Мәңгелек Су-Абелхаятны тапмасына, ул чишмәгә юлыкмасына да ышана хәзер шағыйрь, чөнки гомер уза, аны үтүен туктатырдай бер көч тә, кодрәт тә юк кебек.

Мәңгелек —

бөек Вакыт бары...

Ул — мәңгелек хис — хатларда булса да дәвам итә, матур бер яңгыраш таба. Нишләп сөймәсен Шағыйрь, ул бит XX гасыр Мәжнүне. Өнендә булмаса, төшендә күрәп яши Мәжнүн сөйгәнән! Анын да “Таң йолдызы” яна әле, яна!

Шағыйрьнең туган көне. “Тагын бер яшь артты, ул “тагы вакыт үткәнән тойды...” Ә бит...

Мәхәббәт — кимемәде!

Гүзәлләр һәм газәлләр

Хаос — үзе Тәртип! — дигән бер фәйләсуф.

Шигырьдә иреклелек, тигезсез ритм, аксаграк рифмалар, консерватив калыплардан ак иркенлеккә күчү, нәсерне шигъри юллар итеп язу, гомумән,

шигырипроза, шигырипёса Гаташка хас, аның ижатында хаос нәрсәләр. Фәйләсуфка таянсак — бу үзе Тәртип ич инде!

Шушы хаос тәнкыйтьчеләрне куркытты да булса кирәк, алар аның турында тулаем язмады, язсалар да каршылыклы фикерләр илә иләү рухындарак. Ә менә шигыри каләмдәшләре аны тиз таныдылар: Сибгат ага Хәким шагыйрьнен 1966 елда ук чыккан бик популяр “Гөлләр су сорый” исемле беренче китабына “Хәерле юл” дигән сүзбашы язды. Аннан Ә. Баянов, Р. Фәйзуллин, Зөлфәт, тагы М. Кәрим, Нажар Нәжми. Тәнкыйтьче Мансур Вәли дә үз сүзен әйтте. Әмма кискенрәк әйтте. Хәер, монын өчен ана сүз әйтмәсәк тә була, аның жанында ул — кискенлек, ләкин кискенлек түгел! Кискен әйтсә дә, ул бервакытта да тамырдан кисеп әйтми. Шәфкатлы инсан. Зоилга охшаш тәнкыйтьче түгел. Гаташ — иң беренче чиратта лирик...

Саф лирик, хаоска хас лирик. Аның көчле ягы да — Мөхәббәт лирикасы. Менә 40 еллар инде ул шул сукмагынан чыткә тайпылмый, яна сукмактар, асфальт юллар эзләп йөрми. Андагы пафос-эмоция һаман 20 яшьлек чагындагы кебек. Шунамы ул күзгә күренеп картаймый да. Яшәреп йөри. Чөнки Мөхәббәт — Хисләр Бәйрәмә ул! Ләкин эйфория, сибаритлык түгел.

Мин аны 32 ел беләм инде. Беләм генә түгел — 32 ел бар язганын укып барам. Әле 1966 елда Уфага китеп баргач, ана:

— Ижат тәлинкәндә шигыри жимешләр алып кайт! — дип хат та язган идем.

Ул әнә шулай китеп барырга да ярата иде. Шагыйрьләр күпмедер дәрвишләр бит алар. Пилигрим ишеләре... Дөнья сәяхәтчеләре...

“Әнкәй, жибәр мине ерак сәяхәткә!” — дигәннән соң, Гаташ илләр гизде. Зур, югары културага, шигыри мираска бай илләр. Франция, Англия, Испания, Төркия... Чайльд Гарольд хаж кылган илләр... Боларда ул чын ирекле мәдәният, сәнгать, әдбиятка орнынып, күпмедер үзгәрәп тә кайтты. Бөекләргән каберенә барып, олуг шагыйрь башын — мөхәббәтле башын иде. Горур баш та даһилар алдында иелә ул.

Тагы...

Рәдиф Гаташның “кояшлы утраулары” булган Жаны исемнәр белән тулы. Гажәп сәер хәл! Мин мондый йөзем жимешә яисә кабак кебек орлыкларын үзенә тутлаган, үз шигыриятен бөек исемнәр, йолдызлы исемнәр белән тутырган башка шагыйрьне белмим дә кебек.

Гаташча “хәйямлану”

Милли жилләр исте...

Ярты мен ел кол татарның милли аңы калкып куйды, тәзләнгән горурыгы аякка басарга омтылды. Жәл — басып кына бетә алмады...

Гаташ Ил-Телгә, Ватан-Анага мәхфия шигырьләрен шактый язды, ләкин — Аллаһы төп Хөкемдар! — болар арасында декларатив, коры пафослы шигырьләр дә бар иде. Гади генә әйткәндә, бу заманга ияру дип атала, ә ул — кабахәт нәрсә! — адәм балаларын гел, меннәрчә еллар бие алдып килә. Фәлсәфилеккә тирән орынмалар да, аның “кечерәк энкәшләре” Зөлфәт һәм Әгъләм моны аңлап эш итә ич! Беркемгә дә, бернигә дә иярмиләр. Курыкмый әйitik әле: алар шуның белән дә “бөекләр”. Ә Гаташ һаман — “бөек”:

Әмма бала:

Нидер миңа житми, нидер һаман ерак, биек.

... Шуны уйлап, “бөек” күңеләм бүген бөек.

Ләкин бөтен хикмәт тә шунда: Гаташ үзенә мәңгелек темасында — Мөхәббәттә — һәрвакыт бөек! Аның белән бәхәс юк монда — аның төп темасында, мәңгелектән булеп алган коймасында. Ул, әлбәтте, чыт “ужымнар”га да кереп чыгарга тиеш. Чит темаларга дипоем. Шунсыз булмый.

Ләкин!

— Без бәндәгез аны — бер ягын гына карый. Мөхәббәт шагыйрь итеп. Шуна мин фикри коллыкта...

Идея эзләп далага килгән идем, атларым качып китте. Мин аның колынын да тотал алмадым гына түгел, күрә дә алмадым. Шигырь — тайгалак ул. Искән жил. Аны тотып карап булмый.

Ә бит...

Ә бит Гаташ әле — эстет. Дөнья әдәбиятын ифрат күп укыган кеше. Анын шагыйрьлөгә йөзсәннән, төс-кыяфәтсәннән, сөйләшүсәннән, манераларыннан, хәтта, тамак төбәннән кыршылыбрак чыккан берәз серле бәрхет тавышыннан да сизелә. Анын шагыйрьлөгә каравыл кыгчырып:

— Мин шагыйрь! Тимә миңа!! Кагылма миңа!! — дип тора. Ул безнең татардагы зыялы, мәдәниятле, морза-шагыйрь Сәгыйть Рәмиевкә бик тартым...

Гаташ Башкортостанның Кушнаренко районы Марс авылында туып үссә дә, Марс планетасының үзеннән Жиргә килгән кебек йөри. Ә бәлки...

Туксанынчы еллар башында анын шигъри сулышы кысыла-тарая башлады кебек. Фәйзуллинга рәхәт: ул фәлсәфи шагыйрь, шуна фикерен 90 яшьтә дә әйтә алачак. Ә Гаташка һава житми сыман. Нәрсә, картаеп киттеме мөңгә яшь күнелле генә түгел, яшь чырайлы да Гаташ? Һәм...

Яшьлегендә шигъри шөкелләренсә, шәраб эчкәннән соң атып бәргән рюмка урынына гына ваткан шагыйрь кинәт форманын мен еллар элек урнашып, каткан, Шәректә шул кысада язып, дан алган йөзләргә бөек шагыйрьләр кулланганына килде. Нәрсә бу? Олыгая башлагач, кануннарда буйсына төшүме? Үзен дә белмичә, акылда (Подсознание) кушып, Космос — Галәм — Аллаһы Камиллегенә омтылуымы?

Алай дисәң, ул яшәрәк чагында да робагыйлар һәм газәлләр язгалап караган шагыйрь ич. Инде яна ситуация туды: форма бар, ләкин эчтәлек юк. Әлегә шөкелтә элек әйтелгәннәренсә салыргамы? Юк инде — алар көлке янтырачак. “Бер елгага ике кереп булмый!”

Гаташ — гомере бус кызларга, гомумән, хатын-кызга гашыйк шагыйрь. Нократ буйларынан килгән бер гүзәлне ул миңа:

— Язганнары шигърьгә дә килеп житми, ә үзе — поэма!! —диде.

Ул сөя-крата, соклана белә.

Менә хәзер Алтын Багананы — 50 яшьне узгач — әллә хисләре суынганмы? Ләкин...

Гашыйкжан Иргә Гашыйкжан Кыз (Хатын-кыз) очрамас дип, кем әйтә ала. Галәм, гомумән, бушлыкны сөйми: ак булгач кара, жылы булгач суык, егет булгач кызы да булырга тиеш. “Борынгылар илаһ-Венераны” дип, шигърь язган, әлегә Мәхәббәт Алласына баш игән Гаташ үз Чулпан йолдызын очрата. Шөкел бар, эчтәлек күз алдында, китте шигъри буа ерылып! Заманында үзе дә робагыйлар язган олут шагыйрь Нури Арслан әйткәнчә, китте Гаташ та “хәйямланып”, шуның белән шигъри “арысланланып”, ә “хәйямлану” — хыяллану гына түгел!

Симпатия Мәхәббәткә, Антипатия Нәфрәткә алып бара. Алар болай игезәк кызлар, берсе — ак йөзле, ачык яхшы күнелле, икенчесе — кара эчле, хәйләле мәкерле. Ходайга шөкер! Гаташка гел Симпатия туры килә диярлек һәм — шагыйрь яза!

Аякларым канап беткән, яраланган,

Ә мин һаман янәшәннән барам, —

ди Симпатия.

Мен дә бер кичәдәнме ул? Кем сүзе?

Гашыйк жанга, бәлки, Жәбраил үзе

Әйтә төштә: “Сине аңлар бер яр бар, —

Эзлә шуны... Ул — шаһ Әфрайм кызы...

ди Шагыйрь.

Булыр бер чак: ачуланып кулым алган,

Тик мин синсез, хәтта бер көн яши алмам!

ди Симпатия.

Ә Шагыйрь болай дип җавап бирә:

Бүлмәдә бүлгән синең — ак чәчәк:

— Күнеленә, — ди, гажәп аклык инәчәк! —

Яна йолдыз калкыр анда... Көндөз

Янса да ул, исемен — Чулпан диячәк...

Симпатия болайрак дәшә:

Сөясенме? — диден...

Сөйдем.

Әйтмиңә түзем генә.

Мәжнүнме син...? ... Ә мин — Ләйләң. —

ди шагыйрә Симпатия.

Мәжнүн жаны (м) сине эзли —

ди Шагыйрь.

Гаташ, Алтын Багананы узган Шагыйрь, тагы яналды. Ул Мәхәббәттә Янарыш чорын кичерә. Ул тагы шәп кенә сөю-ярату шигырьләре яза. Болары кызык та, гомере белән озак та... Нәрсә? Шәкли як үзгәртмә аны? Ул бит үз дә:

Хафиз Ширази йә Хәйям кәсәсе

Исертмә безне ул кич? Нәрсә сон?

Әйттек: "Йөрәкләр дөвасы — мең еллык

Шәрыкнең шигырь шәрабе яшәсен! — ди.

Юк, ялгышмыйк!

Шул ук робагыйларны игътибар белән укыган кеше Гаташның Гаташча "хәйям-лануы"н сизәр: ирекле уй-хис, "сынык" ритм, "аксаграк" рифмалар. Күрәсен, Шәрәкчә азып та ул үзенә европалылыгын, Гаташлыгын онытмаган. Иң мөһиме: татарлыгын нич хәтердән чыгармаган. Ихлас калган — ә бу шигърияттә төп ачылыш.

Газәлләр ни сөйли?

Кайда көймәң — шунда жәймәң ди...

Мин Малмыкда чыга торган "Дуслык" газетасында эшлим. Инде сигезенче елым. Шунда Гаташ турында ике мәкалә бастырдым.

Аның белән дуслыгыма 32 нче ел. Шапырынмыйча әйтәм: мин ул дуслыктан бик бәхетле кешә. Дөрес, безнең арада, чәчеп тә бер бөртек бодай калыкмаган кара кыр кебек, чуар еллар да күп булды, бер-беребезне анламыйча үпкәләп-рәнжеп, усалланып йөргән чаклар да юк түгел. Әмма...

Без бәндәгез гомер буге аның ижатын күзләп-карап килде, татар әдәбиятында мәхәббәт феномены булган бу шагыйрьне мин гел яратып кына кабул иттем дисәм, ихласлыкка хыянәт кылып идем. Чөнки, аның төп темасыннан чыгып, декларатив вә "манерный" шигырьләр белән маташуы минем һәрвакытта эчменә पोшырды. Онытмыйк: һәркем Күк астына үз сүзен һәм үз эшен әйтергә килә. Бу инсанның үзеннән дә тормыш, моны — Кануннар таләп итә.

Ә аларны үтәми кара! Телисәнме, юкмы — барыбер үтәчәксен!! Хет багза төшеп яшеренеп ят — Кояштан качып булмый...

Шуныңча Рәдиф Гаташ та Мәхәббәт шигырьләре азып үзенә зур ат-исем алырга яратылган бер инсан иде.

Инде робагыйларга килсәк, бу — гарәп шигъриятендәге "дүртле" мәгънәсендәге энжеләр, афоризмнар чыганагы яисә, икенчеләбрәк әйтсәк, акыл ияләренәң олуг сүз чишмәсе, дөньялыкта гажәп тә бер камил шәкел, гүя аны Хак Тәгалә яисә Мөхәммәт пәйгамбәр үзә тудырышкан. Алардагы рифма янгырашын да. Шушы форманы иң бөек дәрәжәгә күтәрүче Гомәр Хәйям (1048-1122) — фарсы һәм тажик шагыйре, математик вә фәйләсуф, космогон, вә йолдызчы гедонист — сибарит, медик һәм шәех! Үз робагыйларында мәжлескә, шәрабка киң урын бирсә дә, ул Сөйгәнән иң жылы сүзләр белән мактый, аңа карап соклана, хозурлана, яшәү дәрте ала...

Инде бүлекнең сүз башы булган газәлләргә килсәк, ул да гарәпләр формасы, монорим — татарчалап әйтсәк: бер рифмаларга беткән 5-12 юллы шигырь. Гадәттә анда беренче ике юл рифмалаша да, калганнары бер юл аша авазлаштык табалар.

Инде Гаташқа килсәк, робагыйлардан соң әлегә радифле формага, миңа калса, ул кичлек вә иркенилек өчен килгән. Шагыйрьнең исемә үк булган радифне аңлату кыен түгел: ул — газәлдәге сүз яисә сүз төркемен кыйммәтләндереп ахырда кабатлап кую. Французларда — рефрен дип атала.

Гаташ 1976 елны, 20 ел элек чыккан китабында ук төрки Нәсимми газәлләрен биргән иде. Ә бит газәлләр — интим лирика. Әнә аның Шәрык бөекләре Хафиз, Сәгъди, Рудаки кебек үзен яклар даһи шагыйрьләре бар. Татар шагыйре бу арага ялгыш кысылмыймы?

Мәгънәсез сорау! Гарәп шәкелендә Европаның бөек шагыйрьләре Гете, Байрон, Гейне, урыслардан Тютчев, Фет та язып караган. Ә безнен татардан Дәрдемәнд, Тукай газәл язып карамаганымы?

Гаташ ни өчен газәлгә килгән соң? Жавапны катлауландырып тормыйк:

- Сөю турында Сәгъдиләр кебек әйтү өчен;
- туйган калыплардан берәз читкә китү өчен;
- олыгая башлау белән ин камил шәкелне үз итү өчен;
- газәлләргә хас булганча, ахырында үз атынны атап, киләчәккә яд итү өчен;
- Яңа Сөю — Мәхәббәт гүзәлен газәлдә мактау өчен.

Менә мондый юллар белән:

Күземнең нуры, бел: газәл башладым.
(Күнелем гөлә, бу — сина багышлавым.)

Яисә бу сүзләр — шул ук гашыйк аһәне:

Гөл туташ! Сина дөшәмен: ярлыка!
Дивана гашыйк әдәбен — ярлыка...
Гөл туташ! Бел: сонлап уяңды Гаташ, —
Күз ачкач, шашкан халәтен ярлыка!

Бер Акыл иясе әйткән ди:

— Нигә буш сүз! Көен тыңла! Мәгънәсен анла!!

Бөтен хикмәт тә шунда: дуртъяулык робагыйлар күп вакытта фәлсәфи фикергә, идея-мәгънәгә корылган булса, күләме ягыннан жәелгәнрәк газәлләр хискә, көй-мелодиягә, матур ачыш-яңарышка исәпләнгәннәр. Монда билгеле бер закончалык бар: интим лирика булган газәлләр күбрәк хатын-кыз колагы өчен, ә робагыйлар ирләр ишетсенгә. Шуна күрә алардагы юллар саны вә сүзләр микъдары да төрләрәк. Рәдиф Гаташ моны шактый тоеп эш итә, ин гүзәл сүзләрен әйтер өчен ул робагыйлар күпереннән газәлләрсенә күчә. Дәресең әйткәндә, ана Мәхәббәт күчәргә төкәдим ясыи: “Күземнең нуры, бел: газәл башладым”. Ул үзенә Мәхәббәт Гүзәленә атап газәлләр язып, хистән һәйкәл — мәңгелекнең материясез чагылышын калдырырга тели:

Хыял һәм Мәхәббәт — бергә,
шул яшәү мәгънәсе лә...
Бу илдә бәхет тапканның
гүрәнә ал гөл үскән...
Язларың санынча язсам,
яд итеп газәлләрне,
Әйтерләр бәлки: — Гаташ та
калдырган һәйкәл — хистән!

... Авыр заманда яшибез...

“Бу илдә” — бәхет табулар, ай-һай!

Кешенең Рух утын төшенкелек вә өметсезлек карасы басарга маташа.

Шундый вакытта хет берәзгә гына, бер жинел сулыш һәм яктылык өчен кая барып орынырга кирәк?

Ярый әле Хак Тәгалә безгә һәрвакыт буш урынны капларга ниндилер бер мәгънә калдыра. Шагыйрьләр әйткән Мәгънәне... Ләкин... Анлийбызмы без аларны?

Укыйбызмы без аларны?

Хет һич югында, тоябызмы без аларны???

Бер карасаң, кайчандыр элеккегедәге тоташ бер кара сөрәмнән халык күпмедер анга-белемгә чыкты. Юләр кеше әйтмешли, хәзер — кем дә укыган! “Шул укыган” ни укый соң бүтен? Ни анлий ул? Бер ахмакның миңа:

— Мин синтрәлни гәжитләр генә алдырам! — дигәнә хәтердә. — Татарчаны укыймы, имеш!

Сон “Нью-Йорк таймс” алдырса да, аның ата казныкыннан артык акыллы булмаганын, Кояшның иртгә калкып көн булачагы кебек үк беләм.

И бәндәләр...

И мескен вә изелгән, эш аты булган татар халкы!

Син бит бөек кавем...

Укы вә анла үз әдип-шагыйрьләренне.

Бел — күр Кол Гали, Дәрдемәнд, Тукай, Такташ, Туфан, Жәлил, С. Хәким, Н. Арсланнарынны ғына түгел — Г. Афзал, Шәүкәт Гали, И. Юзи, Фәйзуллин, Гаташ, Р. Харис, Зөлфәт, Әгъләм... һәм башка олут шагыйрьләренне.

... Поэзияне анлатыр, ачып бирер бер генә рецепт та, бөек формула да юк. Кем дә кем һәр шигырьне машина частьләре кебек бүлеп-күрсәтеп аңлата икән, ул — ифрат мәнсез бәндә, чөнки Чын Шигырь — һәрвакыт бербөтен. Шунамы Рәдиф Гаташ дигән Зур Шагыйрьнен газәлләреннән күп санлы өзеklär китерим. Хикмәт аларны укып сокланмавым яисә хәтердә тотмавымда түгел. Кирәк дисәм — өстәлемдә аның китабы ята...

Мисаллар өчен, хәйран юллар дип, шигъри өзеklärне китермәвемнен, әйткәнемчә, үз сәбәбе бар: өзелгән шигырь — өзелгән чәчәк ул. Кемдер сина:

— Ай, нинди матур! —

дип, бакчадагы гөлне өзеп алып күрсәтә икән — ахмаклык эшли...

Чәчәккә үскән урынында карап сокланасын. Шигырьгә дә шулай...

Укыгыз Гаташны!

Татар шигъриятендә ул — ин зур мәхәббәт шагыйре. Хатын-кызга баш игән Шагыйрь.

Жир йөзәндә гүзәлләр — мәәниәсләр бетми икән — аның газәлләре дә янгырачак. Ул Алар өчен, Алар турында яза!

Сонгы сүз

*"Ин әхсәнтүм — әхсәнтүм мәнфисикум
вә ин әсәттүм фәләхә"
Яхшылык эшләсәгез дә — үзегезгә,
Начарлык кылсагыз да — үзегезгә.*

ААААЫ! СҮЗЛӘРЕ

Дөньяда шигырь язучылар бар...

Күп алар...

Яшылектә һәркем диярлек, бигрәк тә Тәүте Мәхәббәттән исереп йөргәндә, иләс-миләс килгәндә, үзе өчен генә Аңа багышлап шигырь яза. Гомумән, мәхәббәттә һәркем — шигырь язмыйча да шагыйрь. Ә инде яза икән, бу шигырь кәгазь битенә төшмәскә дә мөмкин. Ул Сер итеп кенә, оҗмахтагы кәүсәр чишмәсә агып чыга торган дүрт яклы Сарайның һәр диварына аерым-аерым язылган бисме, илаһи, рахман-ир, рахим дигән изге сүзләр кебек күнел көзгесенә азылып куела.

Дөньяда Шагыйрьләр бар...

Зур Шагыйрьләр!

Болар фәйләсуфлар әйтә алмаганны да сизә-аныклык ала. Әйтик, Фәйзуллин кебекләр.

Зур Шагыйрьләр кеше күңеленә ин нечкә, ин мөкатдәс, ин изге, ин серле хисләрен дә тоярга-сиземләргә мөмкиннәр. Бигрәк тә Гаташ кебек Мәхәббәт шагыйрьләре.

Гаташ — Мәхәббәт жырчысы...

Татар шагыйрьләреннән сөю-гыйшык хакында:

— Ин таза һәм азат Сүзне,

— Ин азан һәм язмышына язган Сүзне,

— Ин озын һәм озақ Сүзне —

Ул әйткәндер... Кырык ел буена...

Әйтсен: озақ булса да азақ Сүз булмасын!

Мәхәббәт шундый да Хис — аның турында Мәңге! — сөйләргә була, чөнки Аны һәркем үзенчә "янарта".

Әмма...

Нинди генә Сүзләр әйтмә...

Хак Тәгалә исеменнән зурысын әйтеп булмый...
Нинди генә Исем алма! —
Аллаһы исеменнән дә Югары Исем юк...
Шуны белеп эш итик...
Шуны анлап яшик...
Шуны сизеп калыйк...
Шуны тосп язык...

1997. Май. Түбән Шен

Рәдиф Гаташ китапларынан берничәсе

Тәржемәче һәм редактор-мөхәррир
Рәис Даутовка 70 яшь

ЭШ ТУРЫНДА «ЭШЧЭН КЕРПЕ» БЕЛЭН СӨЙЛӘШҮ

Татарстан китап нәшриятында шактый еллар бергә эшләгән каләмдәше Марс Шабәев аңа үз итеп, шаяру катыш ихтирам белән «исәнме, карт керпе» дип эндәшсәргә ярата. (Ә ул әлеге төртмә сүзләргә мык астыннан гына мут, хәйләкәр елмайган хәлдә йотып-сеңдереп жибәрә: дәрәс сүзгә җавап юк, янәсе.) Чыннан да, хаклык бар бугай монда: Рәис абый Даутов эшкә тотындымы, тәннәрәк сак кына яфрак-үләннәргә басып ауга чыккан керпе кебек, башын да калкытмыйча кыштыр да кыштыр гына килеп сәгатьләр буена өстәл артында утыра ала; әйе, үтә дә тырыш вә сабыр керпе кебек, күнел салып, өземләп, нәзакәтләр бер пөхтәлек белән башкара ул һәр эшен...

Каләм иясе өчен бик тә кирәкле, бик тә әһәмиятле сыйфатлар түгелме соң бу?

— Рәис абый! "Башлык әле сүзне Каракмәт илә" дигәндәй, китап дөньясына ничек килеп кердегез Сез. нинди юллар алып керде?

— Мин чын мәгънәсендә китап култы яшаган гаиләдә үстем. Һәмма кешегә, шул җөмләдән өлкәннәргә — ати белән әнигә дә — "китап җене" кагылган иде. Мәрхүм әннем, әйтик, Тукай шигырьләренә барысын да диярлек күңелдән белә иде һәм яшрәк чагында үзе дә шигырьләр яза иде.

— Сез бит "бөек үзгәрешләр" — әледән-әле алифба яңартып торучулар чорында хәрәф танырга өйрәнгән буын вәкиле. Сезгә бу ясалма киртәләргә, телнең тамырына балта чабу өчен уйлап чыгарылган хайлаларга имгәнмиңа, исән-сау килеп чыгарга нәрсә ярдам итте?

— Китапка булган ярату хисе, яшьлеккә хас хыялайы омтылыш канатландыргандыр дип уйлыйм. Беренче-дүртенче сыйныфларда мин яңалиф алифбасы нигезендә укыдым, аннан кириллица язуында. Бер алифбадан икенчесенә күчүнең бериндә авырлыгы сизелмәде, һәрхәлдә хәтердә шулай калган. Шуңа күрә сугышка кадәр чорда, утызынчы елларда латин хәрәфендә чыккан китаплар да, соңрак кириллица белән чыкканнары да бертигез йотыла барды. Табигый, бала чакта иң мәвыгып укыганың мажаралы китап була инде ул. Гражданның сугышы, колхозлашу чоры әдәбиятыннан Кави Нәҗми, Афзал Шамов, Гәриф Гобәй, Мирсәй Әмир, Гомәр Баширов (ул вакытта үзен Гомәр Разин дип йөрәтә иде), И. Гази һәм башкаларның хикәя, повесталары, тәрҗемә әсәрләрдән — "Робинзон Крузо", "Мюнхәузен мажаралары", "Түлливәр личилулар арасында", "Мең дә бер кичә", Андерсен акиятләре, бигрәк тә Жюль Вернның "Капитан Грант балалары", "Серге уграу", "80 мең километр су астынан" кебек романнар балачакның иң матур хатираләре булып сакланалар. Инде хәзер исемнәрә белән бергә әсәрләре дә онытыла язган язучылардан Г. Теләшнәң

"Өермә аша" романы, Г.Халик Садриның "Безнең таң" белән "Ил батырлары", Хамит Рахмиевның "Чишмә биеңдә" исемле әсәрләре дә ниндидер сихерле бер дөнья булып хәтердә сакланып калган. Кабат укыганда алар инде, албатта, андый тәэсир калдырмаслар иде. Сугыш башланган елны Казанга күчеп, әүвәл 13 нче татар мәктәбендә, аннан соң 8-10 сыйныфларны рус мәктәбендә укыганда, татар адабиятыннан тыш, рус һәм дөнья адабияты джәһәрләре белән дә шактый киң танышылды. Аларны укыганда, их, татар балалары да шундый әсәрләргә яштан үк ана телләрендә укып үссәләр иде, дигән бер хис туа иде күңелдә. Тәржемәчә булып китүгә, бәлки, шул да сәбәпчә булгандыр.

— Димәк, без хәзер, житмеш яшьлек гомер биеклегеннан торып караганда, үзегезне ижади мохитка, адабият дөньясына үсмер чактан үк аңлы рәвештә хәзерли башлагансыз, дип айта алабыз. Мөгаен, беренче иңат тажрибалары да шушы чорга туры киләдер ае? Чөнки...

— Әйе, чөнки... яшүсмер чакта кем гена шигыр яки хикәя язып карамады икән. Андый омтылышлар миндә дә булды. Хәтеремдә, шул мәктәп елларында ук Микеланджелонның берничә сонетын һәм Ронсарның үзема бик ошаган шигырларын рус теле аша татарчага тәржемә иткән идем. Ләкин мин язган нәрсәләремне беркайчан да, беркемгә дә күрсәтмәдем. Әдәби иңат минем өчен артык илаһи нәрсә иде. Графоман булудан курыктым. Аннан соң, үй-фикерләремнең заманга ярамаячагын да сизендем. Институтта укыганда совет режимының аяусызлыгын, аның бик күп талантлы зиялыларыбызны, адип, язучыларыбызны беринди гаепсезгә төрмәләрдә черетеп үтерүен сизенә идем. Үл чакта үк инде мин Г. Рахим, Ж. Валиди, Г. Ибраһимов, хатта Гаяз Исхакыйларның аерым әсәрләре белән таныш идем. Алар каян килде дип сорарсың? Бер ишесе — шәхси куллардан. Әйтик, укытучылар институтында укыганда (1946 — 48 еллар) курсташ бер кызыбыз лекцияләргә язгып барып өчен авылдан Г. Ибраһимовның "Казакъ кызы" романы белән "Кызыл чачаклар" повесте басылган 2 нче томын алып килде. Кагазьнең кытлык заманы, мин бөтен булган кагазь запасымны биреп, алегә томны алыштырып алдым. Дәрмәндең 1929 елда И. Рәми жыеп бастырган шигырлар жыентыгын иса туган тиешле бер авыл кешесеннән сорап алдым. Гарап хәрефләрендә басылганның бер ишесе үз атиемнең дини китаплары арасында да бар иде (мәсәлән, зур күләмле "Мәржани мәжмугасы"). Әмма мондый төр тыелган адабиятның иң зур өлешен мин урладым. Әйе, чын мәгънасендә урладым. Хикмәт шунда: өлкән кешеләр хәтерлиләрдер, китапханаларда, уку йортларында үл заманны укучылар кулына бирелә торган һәр китапка цензорлар һәр ел савен диярлек ревизия ясыйлар иде. Эчтәлегә идеологияк яктан тотрыклы булса, "проверено фалан ел" дип мөһер басалар да, китапханада калдыралар, "тотрыксызларын" иса калдырып жыеп алып киталар иде. 1947 елның ахырында, яңа ел алдында шикелле, укытучылар институтының татар теле һәм адабияты бүлгә кабинетында (китапханәсендә) дә шундый бер ревизия ясалды. Үл елларны татар теле һәм адабияты бүлгә Казанның Зур кызыл урамында, монастырь каршындагы ике катлы таш йортта урнашкан иде. Икенче каттагы зур ғына бұлмада — китапхана. Бұлма табәнәк аяккы биек шкафларны янаша тезеп күеп икегә бүленгән. Ишектән керүгә — уку залы, шкафлар белән бүленгән түр якта китап киштәләре. Анда китапханаче апай утыра. Мин китапханада еш була торган идем. Бер көнне керсәм, түр як идәнәндә тәртипсез рәвештә таралып бер өем китап-журналлар ауналп ята. Мин китапханаче алайдан: "Бу нинди китаплар соң?" — дип сорыйм. "Китапханадан изъять ителәсе китаплар", — ди. "Аннан нишләтәләр соң аларны?" дим. "Нишләтсеннәр, өеп яндырачаклар", "Карап багарга ярымы соң?" Мин китапханаче апай белән дустанә мөгамәләдә идем. "Ярар, кара", — диде бу. Мин карый башладым. Шундук кан басымы башка китереп бәрде, күзләр томаланды: "Яңалиф", "Атака", "Безнең юл", "Вестник татароведения" журналларының саннары, Газиз Гобайдуллинның тарихи хезмәтләре. 1926 елны Бакуда үзган Тюркология съезды материаллары, Г. Сәгъдинең "Татар адабияты тарихы", "Символизм турында" исемле китаплары һ.б. һ.б. Китап, журнал битләрен ачып карап укыган булам, әмма мәгъналәренә төшенмим, мида бер гена үй кайный: "Боларны яндырып юкка чыгарачаклар бит!" Шулай бик озак миңгәруллинеп утырдым мин. Үл арада китапханаче апай зал ягына да чыгып йөрәли башлады. Шул чакны мин, форсаттан файдаланып, үзема аеруча кадрлә тоелган китапларны, журнал саннарын калтырган кулларым белән акрен-акрен гена идәннән бер үн сантиметр чамасы ғына күтәрелеп торган шкаф асларына шудырырга тотындым. Соңыннан аларны уку залы ягынан

кулны тыгып алу артык мәшәкәтлеле булмады... Бу урланган, дөресрәге, анып бетүдән коткарылган басмалар әле да булса минем шахси китапханада саклана. Факәт берничәсе генә ышанып укырга биргән кешеләрдән кире кайта алмады.

Шундый характердагы китапларны укый-укый, минда татар әдәбияты тарихын, ижтимагый тарихны өйрәнү, шул өлкәгә үзема профессия итеп сайлау фикере да туған иде. Әмма моның өчен, минем уемча, шәрәк телләрен (гарәп, фарсы, төрек) яхшы белү кирәк иде. Шуны иста тотып, ике еллык укытучылар институтын тәмамлагач, мин, бернинди рекомендациясез дигәндәй, Маскаүдәге көнчыгыш телләре институтына (институт Востоковедения) киттем. Ләкин анда түләй торак юк булып чыкты, алырга дип та бик ашкынып тормадылар. Кире кайттым. Университетның татар теле һәм әдәбияты бүлегенә өстәмә имтиханнар бирү шарты белән өченче курска керергә теләп, кафедра мөдире Рабига Афзаловна Хәкимова янына да еш барып йөрдәм. Үл, өченче курска ала алмыйбыз, беренче курстан башла дип юлны кискәч, нишләргә белмичә уйланып йөргән арада армия хезмәтенә алдылар да куйдылар. Анда өч елдан артык хезмәт итеп, ефрейтор "дәрәжәсендә" казана айланып кайткач, минем наһияттагы кырык еллык мөхәррирлек хезмәтәм башланып китте. Аннан – тәрҗемә эше белән шөгылләнү. Икәве да янәшә барды. Көндәзләрен наһиятта әдәби асарларне басмага әзерләү, кичләрен-төннәрен тәрҗемә итү. Кырык ел буге берөзлексез шулай. Иң мөһиме – бу эшларнең берсе да алыктырмады, туйдырмады. Чөнки, үзең айтмешли, жан теләге белән эшланган эшләр иде алар...

– *Кем ул тәрҗемәче: асарне бер телдән икенче телгә "аударучы" гынамы, алма чын мағынасендә Иҗатчымы? Шушы нәубаттан аның алдында нинди бурычлар тора һәм ул нинди хасияتلәрдән чыгып эш итәргә тиеш?*

– Һәрбер иҗат кешесе кебек, тәрҗемәче да, минемчә, күпмедер дәрәҗәдә табигый, иҗади сәләткә ия булырга тиеш. Образлы уйлый белү, сүзнен төмен, күп мағынале төсмерләрен, оттенналарын нечкәләп тою, үй-фикерне, хис-тойгыларны эзлекле рәвештә, әдәби тел чаралары белән матурлап, үтемле итеп хикәяләп, тасвирлап бира алу сәләте – болар әдип өчен да, чын тәрҗемәче өчен да уртак һәм мәҗбүри сыйфатлар. Ә инде ике телне – асарнең оригиналы телен һәм бигрәк та асар тәрҗемә ителәсе төп телне тирәнтен аңлау, үзләштерү һәм аңардан иреккә файдалана белү – монысының тәрҗемәче өчен әеруча зарурлыгын монда кабатлап торырга да кирәкмәстер дип үйлийм. Бу – аксиома, исбатлауны сорамый торган хакыйкәт. Чын тәрҗемәчегә хас сыйфатларны сөйләгәндә, шулай ук аның гомуми белем дәрәҗәсе, эрудициясе һәм хатта фантазиягә аваслеме турында да оңымаска кирәк. Тик бер искәрмә: иҗат процессында тәрҗемәче үзенең фантазиясен билгеле бер кыса эчендә чикләп тотарга мәҗбүр: әдәби асарнең идея-эчтәлек, образлар системасы, тел-сурәтләү чаралары ягыннан бөтенчеге тәрҗемәдә оригинал талап иткән кысаларда – арттырылмыйча һәм киметелмичә, бер үк төрле эмоциональ югарылыкта сакланырга тиеш. Гомумиләштербрак айтканда, тәрҗемәченең иң изге вазифасы – теге яки бу әдәби асарне, эчтәлек, стиль, образлылык хасиятләренә хилаф китермичә, икенче бер телдә мөмкин кадәр адекват, таңгал итеп гәүдәләндерергә омтылу. Мин монда наһкә менә "гәүдәләндерү" сүзенең асыл мағынасына ишаралым. Шул асыл мағынасендә тәрҗемәченең эшен актер хезмәте белән чагыштырырга мөмкин булып иде шикелле. Актер да бит драма асарендәге үзе сайлаган образ-персонажның эчке дөньясына тирәнтен кереп, сәхнәдә аны автор тасвирлаган яки күз алдында тоткан эмоциональ югарылыкта гәүдәләндерергә тырыша. Тәрҗемәче да шулай, бүтән телдә язучы адипнең рухи дөньясын, фикерләү формаларын, асарендәге фикри-әдәби хасиятларне йөрәгә аша үткәреп, үз ана телендә бу асарне яңабаштан корып, гәүдәләндереп бирергә бурычлы. Ягъни тәрҗемәче икенче телдә авторның тулы канлы, үзенчәлекле образын күз алдына китереп бастырырга тиеш. Сәхнәдә уйнаган һәрбер рольдә оста актерның индивидуаль сыйфатлары ачык сизелмәгән кебек, тәрҗемә асаренда да, табигый, тәрҗемәченең үз стиль үзенчәлекләре, язучы манерасы беркадар чагылмыйча калмый. Моңысы, әйтергә мөмкин, тәрҗемә әдәбиятка хас котылгысыз "издержалар". Ләкин, тәрҗемәче үзе оста стилист булганда, андый "издержалар" оригиналның гомуми эмоциональ яңгырашына сизелерлек зыян китермиләр, аерым очракларда иса аны баетып кына җибаралар.

– *Кайсыдыр бер рус тәрҗемәчесенең мондый бер фикере хәтердә калган: асарне тәрҗемәче сайлап алмый, а бәлки асар үзе тәрҗемәчене сайлап ала. Моңы ничек аңларга?*

– Тәржема ителәсе асар сине дулкынландырырга, үй-хислареңне кузгатырга тиеш. Татар тәржемәчесе өчен тагын зарури бер шарт бар: ул кыска гомерле, эчталек һәм сангати хасиятләре тиз жуела торган, ялган пафослы асарларне тәржема итүдән качарга тиеш. Чөнки татарда тәржема асарларга бирелә торган майдан зур түгел, ул елдан-ел тарая бара. Хәтта тәржемәләр бөтенләй кирәкми диючеләр дә бар. Әмма тәржемаи асарлардан башка милли әдәбият үзе дә олы була алмый, үз эчендә йомылып кала, милли яшь каләмнарнең үз ана телләрендә бала чактан ук миң, атрафлы рухи тәрбия алып үсүен тоткармый.

– Әлеге сүзләрдән шундый нәтиҗә чыгарырга мөмкин: димак, иҗат процессы әдәби асар сайлаудан ук башлана икән. Әйтсәңиз иде, бу вакытта Сезнең күңелне нинди хислар биләп ала? Давылны каршыларга хәзерләү, зур эшкә тотыныр алдыннан гына була торган гасабилы уйлардыр инде, мөгаен?

– Әйткәнәмчә, тәржема өчен асар сайлаганда үз рухыңа якын авторны күздә тоту тәржемаче өчен иң төп принцип булырга тиеш. Үзеңнең күңелеңә ятмаган асарне тәржема итүдән дә газаплырак бүтән бернинди эш юк. Газаплануың бер хал, гадәттә тәржеманең сыйфаты да шул дәрәҗәдә гына була. Үзема килгәндә, мин андый "газаплы" эшләрдән качарга тырышам. Әйтергә мөмкин, китап сөюче буларак, минем күңелемә аеруча хуш килгән бер төркем язучыларым яки, мена моны татар теленә тәржема итсәң иде дип, эчтән хыялланып, "тыйшык тотып" йөргән "үз" китапларым бар. Аларның күпчелеге – рус һәм дөнья әдәбияты классикасыннан. Әлбәттә, үзең "тыйшык тотып" йөргән теге яки бу асарне бүтән үк мөгаезеннән эләктереп алып, тәржема итә башлау безнең шартларда шактый кыен мәсьәлә. Шулай да факт: моңарчы тәржема иткән китапларымның күпчелеге – ана шундый үзем яраткан, татар укучысына кирәкле санаган асарлар.

Андый асарларне тәржема итү, албәттә, күп мартаба авыррак, ләкин шул үк вакытта бу эшне жиренә җиткереп башкарып чыгу соңыннан тәржеманең үзендә дә гаять шатлыклы рухи бер канагәтләнү хисе тудыра. Мондый рухи канагәтләнү хакына теләсе нинди авырлыкларга да курыкмыйча барырга мөмкин дип уйлыйм.

– Ярар, хуш, "булачак корбанны" көтүдән аерып сайлап алдык ди. Шуннан соң, төп эшкә керешкәнчә, тәржемаче ниндиерәк мәсьәләләргә хал итарга тиеш? Әмә ул китапны ачу белән каламга тотынамы? Гомумән, һәр тәржеманең үзенең хас эш стили булырга тиеш дип уйлыйсызмы?

– Билгеле, тәржема эшенең, иҗади бер процесс буларак, төрле кешедә төрлечә форма алуы бик табигый. Ләкин, таҗрибадан күренгәнчә, аның барлык тәржеманеләр өчен уртак булган гомуми хасиятләре дә бар, билгеле. Әйтик, тәржемага алынган асарне, кулыңа карандаш тотып, берничә кат җентекләп укып-өйрәнәп чыгу, авторның иҗат, тормыш юлы белән танышу, ул иҗат иткән заманның әдәби һәм фәлсәфи проблемаларын якынча гына булса да зиһенгә салып кую, автор турындагы әдәби танкыйтьне уку һ. б. – болар әзерлек чорында һәрбер тәржемаче башкарырга тиешле магълүм нарсалар.

Башка тәржеманеләр ничектер, белмим, мин үзем әлеге әзерлек эшләрен башкарып чыкканнан соң да әле бик озак вакыт конкрет тәржема итү процессына тотына алмый йөрм, дөресрәге – асарнең татар телендә яңгырарга тиешле көен таа алмыйча аптырыйм. Шуңа күрә, кайбер очракларда асарне беренче битеннән түгел, уртадагырак берәр урыныннан – диалоглар күп очраган һәм "көе" тамам күңелгә урнашып беткән җиңелрак жиреннән тәржема итә башлыйм, аннан, "көй" агымына кергач, яңадан баш өлешкә кире кайтам.

– Һәркем дә болай эшләмидер, мөгаен.

– Күпчелек тәржеманеләр, гадәттә, асарне каралама рәвешендә, җиңел кулдан дигәндәй, башыннан алып ахырынача бер кат "сөрәп" чыгаралар да, ахырдан бик ныклап төзәтә, редакцияли башлыйлар – шул рәвешчә тәржеманең үзләре теләган кондициягә җиткәләр. Мин исә алай эшли алмыйм. Аерым бүлекке ул, абзац, җөмләме яки берәр логик төшенчәме, барыбер – агар эшләган кадәресеңнән күңелем канагәт булмаса, мин бу урынны һич ничек та атлатып үтә алмыйм: бозам, сызгалыйм, кабат үзгәртеп тәржема итам, яңадан акка күчерәм, алдагы эшләнеп беткән өлешләргә кат-кат укый-укый, килеп төртелгән әлеге чатак урынны шуларга ярашлы "көйдә" ялгап җибәрергә тырышам. Шуңа

күрадер, балки, сүзлеклар белән бөтенләй диарлек мавыкмасам да, минем эшләү тизлегем артык зур түгел: уникаль-ундүрт сәгатьлек эш көненә нибарысы — 4 — 5 битлек басма китап тексты. Аерым кыен очракларда хатта ярты битлек бер абзац белән дә канәгатьләнәргә туры килә иде.

Әлбәтте, тәрҗемәне шулай, үзәмчә, тамам жиренә житкереп, ахырынача эшләп бетердем дигәннең соңында да, күпмедер вакыт узгач, мин аңа яңадан айләнеп кайтам, икенче төрлө язу карасы белән, кулъязманы бөтен халенда кат-кат укый-укый (оригиналга һич тә мөрәҗәгать итмичә), андагы вак-төяк стилистик кытыршылыклардан арындырам.

Кыскасы, кулъязманы машинкага күчерергә биргәндә мин инде үз тәрҗемәмнең үз карашымча тамам эшләнеп беткәнлегенә күңеләм белән ышанган булам.

Машинкадан соң укыганда, аннан редактор белән икаүләп типографияга төшерү өчен азерлаганда да, вак-төяк сүз алыштырулардан тыш, кулъязмага җитди үзгәртүләр кертелми диарлек. Нәтиҗәдә, тәрҗемаларемнең һәркайсы дигәндәй, наһриятта тулысынча үзәм эшлаган вариантта басылып чыктылар.

Әйткәнәмчә, эш процессында сүзлекләргә аз мөрәҗәгать ителә. Сабәбе — бездәге русча-татарча сүзлекларнең тәрҗемәчеләр өчен ифрат дәрәҗәдә яраксыз булуында. Алар үзләре үк калык юлы белән аударып салынган тәрҗемаларне хәтерләтәләр. Татарча аңлатмалы сүзлекнең дә алла ни артык файдасы юк. Шуңа күрә күп очракта үзенң лексик багажыңа, татар классиклары һәм хәзерге тел осталарының асарларен уку яки редакцияләү процессында алган күп еллык таҗрибәңә таянып эшләргә туры килә. Әлбәтте, халык иҗаты асарларенә, диалектлар, синонимнар сүзлегенә күз төшермичә, шулай ук, мөмкин түгел.

— *Ирексөздән шундыйрак сорау туа: бармы ул тәрҗемә теориясе фәне? Ул бездә эшланганме?*

— Фән кешеләре өчен аның теориясе дә бардыр инде. Андый хезмәтларне укыштыргалап карасам да, практик ярдәмән сизмәдем. Иң мөһиме — эчке тоем, күңел салып эшләү һәм практика. Бер егерме еллар элек тәрҗемә теориясе белән махсус шөгыльланган һәм шул өлкә буенча соңыннан фән докторы булган хөрмәт иясе бер кешенең кечкенә гена тәрҗемә хикаясен редакцияләргә туры килгән иде. шуны рәткә китерү өчен яңабаштан "сөрел" чыгарга мәҗбүр булдым. Һәркем үзенчә тәрҗемә итә диарга да мөмкин. Юкса, кайбер атаклы асарларнең икенче бер телдә кырыкмаса-кырык яңа тәрҗемаләре булмас иде.

— *...һәм берничә буын адиплар тарафыннан дөнья һәм рус классик әдәбияты үрнәкләренең шактый ук кулланмда татарчага тәрҗемә ителүен исәпкә алып, бүгенге көндә татар әдәбиятында "тәрҗемә мәктәбе бар" дип айта алабызмы?*

— Фәннең төрлө тармакларында аерым бер юнәлеш, ачыш хасиятларен күздә тотып әйтелгән "мәктәп" сүзен тәрҗемәчеләк эшенә ябыштырып куярга ярыймы икән? Бер телдән икенчә бер телгә тәрҗемә итү, гади гена итеп айтканда, оригиналдагы фикерне, үй-хисне мөмкин кадәр адекват рәвешендә икенчә телдә таудәләндерү дигән сүз. Нәтиҗә нинди булырга мөмкин? "Ялгыш тәрҗемә", "чилә-пешлә тәрҗемә", "ярыйсы тәрҗемә", "айбат тәрҗемә", "бик айбат тәрҗемә" һ. б. Тәрҗемә эшенең бу саналган төрләре гамәлдә даими очрап торса да, "чилә-пешлә тәрҗемә мәктәбе" яки "бик айбат тәрҗемә мәктәбе" дип аерып карап булмый бит. Димәк, тәрҗемә "яхшы" яки "начар" булырга гына мөмкин. Шуннан чыгып, без тәрҗемәчеләнең дә профессиональ дәрәҗәсен билгелибез.

— *Ягъни талант дәрәҗәсен?*

— Тәрҗемәчегә карата "талантлы" сүзен кулланудан сагаер идем мин. "Талантлы" дигач, аның "талантсыз" дигән антонимы да булырга тиеш көбек. Ә "талантсыз тәрҗемәчә" була аламы соң? Була калса, андые аның гомуман "тәрҗемәчә" дигән сүзне күтәрә алмас иде. "Талантлы" сүзе, минемчә, күбрәк мөстакыйль иҗат кешесенә гена карый: талантлы язучы, шагыйрь, уйлап табучы һ. б. Ә мена "талант" сүзенең татарча синонимы булган "сәләт" дигәнә тәрҗемәчегә дә ябыша ала: сәләтле тәрҗемәчә, ягъни оста тәрҗемәчә. "Тәрҗемәчеләк" традицияләренә килсәк, аның чышма башы бик борыңгы заманнарга барып тоташа. Татар язма әдәбиятының нигезен төшкүл иткән "Кыйссалар Йосыф" поэмасын, масалан, Фирдүсиннең "Йосыф ва Зөләйха" поэмасы һәм башка шәрәкь легендаларыннан

файдаланып язылган ярым тәрҗемә асар дип баяларга да мөмкин булыр иде. XIV гасыр төрки-татар шагыйре Котбынң "Хәсрәү ва Ширин" поэмасы да фарсы шагыйре Низаминың шул исемдәге асареннан ирекле тәрҗемә ителгән. Гомуман, урта гасыр татар поэзиясе һәм прозасында андый ярым тәрҗемә һәм ияреп язылган адаби асарларне күпләп табарга мөмкин. Бу традиция 19 йөздә, хатта 20 йөз башында да давам итә ала.

– Үзегезнең кайсы тәрҗемаләрегезне аеруча уңышлы, сез теләгәнчә эшләнде дип исәплисез?

– Күңелемә иң ошаганның – Ф. Достоевскийның "Җинаять һәм җәза", М. Галаүнәң "Мөһажирләр", романнары, А. Купринның "Повестылар һәм хикаялар", "Атышу" асарләре.

– Ә ошамаганның?

– Күләмле тәрҗемаләремнан беренчесе 1958 елда басылып чыкты. Бу – Марк Твенның "Янки король Артур сараенда" исемле мағлұм романы иде. Заманында уңай бая алса да, хәзергесе көндә бу тәрҗемәмнең сыйфатыннан үзем һич та канәгать түгелмен. Кабат нәшер ителә калса, шәт, аны яңабаштан бөтенләй үзгәртеп, "сөрәп" чыгар идем шикелле.

– Ләкин бу бер буш хыял гына түгелме? Чөнки бүтенте көндә тәрҗемә асарларне кабат бастырып чыгару түгел, яңа оригиналь асарлар да нашрият портфелендә сөрәп ятарга мәҗбүрләр. Сабәбе ачык – алчасы юк. Шулай да әйтегез ала, кулыгыздан килса, дөнья адабиятыннан ниндирәк асарларне татар телендә сөйләштерер идегез?

– Ни гена булмасын, дөнья адабиятыннан, рус классикарыннан байтак китапларны үз ана телебездә күрергә теләр идем мин. Монда кайберларен гена санал үтәм: "Братья Карамзовы" (Ф. Достоевский), "Кадеты" (А. Куприн), дөнья адабиятыннан – "Дон-Кихот" (Сервантес), "Собор Парижской богоматери" (В. Гюго), "Красное и черное", "Пармская обитель" (Ф. Стендаль), "Госпожа Бовари" (Г. Флобер), "Жизнь", "Милый друг" (Г. Мопассан), "Романы о кожаном чулке" (Ф. Купер), һ. б. һ. б. Ни өчен кирәк бу? Татар баласы теле ачылу белән саф татар телендә дөнья адабияты җауһарлареннан да авыз итарга тиеш. Шушы очракта гына ул татарча фикер йөртә ала торган киң эрудицияле шахәс булып формалаша ала. Шушы очракта гына телебезне киң функцияле, тулы канлы, җитлеккән тел буларак саклап калуда тәрҗемә тәҗрибәсе үзена йөкләнгән миссияне күтәрәп бара алачак.

– Анысы шулай... Ләкин бер четерекле мәсьәләгә карата Сезнең фикерегезне ишетәсе килә иде: тәрҗемә итеп булмый торган асарлар, авторлар бармы? Минем өчен, әйтик, Пушкин асарларен татарча бөтенләй укып булмый, киресенчә Такташ белән Түфан да русча аңгырамый.

– Теләсе нинди катлаулы яки сәнгати дәрәҗәсә бик югары булган асарне да бер телдән камиллеккә ирешкән! – икенче бер телгә тәрҗемә итарга мөмкин, албатта. Гадатта, ул шулай эшләнә да, Ләкин камиллеккә критерий юк бит. Камиллекнең үзенең да чиге юк. Бу бигрәк та шигъри тәрҗемаләргә карый. Инглизләр шигъри асарларне шигърь ысулы белән тәрҗемә итүдән юкка баш тартмаганныңдыр дип уйлыйм. Тукай рус телендә Тукайча аңгырамаган кебек. Пушкин да татар телендә Пушкинча аңгырамый бит. Тукай Пушкиннан, Лермонтовтан аерым шигърьләренә гажәп оста тәрҗемә иткән, ләкин алар Тукай тәрҗемәсендә инде Пушкинныкы, Лермонтовныкы түгел. Тукайның үзенең булып кабул ителәләр. Проза тәрҗемәсә чагыштырмача җиңелрәк, монда күпмедер дәрәҗәдә оригиналга якынарак килеп була. Дөрөс, кайчак оригиналында сәнгати яктан бик үк камил булмаган асарне тәрҗемәдә канфит ясап куйган очраклар да юк түгел. Ләкин монысы инде тәрҗемәдән бигрәк адаби эшкәртү ысулын хәтерләтә.

– Тәрҗемәчә аңдан ук азимүтә тәгаенланган, автор тарафыннан кулына компас тоттырылган сафарче гена түгелдер ич? Иҗат иргә – тәрҗемәчә өчен бармы ул?

– Минем уемча, тәрҗемә асар, барыннан да элек, теге яки бу халыкның тормыш тәҗрибәсен, рухи халәтен, фикер йөртү, дөньяны күзаллау үзенчәлекләрен, сөйләмәнең образлы хасиятларен таңгал чагылдырырга тиеш, дидек. Татар кешесе болай әйтер иде, тегеләй әйтер иде дип кенә үтеп китеп булмый. Төп нөсхә сине барыбер чикләнгән бер кыса эчендә тотта, читкә чыгармый. Шуңа күрә еш кына калкыа юлына басарга да мәҗбүр буласың. Әйтик, мена: "С чего начинается Родина? С обыска" дигән русча бик тиран

кинайе жөмлөнө алыш. Монда сүз ничамадер ай чит диңгезларда йөзөл, туган жирен сагынып кайткан диңгезче турунда бара. Моңы саф татарча: "Туган жирга аяк баскач, иң аувал тентилер ала сине" дип та айтерга булыр иде. Акин болай тәржема иткәндә русча оригиналның экспрессив көчө сүлләнләнә, кинайе мағынасе тарая. Жөмлөнә накь оригиналына охшатып: "Ватан нәрсәдән башлана? Тентудан..." дисәң, жөмлөнәң жегәрлөгө саклана. Монда инде таможняның нинди ил таможнясы икәнән да, тентеп, синнан конкрет нәрсәләр эзләгәннәрән да чамалыйсың. Әйтим, бу мин уйлап чыгарган жөмлә түгел. М. Юнысның бер хикәясеннан алынды. Үл аны накь мена русчасы үрнәгендә, калька юлы белән төзөгән. Ахыр чиктә, айбат тәржема ителгән әсәрләр адаби телебезнең сүзлек составын гына түгел, аның грамматик төзөлеш формаларын да баета дип уйлыйм.

– Төп нәсхә сине барыбер чикланган бер кысә эчендә тотә, читкә чыгармый" дисез, моңысы – бахәссез. Эмма тажрибадан күренгәнчә, кайбер тәржемалар төп нәсхәдән кыскарак яки таңгал, икенче бер очракта күләм артырак та китәрә мөмкин. Әйтик. Сезнең тәржемегездә "Жиниять һәм жәзә" романының татарчасы русчасынан шактый калынаыа төште булса кирәк. Минем аңлавымча, ижади тәржема вакытында әсәрнең "калынаюы" табигый күренеш бугай. Аннары биредә тел хасиятләрен, структур төзөлеш аерымлыкларын да (рус теле – флектив, татар теле – агглютинатив тел лабаса) онытырга ярамыйдыр, мөгаен.

– Дөрес. Илленче елларда нәшриятта Ленин әсәрләренең татарча 50 томлыгын әзерләү һәм бастырып чыгару буюнча махсус редакция эшли иде. Моңа дистәләгән тәржемәчеләр, редакторлар тартылган. Тәржема ителгән һәр хезмәтне, мәкаләне бергәләшеп тикшерәләр, төзетәләр, бахәсләшәләр – шулай тәржемане "кондиция"га китерәләр. Шунда бер редакторның: "Русча оригиналның фәлән абзацында 36 сүз, татарча тәржемаһендә 72 сүзгә кадәр озайтылган", – дип тәнкыйтьләгәнә хәтердә калган. Синең алегә соравыңнан шул вакыйга искә төште. Достоевский романының текстындагы фигульяр татарның "аптырату" мағынаһендәгә сүзләрдән гена торса, татарча гомуми күләм, балки, русчага караганда син әйткәннән кыскарак та килеп чыккан булыр иде. "Аптырату" сүзенең мағынаһен русча төгәл аңлату өчен, ялгышмасам, Г. Богородицкийга бугай, русча 13 сүз кирәк булган бит, хәтерлисездер? Икенче яктан, тыгыз мағынале русча сүз, фикерне татарчага тәржема итү өчен да еш кына күбрәк сүз кулланырга кирәк була. Аннары, жөмлә ахырында татарча фигульярнең күп очракта парлынып килүен да исәпкә аласак, тәржема да оригиналдан озынаыа төшә. Кыскасы, мин бары шуны гына әйтә алам: Достоевский язганга мин үземнан бернәрсә дә өстәмәдем, аңардагы образлар системасына хилафлык килтермәдем. Күләм күбрәк чыгу, күрасең, әнә шул "тел үзәнчәлекләре"ннан килгәндер инде.

– Ранс абый, моңарчы без "классик" тәржема алымы турунда сүз алып бардык, ягъни бер телдә язылган әсәрне икенче телгә тәржема итү турунда. Махмүт Галауһең "Мөһажирләр" романын татарча аңгырату иса бу калыпка сыймый: башта ул татарча язылган, аннары автор аны русчага тәржема иткән һәм Сез кабат татарчага тәржема иттегез. Бу омы, изге хезмәтнең статусын күтәрәп, балки, аны "тәржема" дип түгел, "әсәрнең кабат торгызылган варианты" дип атарга кирәктер. Аннары, кызык ич, Сез бу эшкә ничек, ниңди шәртләрдә алынасы иттегез һәм ничек курыкмадыгыз – адаби дәмәгәтчеләкнең "куян шулпасының шулпасы көбегрәк килеп чыккан бу" дигән гаепләү ташлавы да мөмкин иде бит.

– Махмүт Галауһең ижадын ала 1956 елга кадәр да, ягъни әсәрләре һәм үзе акаланганга кадәр үк берәз белә идем. Русча тәржемаһендә "Мөһажирләр" романын укыганым бар иде. Кызык кына кулга килеп эләкте ул миңа. 1947 елны уку-тукулар институтында укуында, гадәтмәчә, бер көнне Үзәк китапханәгә киттем да, югары каттагы уку залына менеп, рус телендәгә адабият каталоглары яңгында ақтарына башладым. Талая М. Мухаджире. Роман... дигән картотека килеп чыккач, аптырап калдым. 1947 ел. цензураның иң яман заманы. Мәйтәм, карточкасын гына алырга онытып калдырганнардыр, китабы булмаска тиештер, дим. Шулай да картотекадагы шифрны язып алып китапханәгә кызга илтп бирдем. Китап ераграк жирдә саклана иде булса кирәк, киткән жиреннан шактый озак кайтмый торды. Ниһаять, күренде, кулында саргылт төстәгә катыргы тышчы китап. Накь үзе – М. Галауһең "Мөһажирләр" романы. Титүл битенә "перевод автора" дип язып куелган. Мин китапханәнең магарә дип йөртелгән мағылүм сикри уку залының иң түренә барып утырдым

да, романны йотлыгып укырга керештем. Китапханага ике көн рәттан килеп, китапны тоташтан укып чыктым. Дәфтерәмә әсәрнең кыскача эчтәлеген дә язып теркедем. (Мин күңелгә аеруча ошаган китапларның эчтәлеген язып куярга ярата идем.) Үл дәфтер әле дә исән.

Үл чакта бу романны үзема тәржема итәргә туры килер дип кем уйлаган! Ә гәмәлдә бу накъ шулай килеп чыкты. 1956 елны М. Галаү аклангач, әдипнең иҗат мирасын туплау, югалган әсәрләрен эзләү эше башланды. Мәскәүдә Ә. Фәйзи җитәкчелегендә бер комиссия дә төзелгән иде. Утызынчы елларда Мәскәүдә русча тәржемада чыккан басмалар буенча 1959 елны Татарстан китап нәшрияты "Болганчык еллар" ("Муть") һәм "Мөһажирләр" романнарын бер китап эчендә яңадан бастырып чыгарды. Әмма романнарның оригиналларын, никадәр гена эзләтеп карасалар да, таба алмадылар. Ниһаять, русча басмаларыннан кабат татарчага айландерерга кирәк дигән фикерга килделәр. Тәржема практикасында сирәк очрый торган уникаль бер хал иде бу. "Мөһажирләр" романын тәржема итүне миңа тәкъдим иткәч, мин, эшнәң гаять катлаулы һәм җаваплы булчакың эчәннән сизенсәм дә, тәкъдимне шатланып каршы алдым. Тәржема шактый озак эшләнде. Конкрет эшкә керешкәнче, әдипнең татарча басмада күрүнгән барлык әсәрләрен өйрәнәп, язу стилина, тел-суратлау үзенчәлекләренә күнәргә кирәк иде. Бәхеткә, егерменче елларда Мәскәүдә хикәяләре тупланган шактый санда китаплары да нәшер ителгән булган икән. Җентеклап шуларны укыдым. Тәржема процессында аларның зур фәйдасы булды. Бигрәк та "Чүлмәк тулган" җыентыгы, чөнки анда урнашкан өч хикәянең өчесе дә "Мөһажирләр" романының алдагы бүлекләре булып чыкты. Бу хикәяләргә рус теленә тәржемәләре белән чагыштырып карагач, шул да аңлашылды: русча текст шактый ярылланган, кыскарган, автор стилина хас милли үзенчәлекләр төссезләнеп, югалып калган, йоннары-төкләре коелган иде. Шуңа күрә мин үз эшемдә тәржема итүнең иреклерәк ысулын сайладым. Тәржемада үземнән кушып җибәргән урыннар, хикәя барышының логик эзлеклеген бозмас өчен ачыклагыч сүзләр, гыйбарәләр ярдәмендә "күпәрләр" салу очраklары да шактый булды. Әсәрдәге образларның телләренә, сөйләү манераларына аеруча игътибар итеп, крестияннарнең, мұлла-мәзиннарнең, хажиларның, Гарай морза кебек зыялы кешеләрнең үз телләрен табарга, аларны индивидуальләштерергә тырыштым. Әсәрдә төрле катлау кешеләре тарафыннан язылган берничә озын-озын хат китерелә. Аларны тәржема иткәндә 19 йөз татар мәгърифәтчелек әдәбияты әсәрләрендә очраган хат язу үрнәкләренә мөраҗәгать итәргә, Шакир Мөхәммәдов, Түкай, Әмирханнарның хат язу стилиярен өйрәнергә туры килде. Кыскасы, күп көч түгелде үл тәржемага, рус телендә язылган әсәрләргә "үз кысасыннан чыкмыйча" тәржемәләүгә караганда үл күпкә авыррак, машакатьләрек булды. Иң мөһиме – тәржемане укучы яратты, әдәби җамагәтчелек хуплап каршы алды. Тәржема турында нәшрияткә эчкә рецензия язган Афзал ага Шамов аны: "Әгәр кулъязманың беренче битенә "тәржема" дигән сүз язылмаса, укучыларның аны М. Галаүнең үз каламе белән татарча язылган әсәр итеп кабул итүләре мөмкин... Романның авторы М. Галаү бүген исән булса, уңай туры килгән, аерым күренешләргә, фикерләргә яиса тасвирлауларны тутырып, баепып җибәргән өстәүләрен дә урынлы итеп табар һәм әсәренә кертәр иде", – дип бәяләде. Тәржемане өчен шуннан да артык мактау булырга мөмкинме? Мондый чакта кичергән газәпләрың дә, хөзмәтнең авырыклары да онытыла. "Мөһажирләр" романы, "Болганчык еллар" романы белән бергә (анысы Яхъя Халитов тәржемәсендә), 1968 елны басылып чыкты. А. Шамовның сүзләрен исә алып, без китапның титул битенә тәржеманчеләрнең исемнәрен күрсәтеп тормадык, үл турыда басманың аннотациясендә гена искәртәп үтелде. 1976-77 елларда романнарның аерым-аерым яңа басмалары дөнья күрде. Хәзер инде бу басмалар библиографик "редкость" булып әверелделәр...

– Без үзбездә дә сизмәстан аңгамәнең икенче өлешенә – кулъязманың китап булып әверелу процессы турында сөйләшүгә күчеп киттек. ахрысы. Нәшриятта 40 ел редактор булып эшләү дәверендә Сез күпмеләп китапка фатиха бирдегез?

– Редактор буларак ничә китап минем кул аша узганын төгәл гена санап-хисаплап бармадым. һәр редактор ел саен уртача 10 - 15 кулъязманы басмага әзәрләргә туры килүен иста тотканда, шактыйгы җыела, минемчә. Каядыр 400 белән 500 арасындадыр дип уйлыйм. Үзе бер китапхана.

– Бу урында үземнең "шикләнулар" емне сөздәй бай таҗрибәле редактор белән

уртаклашмыйча булдыра алмыйм. Магълум ки, редакторларның хезмәтенә бая бирүдә ике төрле караш яшап килә: әйтик, берәүләр, үз иҗатына жиңелчәрак караучы язучылар, кулъязманы редактор тиешле кондицияга җиткөрер ала, дип уйлыйлар; кыскасы, редакторга салыналар. Икенче фикер тарафдарлары исә, язучыны төзәтәл утырырга кирәк түгел, кулъязма ничек бар, шулай чыгарырга кирәк, диләр. Кайда рациональ уртаклык? Гомуман кем үл редактор? Мөхәррир белән редактор арасында аерма бармы? Редактор цензормы үл, алла язучының киңәшчесе, ярдәмчесе? һәм кирәкле профессияме? Соравлар... сораулар...

Рәис Даутов һәм Фәрвәз Миннуллин
Татарстан язучыларының XI съезды көннә-
рендә, 1989 елның 17 мае.

— "Мөхәррир" дигәнәң "редактор" магънасендәдер инде. Шуңа ачыклап китүем: классик татар әдәбияты-ында "мөхәррир" сүзе күбрәк "язучы", "адип", "автор" магънасендә кулланылган. Газета-журнал редакторларын да еш кына шулай атап йөрткәннәр. Электә, совет заманына кадәр, китап нәшриятында редактор дигән вазифа гомуман булмаган, кулъязмалар типографияга автор язуп китергән рәвешендә үзгәртелмичә тапшырылганнар. Ләкин бу ала кулъязманы беркем дә укымаган, басарга ярым-юкмы икән-нен берәү дә тикшереп тормаган дигән сүз түгел. Нәшрият хужасы, кәсепчә була-рак, асарнең басылып чыккач сатып алучыларда кызыксыну уятырмы-юкмы икәнән уйлап эш иткән, аннан да бигрәк, кулъязманың язмышы иң беренчә нәүбатта цензура комитеты, дәүләт хезмәтендәге цензуралар кулында булган. Гадәттә, алар төп игътибарны асарнең эчтәлегенә, аның сәяси ягына юналтканнар. "Сәяси зарарлы" булса, басарга рөхсәт бирмаганнар, яки шундый "куркыныч" урыннарны асар түкүмасыннан алып ташлаганнар. Татар әдәбияты тарихында андый мисаллар бик күп. Гаяз Исхакыйның атаклы "Ике йөз

елдан соң инкыйраз"ын ничек ботарлаган булганнар? Исеңдәдер, М. Госманов "Казан утлары"нда язуп чыкты? Димәк, үз заманында цензорлар да максатчыл бер юнәлештә "редакторлык" вазифасын үтәгәннәр.

Совет чорында цензорлык хезмәтен Главлит дигән оешма алып барды. Нәшриятларда редакторлар контингенты да күпмедер дәрәҗәдә шул цензура талапларын күздә тотуп оештырылган булган, билгелә. Ләкин әдәби редакторның төп бурычы теге яки бу асардан "идеологик хаталар" эзләү түгел. Анысын аның заманында главлит хезмәткәрләре дә бик тиз тотуп ала торганнар иде. Редактор — үл китапның сәнгати эчтәлегә, техник эшланеше, бизәлеше ягынан мөмкин кадәр югары дәрәҗәдә сыйфатлы, культуралы итеп басылуын тәэмин итүче. Бу магънадә редактор — чыннан да язучының, авторының беренчә ярдәмчесе. Соңгы вакытларда төрле вак нәшриятларда, ара-тира хатта Татарстан китап нәшриятында да, редакторсыз, яки тәҗрибәсез "редактор" кул астында чыккан китапларга, бигрәк та дини басмаларга күз салсаң, сүзләр язуплышында, җөмлаләр төзәлешендә, хатта тыныш билгеләре куелышындагы бихисап хаталарны, чатакыкларны күрәп чачлар үрә тора. Қодратем булса, мин шәһәр советында, диния назарәтендә, татар зираты идарәсендә дә редактор штаты булдырып идем. Юкса урам чатларындагы, кабер ташларындагы мантийкысы язуплардан татар теле өчен күңел ранҗи. Мена шуңа күрә, акыл хезмәтенәң бер төре буларак, редакторлык эше, ичшиксез, мастакыйль бер профессия үл, һәм бик та кирәкле, файдалы профессия.

Әлбәттә, һәрбер профессиядәге кебек, редакторлык эшенә очраклы килеп эләккән, аңа чынлап торып күңелә ятмаган яки бу эшнә хезмәт юлындагы бер карьера баскычы

итеп караган кешеләр дә булган һәм бар. Нашрият тарихында теге яки бу әдәби әсәрдән фәкать идеологик хаталар эзләүне, расми карашларга аз гына туры килмәгән һәр фикерне сызып ташлауны төп вазифасы итеп санаган кәсепчә редакторлар да очраштыргалады. Андыйлар авторның, язучының үзе белән киңәшәп-аңлашып маташмыйлар иде. Җавап бер: килешмисең икән, асәрңне чыгармыйбыз. Вассалам!

— *Моннан шундыйрак фикер аңлашыла булса кирәк: димәк, редактор булу — ул әле хәреф хатасы төзәтәп утыру гына түгел, әдәбиятка карата үз карашыңны булдыру, шуны тормышка ашырырга омтылу да дигән сүз. Сөз авторлар белән ниндирәк принциплардан чыгып эш итә идергез?*

— Авторлар белән эшләүнең төп принцибы бер-береңне аңлау, һич югы, аңларга тырышудыр инде ул. Иң мөһиме — автор сине цензор итеп түгел, а ярдәмчесе, асәрне камилләштерергә булышучы итеп танысын. Талант, әдәби сәләт аңгынан алар төрчә, бик гелә. Ләкин һәрберсенең әдәби асар аша ниндидер айтса сөз, тормышны, яшәешне күзаллау карашы бар. Шуны иста тотып, аның асәрне тематик планга керткәннәр. Бу исә автор өчен бик зур "козырь". Кулъязманың житешсезлекләрен күрәп-тоеп торсаң да, әлеге козырьне җиңеп чыгу кыен, моның өчен автор белән низагга керергә, ачуланышырга туры килә. Шундый бер низаг, бахас вакытында Нәби Даули үзенең курчак театры өчен язган бер кулъязмасын үзе үк умырып-ертып ташлаган иде. Бу редакторлык тәҗрибамнең башлангыч елларында булган хал. Шуннан соң мин низаг-бахасларга кермәскә тырыштым, асәрне камилләштерү юнәлешендәге үз фикерләремне авторга фәкать киңәш төсендә гена айта торган булдым. Сүзгә, жөмлә төзелешенә, язу стилина караган төзәтүләр, тәҗдимнәр дә автор белән уртақ килешү, аңлашу рәвешендә барды. Ахыр чиктә, авторның үз асәрне үзе теләгәнчә бастыруны талап итәргә хокукы бар. Бу уңайдан шул үк Н. Даули белән булган тагын бер вакытга иске тоша. Җитмешенчә елларның беренче артысында булса кирәк, адип ниндидер чыбык очы тутаннары чакыруы буенча Бельгияга барып кайтты. Кайткач, безнең исәрне китәрәп, нашрият һәм язучылар берлеге коридорларында Бельгиядә халыкның ничек яхшы яшәвен, унар-уникешәр бүлмәле фатирларда торуын, шаһәр урамнарының чисталыгын, тротуарларны сабынлап юуларын дәртләнеп сөйләп йөрдө. Шуннан соң күп та үтми миңа Н. Даулинең публицистик мәкаләләр, очерклар китабын редакцияләргә бирделәр. Шунда Бельгияга әлеге сәяхәте турында да бер очерк бар иде. Эчталеге коридорда сөйләп торган фикерләренең тамам киресе: эшче халык хокуксызлыктан, мохтаждыктан җафа чигә, илдә эшсезлек хөкөм сөрә, хөр фикер ияләрен аяусыз эзәрлекчиләр һ. б. һ. б. Автордан сорыйм: "Нәби ага, телдән сөз башкачарак сөйләп йөрдөгез бит, ничек инде алай?" — дим. "Очеркны мин совет кешесе исеменнән язам бит, башкача ярамый", — дип җавап бирде язучыбыз. Очерк шул язылган рәвешендә басылып чыкты. Нишләмәк кирәк, ул заманда ялган пафослы андый китاپлар бик күп нәшер ителделәр.

Әсәрләрнең чын ләззәт, соклану кичереп "редакцияланганнара" да аз булмады. Андый кулъязмаларга калам бөтенләй керми диярлек, сүзләрнең дөрес язылышын, тыныш билгеләренәң урынлымы-юкмы икәнлеген җентекләп карыйсың-тикшерәсең да, "редакциялау"не тамам булган саныйсың. Кайвакыт автор үзе үк киңәш сорап сиңа мөрәҗҗәгать итә әле. Бервакыт, Ә. Еникинең ике томлыгын басмага әзерләгәндә, Әмирхан ага бумәгә киеләп кәрдә дә, кулъязманың фалан битен ачтырып: "Рәис, уйлап кара әле, бу жөмләдәгә мена бу сүз урынлымы икән, бүтән сүз белән алыштырмаскамы икән?" — дип әлеге сүзгә төртөп күрсәтте. Аннары: "Үзем дә уйлармын", — дип чыгып китте. Хәзер аның конкрет нинди сүз булганы хәтердә калмаган, әмма вакыйгасы иста. Мин әлеге сүзне алыштырырдай алла никадәр синонимнарны жөмләгә куеп карадым, тик берсе дә язылганыннан яхшырак түгел иде. Күпмедер вакыттан соң Әмирхан ага яна килгәч, артык тәфсилләр тормыйча: "Шулай калсың", — диде да мәсәләгә нокта куйды. Аны нарса шикләндергән булгандыр, анысы аңлашылмый калды.

Бер төр авторларның кулъязмаларында цензорлар күзлегеннән "бик хәтәр" кинәяләр дә очрый. Андыйга мархүм Салих ага Баттал бик оста иде. "Баштан үткәннәр" исемле асаренда ул, масалән, болай дип язып куя: "Эшче" ("Коммунист" булып үлдә) газетасында... Бу — Маскауда "Эшче" исемле татар газетасының 1933 елда "Коммунист" исеме белән аталып 1934 елда Татарстаннан тыш бөтен татар газеталары Совет хакимияте тарафыннан бөтенләй туктатылуына ишара. Икенче бер урында, цензорларның гына түгел, редакторның да наданлыгына исәп тотып булса кирәк, мағълүм пьесалар исемлегендә "Зөләйха"ны да атап үтәп китә. "Моңысы Гаяз Исхакий асәре бит инде, Салих абый", — дим. Ә ул җидди

кыяфәт белән: "Аларның авторларын каян белеп бетерәсең", — ди. Шулай да ирен кырыялары ничектер елмаерга иткәндай кыймылдап куя. Хәзерге адиплардан тагын да чәнечкелесе Миргазыйя Юныс, албатта. Ләкин аның "хәтәр" үй-фикерләре текст эчендә ачыктан-ачык ярылып ята, цензура аша исән-имин уздырым дисәң, аларга берәз томан өрөтерга кирәк була иде. "Шәмдәлләрдә үтләр яна" повестендә ул татар матбугатында беренчеләрдән булып, асар героеның төштә күргән картиналары аша кырымтатарларының тутан жирләреннән куылу фаҗигасен тасвирлап күрсәтте. Әмма киная артык ачык, маңгайга бәрәп әйтелгән иде. Шуңа күрә ул урынын "Казан үтләре"ндә төшереп калдырдылар. Нәшрият басмаларында исә без аны яшеренрәк итеп эшләдек. Магәр асыл мәгънәсе шул килеш калды.

— *"Яраткан" авторларыгыз бар идеме?*

— Миңа бик күп татар язучыларының асарларын басма итеп чыгаруда катнашырга туры килде. Г. Бәширов, Р. Ишморат, С. Хаким, З. Нури, Х. Камалов, И. Юзеев, Ш. Галиев, С. Баттал, Р. Мингалимов. Зөлфәт — санын китсәң, күп инде алар. Арада тамам үз авторларым булып киткәннәре дә бар. М. Әгъләм, Р. Фәйзуллин, М. Юныс ана шундыйлардан.

— *Күзәткәнем булды. Сөз әдәбият-сангаты кичәләренә бик еш йөрәсез. Бу да шул авторлар белән эшләүнең, редакторлык хезмәтенең давамы алла?*

— Әдәбият белән кызыксынгач, яшәеш, мохитың, хезмәтең да шуңа байла булгач, әдәбият, сангаты кичәләренә йөрмәү үзе бер сәер нәрсе булып тоелыр иде. Шундый заманнар да булды бит: әдәби сүзгә, татарча сөйләшүгә фәкәт шундый әдәби кичәләрдә, концертларда, театр биналарында гына иштергә мөмкин иде. Мин әле мәктәптә, институтта укыганда ук Матбугат йортының Тукай клубында оештырылган кичәләргә, язучылар җыелышларын калдырмаска тырыша идем. Аннан инде ул гадәти бер ихтыяҗга әверелде. Соңга таба редакторлык хезмәтендәге потенциал авторларым белән дә шундый кичәләрдә таныштым. Мөдәррис Әгъләм, Зөлфәт, Равил Фәйзуллиннарның үз шигырьләрен артистларча күңелгә үтәмә итеп укуларын беренче шунда ишеттем.

— *Янашагездә гадәттә аерылмас юлдашыгыз — "Диларам"егез да була. Тормышта бит сөз бер-берегезгә мена шулай, көнләштерерлек итеп: "Диларам", "Рәисем" дип кенә эндәшәсез. Хәтта берәз көефләрегез кырылган вакытта да "м" кушымтасын чит-ят итмисез. Гайләгез белән таныштырып китсәгез иде?*

— "Диларам" мәсьаләсенә килсәк, моннан мөгаен, икебезнең дә тәкъдирендә язылган бер фәл булгандыр инде. Армиядан кайтып, 1953 елның башында Татарстан китап нәшриятына эшкә урнашкан, миңа драматург Әнәс Камал, шагыйрь Сәхәб Урайский белән

бер бұлмада утырырга туры килде. Алар, әйтергә кирәк, редакторлык хезмәтәмдәге беренче остазларым. Шуңа, Әнас Камал янына теге яки бу йомыш белән еш кына кызы – үл вакытта медицина институтында укучы Диларә килгәләп йөри иде. Шарекъ кызларыдай күз явын алырлык чибәр, бите-яңагы керфек-кашлары бернинди иннек, буяу-мазар белән бозылмаган табигый матур йөз, калын бер толым итеп үрелгән чәм-кара озын чәч. Үзе тыйнак, кыланчыклыкның әсаре дә юк, шәһәрдә туып үсүенә карамастан, татарча саф адаби телдә сөйләшә... Кыскасы, һәркемне гашыйк итәрлек. Үл елларда нәшрият, газета-журнал редакцияләре. Язучылар берлеге барысы да Матбугат йортында урнашкан иде. һәр иңат оешмасына яшьлар күп килгән заман. Бер үк бинада булгач, аралашу да көчле иде. Тора-бара Матбугат йорты яшьлар арасында Диларә дә үз кеше булып китте. Театрларга, адаби кичәләргә йөрү, байрамнарне каршылау, демонстрацияләргә чыгу, экскурсия тәртибендә яңа кинофильмнарны карау, җайларен бергалашеп табигатькә сайранга чыгу кебек хозурлыкларда еш кына Диларә дә катнаша иде. Ике-өч елга сузылган шуңа аралашулар безне бик якынайтты, ахырдә бу якынлык тиран мәхәббәткә әверелде. 1956 елның көзендә гаилә тормышы корып җибәрдек. Индә мена кырык елдан артык гел бергә, яратышып, бер-беребезне аңлап, ихтирам итеп, кадерләп яшибез. Ике бала тәрбияләп үстердек, укытып кеше иттек: кызыбыз Фәридә – физик, улыбыз Нияз – әнисе кебек, табиг. Оныкларыбыз да бар – Айрат белән Айгөл, татар гимназиясенен өлкән сыйныфларында укыйлар. Кыявез Җауһаттан уңдык – фән кешесе, матур гаилә атасы.

– Элегрәк Татарстан китап нәшрияты квалификацияле редакторлар хәзерләүче мактапне хәтерлә иде һәм аны бетереп чыккан кадрлар үзена кура редакторлар "эталон" буларак кабул ителделәр. Редакцияләү өлкәсендәге кануннарны расмиләштерү институты вазифасын да нәкъ мена китап нәшрияты үти килде. Кабул ителгән томунда кагыйдәләрдән тыш, нәшрият тарафыннан редакцияләү принципларына багышланган махсус җыентыклар чыгарыла киленүе дә шуңа хакта сөйлә булса кирәк.

– Чыннан да, илменче-алтымышынчы-житмешенче-сиксаненче елларда Татарстан китап нәшриятында шактый сандә тәҗрибәле, оста редакторлар эшләде: Я. Халитов, Т. Нурмөхәммәтов, К. Миңлебаев, Фәния Гайнанова һ. б. һәрберебезнеке шикелле, әлегә редакторларның да әеруча яратып эшли торган үз жанрлары бар, алар нәкъ мена үз жанрларында осталыкларын күрсәттеләр дә. Әйтик, Яхъя Халитов, авыл сөйләм телен яхшы белүче буларак, тел-стиль яғыннан башлап язучыларга зур ярдәм күрсәтте. К. Миңлебаев, Т. Нурмөхәммәтов бигрәк та тәрҗемә әсәрләрен редакцияләүдә үз йөзләрен ачтылар.

Сиксаненче еллар ахырында нәшрияттә өметле яшьлар да шактый күп күренә башлаган иде (Р. Күкушкин, Фәез Зөлкарнай, Наис Гамбаров һ. б.). Ләкин хәзерге яшьларнең күбесе бер урында озак эшләргә яратмый бит – күбесе таралышып бетте. Ләкин барыбер алар нәшрияттә башлап җибәргән редакторлык хезмәтен газета-журнал редакцияләрендә давам иттерәләр. Димәк, югалып, төшеп калмадылар дигән сүз.

– Хәзер исә, таләпләр "планкасы" түбәнәй төшкән кебек?

– Китапның хаталы чыгуына иң беренче нәүбәттә редактор гаепле, билгеле. Хәзерге яшь редакторлар, (бөтенесе дә түгелдер, әлбәттә) үз эшләренә игътибар биреп җиткермиләр. "миннан киткәнче, иясенә киткәнче" диебрәк эшләлар сыман. Таләпләр дә йомшарды шикелле. Безнең заманда нәшрияттә таләпләр бик каты иде. Кайчак юк кына хәрәф хатасы өчен дә хезмәт хақыңнан штраф тотып калалар иде. Саяси да хата җибарсаң, эшен белән бөтенләй саубуллаш дигән сүз. Дөрөс, Брежнев заманнарында андый ук катгый таләпләр бетте, иркәнрәк була башлады. Аннан соң, без эшлаган елларда кулъязма кат-кат укыла, текст типографиядә җыелып бетеп биткә салынгач та, аны тагын ике тапкыр корректура сыйфатында укып тикшерә торган идек. Хәер, бу процессынның син үзән дә яхшы беләсең, нәшрияттә шактый еллар эшлаган кешесең бит. Хәзер исә китап басу эшенә яңа технология, компьютерлар үтеп керде, хезмәт процессы яңача корыла башлады.

Бу әле нәшрияттә шулай. Газета-журналларда киткән хаталар турында әйтәп та тормыйм. Димәк, нашірлек эшен җайга салу, редакцияләү принципларын системалаштыру өчен фәни үзәкне булдыру якындагы төп бурычларның берсе булып кала бира.

– Кеше хатасын табу җиңел ул... Ә мена үзегезнең җибәргән хаталарыгыз өчен (берау да хатадан хали түгел ләбәсә) үкенеп куйган чакларыгыз булдымы?

– Үз редакцияда чыккан һәрбер басма китапта теге-бу хата китми калмый. Бу – котылгысыз хал. Үл, гадәттә, типография гаебе аркасында була. Күп очракта үл хаталарны бары редактор үзе гена күрә, әмма үл турыда кычкырып, хәбәр таратып, реклама ясап йөрми. Редакциялаган китапларымда алай гомер онытылмаслык зур хаталар ясамадым кебек. Әлбәттә, үзем редакциялаган күптомлыктардагы искәрмә-аңлатмаларда аерым шәхесләргә яки вакыйгаларга бирелгән баяламаларне бүтен бүтәнчәрәк үзгәрттер идем. Моньысы инде – үл замандагы идеологик талаплар баласе. Шулай да үл замандагы андый баяламаларне мөмкин кадар объективрак төстә бирергә тырышуым хак.

Үкенечле хаталарымның берсе – Г. Ибраһимовның 7 нче (тарих) томындагы искәрмәдә һади Атласины “ак эмигрант” дип баялауга игътибар итми калдырганмын. Тагын берсе – Дәрәмәнд шигырь китабында бер урында гәрәп язуюндагы “бәлки” сүзен “белгә” дип ялгыш укыганмын.

– *Мине үз вакытында зыялы гына бер кешенең редакторлык хезмәте турындагы фикере гәҗәпләндергән иде. Мәнә сез аны татар адабияты классикларының томчыларын басмага хәзерләп чыгарды, дисез. Аны бит нашриятка тулы бер институт хәзерләп китерә, редакторга эш тә калмый”, – дип ычкындырган иде үл. Шулаймы, мөхтәрәм редактор?*

– Әйе, кайберәүләр үйлавынча, классик язучыларны “редакцияләү” җиңел эш сыман тоела. Ләкин асылда үл бик катлаулы һәм җаваплы эш. Масалән, “Кыйссалар Йосыф”ны басмага әзерләгәндә без төзүче Фазыл Фәсиев белән бергә поэманың һәр юлын, сүзен үннарча кулъязма нөсхаләре буенча чагыштырып-тикшереп чыктык. Әсәрдә булган вариант строфаларны ачыкладык, кулъязма нөсхаләрнең саклану урыннарын күрсәтеп картотекалар төздедек. Әсәргә карата булган төрхә карашларны ачыклау һәм тафсиллә кереш сүз, искәрмә-аңлатмаларның объективлыгын билгеләү өчен миңа, редактор буларак, Маскәүгә, төрки телләр белгече профессор Әдһәм Тенишев янына барып консультация алырга да туры киде.

Гомумән, татар классик адабиятын редакцияләгәндә төп талаплар түбәндәгеләр:

- Автор тексты үзгәртелмичә, автор үзе исән чагында чыккан соңгы басмасы яки кулъязмасы буенча бирелергә тиеш. Гәрәп-фарсы сүзләренең язылышы хәзерге графикада мөмкин кадәр дөрес яңгырашында булырга һәм бит асты искәрмәләрдә тәрҗемәләре бирелергә тиеш;

- Фәнни аппарат (кереш сүз, ахыр сүз, искәрмә, аңлатмалар, библиографик белешмәләр, фотониллюстрацияләр, факсимилеләр) мәгълүмат бирү ягынан киң катлау укучыларны да, махсус фән кешеләрен дә канәгатьләндерерлек дәрәҗәдә тулы булуы зарур. Шул ук вакытта белешмәләр бүлегенең фәндә кабул ителгән үз стили (кыскалык, эчтәлек бай) бар — шул сакланылсын.

- Һәр басманың сатылуга чыкканда үз йөзе-кыяфәте була. Аның сәнгатьчә матурмы-түгелме буласы алдан ук күздә тотылырга тиеш. Бу исә — редакторның зәвыгына бәйләнгән. Төзүче яки автор кулъязмасының китап булып чыгасы макетын үзе әзерләп китерми бит. Моны редактор хәл итә. Шуңа күрә үл әсәрләренең урнашу тәртибен, кайсы текст нинди хәрәф белән җыеласын, иллюстрацияләр санын — кыскасы, китапның техник эшләнешең дә алдан фараз итеп куярга һәм шуны эшкә ашыру өчен рәссамнар, техник редакторлар, корректорлар белән даими элемтә тотарга тиеш. Нашрият практикасында бу талаплар ахыргача искә алынмыйча, шапшак чыккан китаплар да шактый булды. Исемнәрен атап тормыйм, китап продукциясен игътибар белән күзәтеп барган кешеләргә бу яхшы мәгълүм.

Мин монда бары классик адабиятны, фәнни-популяр күптомлыктарны чыгаруга бәйле талапларне гена мисалга китердем. Асылда басма адабиятның һәр төре редактор алдына үз специфик талапларен куя. Эйтик, тәрҗемә әсәрне редакцияләү – бер, бүтене авторның адаби әсәрен редакцияләү – бөтенлай башка. Публицистика, очерк, фәнни әсәр, дәрәслек китабы, тәнкыйть макаләләре җыентыгы һ. б. – боларның һәркайсы редактордан үзенчәлекле якын килүне сорый. Берсендә күбрәк тел-стиль ягына, икенчесендә эчтәлеккә.

өченчәсәндә объективлыкка күбрәк игътибар итарга кирәк була.

– *Һар профессионаң профессиональ авыруы була...*

– Тел төбәңне аңладым, миңда да бар андый авыру – татарча нинди гена басма яки кулъязма тексты укый башламыйм, күл үзеннән-үзе карандашка үрелә, һәр сәңдер төзәтәсә, алыштырасы килә башлый. Гади укучы кебек, бер китапны да тәэсирләнеп, онытылып укып булмый.

– *Мин Сезне ярысы ук яхшы беләм дип йөри идем (ни дисәң дә шактый еллар бер булмада кара-каршы утырып эшларга туры килде, хәзер дә якыннан аралашып яшибез) ялгышканмын икан. Беркөнне һич кетмаганда "мин бит диссидент та идем" дип ычкындырдыгыз. Шушыңдый "образцовый", бахетле кеше ничек инде диссидент була алын? Аннары, татар мохитында диссидентлык хәрәкәте чагылыш тапмады дип уйлыйм мин.*

– Һәр сә ул диссидентлык? Аны мин тоталитар режим хөкөм сөргән чорда житмешенчә-сиксәнненчә еллар давамсында, шахес хокукларын, сүз ирген яклап, җамгыятыга, хөкөм-хокук системасындагы гадәлсезлекләргә, бозуларга каршы төрле саяси акциялар ярдамендә ризасызлыкларын ачыктан-ачык белдереп чыккан бер төркем зыялыларның оешкан бер хәрәкәте дип аңлыйм. Үл хәрәкәт башлыча Мәскәүдә һәм Петербург шикелле зур шәһәрләрдә барлыкка килде. Аларның эшләре, кылган акцияләре, демонстрацияләре, тараткан өндәмәләре турында без чит ил радиостанцияләре тапшырган хәбәрләр буенча гына ишетеп белә идек. Безнең тарафларда чын мәгънәсендәге диссидентлык хәрәкәте булмады, билгеле. Үл хәрәкәт алга сөргән караш-фикерләр күңелдә теләктәшлек уятса да, мин үземне ниндидер көрәшчә-диссидент итеп санып алмыйм. Минем рухи дөньям милли жирлектә туган, яхшы мәгънәсендәге милләтчелек идеяләре нигезендә тәрбияләнган. Ләкин мин күңелемдәге чын хисләремне кычкырып әйтә йөрмәдем. Бу масъалада балачагым ук сак булырга өйрәткән иде. Мин үземнең нинди җамгыятыга яшаганемне балачагым ук шактый ачык аңлый башлаган идем. Әйткәнемчә, минем әти авыл мәчетенә гади бер имамы булган. Казанда Күл бие мәдрәсәсендә укыган, беренче бөтендөнья сугышы вакытында фронтларда йорган, Варшавага кадр барып җиткан. Аннан, мәдрәсәдә өзелеп торган укуын тәмамлагач, 1918 елда аны хәзерге Мамадыш районының урта зурлыктагы Шәмәк исемле авылында әтисе урынына мөлла итеп куйганнар. 1929 елны, миңа бер яшь чагында, авылда бик кызу күмәкләшү башлангач, әтине, руханилар катлавыннан булганы өчен, ерак Архангельск өлкәсенә сөргенгә жибаганнар. Әни дүрт бала белән берүзе утырып калган. Хәтергә сәңәрлек яшәмә җиткәндә безнең йорт хуҗалыгы тәмам таркалып бетү чигендә иде инде. Каралты-кура, келәт ише нарсалар юк – аларны налог исәбенә авыл советы сүтеп саттырган. Әни колхозга керергә гариза биреп караса да, аны алмаганнар. Бу инде йорт яны бараңге бакчасыннан да колак кагу дигән сүз. Кыскасы, ишегалды дип аталган ике сотый чамасы такыр жир мәйданы уртасында ялгыз йорт кына утырып калган иде. Урам якка өч, ишегалды ягына ике тәрәзәсе караган гадәти авыл йорты, тик түбәсе гена тактадан. Аннан соң тагын йортның арткы түрәнә тоташтырып салынган һәм без балалар бик яраткан торган зур тәрәзәле ялдысы (ойалдысы) бар иде. Ялды йортның үзеннән шактый соңрак салынган иде булса кирәк, чөнки ул сап-сары нәрәт тактасыннан, алтырап тора иде. Җайларен без аның шундый ук сап-сары идәнә урын җәеп, тезелешеп йокларга ята торган идек. Ләкин озакламый без бу ялдыдан да мәхрүм калдык. Анысы инде бик та хәтердә. Көзгә салкыннар төшә башлаган вакыт, без бишебез да сәке өстендә аякларыбызны бөкләп кысыр аш ашап утырабыз. Иртәнгә аш иде шикелле. Бервакыт ишек ягында түк-түк иткән, кадак суыргандай чытырдаулы тавышлар ишетелә башлады. Әни дә, өлкәнрәк апаларым, абый да бер сүз дә дашмилар. Мин гена: "Әни, нишлилар анда, чыгып карыйм әле", – дип үсәргәләнем. Ләкин ани мине чыгармады, бик озак вакыт ишекне ачтырмый торды. Бары такылдау тавышлары тыңгач кына, безгә чыгарга рөхсәт итте. Ишекне ачып жибарсак, каршыда ап-ачык һава җайрап ята, бакча түрәндәге инеш буилары, авылның күрке булган чишмәле тау битләре күренеп тора. Ялдыңы колхозга керергә да хокук булмаган хосусый хуҗалык өстенә салына торган налог исәбенә сүткәннар икан. Өлкәннар сөйләвенчә, аның такталарын сатып алырга, безнең авыл кешеләреннән теләк белдерүче табылмаган, шуннан аларны очсыз гына баягә күршедәге Дусай авылының бер укытучысына төяп жибаганнар. Мин белгәндә инде өй эче тап-

тақыр, күзга ташланырдай бар нәрсәне салымчылар ташып бетергән иде. Әниңең тегү машинасы "Зингер" белән самавыр ғына ничектер алар күзеннән алегә читпә калган. Тегү машинасын әни идән асты базында яшереп тота, самавырны исә чай эчеп бетергәннән соң чыбык-чабык арасына яисә карга чыгарып кума иде. Бүксәсәна дисталаган мөһер суратларе төшерелгән самавырның шүннән соңгы азымышы ничек тамамлангандыр, айта алмыйм, амма озынча шүреле "Зингер" машинасы анибезнең кадерле бер исталеге сыйфатында ала булса Төмән шаһаренда яшәүче пенсияонер Сайяра апам гаиләсендә саклана һәм, иң гажәбе, бернинди "отказсыз" эшләвендә давам итә.

Утызынчы елларның урталарында Татарстан авыллары кытлык кичергәннен без хәзер укып белабез. Инде ул кытлыкның безнеке ише "хокуссыз" гаиләларне нинди өстама газапларга дучар иткәннен чамаларга мөмкиндер. Ашарга юк, ягарга утын дигәнне чыбык-чабык яки салам. Кышларын ярым-йорты жылытылган түшәм такталары юешләнеп, бәсләнеп тора. Күңелне чиркандыргыч бер вакыйга да иста. Аз ғына арыш онына алабута оны кушып тулганнан аш ашап утырганда кинәт түшәмнән нәрсәдер ашка төште сыман тоелды да, шигемне табындашларыма белдердем. Алар, болганчык сү төсендәге шулланы машыклары белән болгатып карый-карай, берни да юк, сиңа тоелган ғынадыр дип, мине тынымчандырдылар. Мин ашавымны давам иттем. Кинәт теш арасында нәрсәдер чытырдап куйды. Капкан ризыгымны учыма кире чыгарсам – кыргаяк. Мин елап жибәрдем. Чи суган ашый башласам, ала хәзер да шул вакыйга иска төшә да, укшып куям.

"Нәрсә, балачакның бер дә ямьле истәлекләре булмадымыни?" дип сорарсың инде син. Юк, нишләп булмасын. Җай көннәрендә урманга җиләккә, Шайхи Маннурның туған авылы Тұлбай кырынан талгын ғына аккан Ышыяга балык тотарга барулар, көз һәм кыш көннәрендә иске кыскач тимерлареннән тимераяк юнәтәп инеш бозында йөрүлар, тау шуулар, җәйге чөллада урамны иңләп үскән яшел чирәм өстенә чалкан ятып, һавадагы болытларны төрле жанвар суратларена охшатып хозурланулар, авыл урамынан самолетка (велосипедка) атланган берәр кеше үтөп китсә, аның артынан йөгера-чаба авыл читенә кадар озатып барулар, сабантуйлар, җыеннар – болар барысы да балачакның матур хатираләре...

– *Саргальәр буе сөйләшәп утырганнардан хәтерим, Сез нәкъ шушы чорда "итәп дөньясына" юл алгансыздыр кебек тоела.*

– Мулла балалары дип, минем өлкән апамны – ике ел, абыйны бер ел совет мәктәбәна укырга алмый торганнар. Мин уку яшенә җиткәндә андый чыкпау юк иде инде. Укырга мин 1936 елны кердем. Абый-апаларымнан укырга мәктәпкә кергәнче үк өйрәнгән булсам кирәк, беренче сыйныфта хәрәф үзләштереп азапланганымны хәтерләмим.

Туған авылда беренче сыйныфны тамамлагач, әни мине, җәйне үздәригә дип, үзәбездән кырык чакрым ераклыкта урнашкан, ул вакытта – Кызыл Йолдыз, хәзер Балык Бистәсе районына кергән Көчөк (хәзерге исеме – Биектау) авылында яшәүче әтиңең бердәнбер апасы Шәмсуан абыстай янына илтеп куйды. Шәмсуан апа егерменче еллар башында шул авылның Мирхәйдәр исемле тол калган мулласына кияүгә чыккан булган. Кияүгә картавекрак, кырык яшьләрендә чыкканлыктан, аларның уртаг балалары булмаган, өставена, колхозлашу чорында Мирхәйдәр мулланы да Архангельск якларына сөргенгә озатканнар. Иренең каты авыру хәбәре килгач, Шәмсуан апа, русча беравыз сүз белмаган килеш, бер капчык сохари күтәрәп, декабрист хатыннарыдай, ерак юлга чыгып киткан. Төрке мажараларга очрый-очрый таки ирен барып тапкан бит. Аның янында айдан артык яшәп, авыру иремне өйгә алып кайтырга рөхсәт итегез дип ялына торгач, сөргән хужалары, барыбер тиздән үләчәк бу диярәк булса кирәк, аның гозерена каршы килмаганнар. Чыннан да, Мирхәйдәр мулла туған авылына кайтканнан соң озаг тормаган, вафат булган. Шәмсуан апаның хәзер беркеме юк, ялгыз яши иде. Тормышы да ырайсы, кәдәсе, тавыклары бар, колхозга алмасалар да, йорт яны бакчасына тимаганнар – димәк, бараңрега мохтажлык юк. Мондагы тормыш шартлары миңа җәннәт кебек тоелды. Шуңа күрә көзга таба мине алырга дип килгач та, мин туған авылыма кайтырга теләмадем, абыстай янында яшарга калдым, шул авыл мәктәбәна икенче сыйныфка укырга кердем, икенче, өченче елны да кайтмадым. Бары биш класс тамамлагач кына, сугыш башланган елны, Казанга күчеп килдем. Бу вакытны инде әти сөргеннән котылып кайткан, әниңең да Казанга алдырган, олы апам, техникум бетереп, авыл җирендә укытучы булып эшли, фельдшер-акушерлык мәктәбен тамамлаган абыем исә армия хезмәтендә иде. Ул шуннан фронтка китте, сугышның ахырына

кадар алгы сызыкта булып, исән-сау кайтты. Әти-әни янында мин дә, кече алам гына торып калган идек. Ләкин сугыш еллары безнең тормышны җиңеләйтмәде, тагы да авырайта гына төште. Аннан соң мулла малае дигән мөһер дә минем арттан шактый озак иярле йөрдә ала. Яхшы укысам да, бер мәртәба мине хатта мәктәптән дә куып чыгара яздылар. Анысына үзем гаепле идем, албатта. Көчеккә күчеп килгән беренче елда ук, икенче сыйныфта укыганда булды бу хал. Бер танәфестә, сыйныфашлар белән үзара җыр такмаклары әйтешеп шаярышканда, мин туган авылымда ничектер күңеләмә сеңеп калган бер такмакны әйтеп җибәрмәсменме:

Колхозларның дилбегәсе

Чабата киндерәсе;

Быел инде колхозларга

Чөгендер кимерәсе.

Укучылардан кайсыдыр шуны укытучыга җиткergән, тегесе – директорга. Икенче көнне абыстайны педсоветка чакырып биң каты сүлкәннар, “килмешәк малаецны” мәктәптән чыгарабыз дип куркытканнар. Абыстай, күрәсеп, җылый-җылый гафу үтенеп сорогандыр инде, гаепем өчен эшне мәктәптән куып чыгару дәрәжәсенә үк җиткермәделәр. Шулай да абыстай педсоветтан “пешекләнеп” кайткач, мине дә айбат кенә пешерде. Шуннан соң мин артык “авыз җырып” йөрүдән туктадым, малайларга хас үен-көлкеләргә катнашудан читләшмәсәм дә, үзара сөйләшкәндә хәтәр “сәясәи темалардан” качарга тырыштым. Үземне мәктәптә тәртипле тоттым, күңелне күбрәк укуга, белем алуга салдым. Мәктәп куламендәге кайбер өстенлекләрдән читләштерсалар да, үпкәләмәдем. Мәсәлән, мине пионерга алмадылар. Җәйләрен мәктәп бахалары Кама буена, Берсут төбәгенә пионер лагерларына китеп бара, ә мин абыстай белән ухалла тартып урманнан чыбык-чабык, имән каерысы һәм ботаклары ташыйбыз, каңдабоз өчен кышлыкка басу ызаннарыннан чалгы белән үлән чабып, җиргә ятып үскән эт эчәгеләрен җыеп кайтабыз. Аларны ишегалдына җәеп килтерәбез да, абзар эчендәге сәндәрәләргә дыңгычлап тутырабыз. Бу елдан-ел шулай давам итте. 1947 елны абыстай вафат булгач, аның сараенда өч кышқа җитәрлек утын запасы калган иде.

Әйткәнәмчә, сугыш башланган елны Казанга ати-әниләр янына күчеп кайтып, алтынчыны мин 13 нче татар урта мәктәбенең укыдым, аннары, җиденчене яна авылда тәмамлап, 1943 елны Казанның ук вакыттагы иң престижный уку йортларыннан саналган хәрби һава көчләренең 9 номерлы махсус урта мәктәбене барып кердем. Уку русча иде, шуңа күрә баштарак телгә өйрәнү шактый авыр булды. Укыту эшләренең яхшы куелуыннан тыш башка өстенлекләре дә бар иде бу мәктәпнең. Аеруча сугыш елларында. Өстә – офицерлар формасына биргесез ятырап торган җиз теймәле китель-чалбар, билле шинель, кокардалы очучу фуражкасы һәм бүреге; хәрби заводлардагыча 800 гр. куламендәге икмәк карточкасы, аның өстена – көнәна бер тапкыр бушлай ашау. Беренче тапкыр мәктәпкә постау кисагеннан тегелгән чүәк киеп килгән малайга тагын нәрсә кирәк! Җилкага погоннар тагып өч ел укыдым мин бу мәктәптә. Иң мөһиме – шушы мәктәптә гомерлек өч дустаным таптым. Абыллы-энеке Нил һәм Үзбек Вәлиевлар, Алмаз Ибраһимов. Өчесе дә Казанда туып үскән, җиде классны татарча бетергән малайлар. Уйлар, хис-хыяллар тиз дуслаштырды безне. Бөтен буш вакытлар бергә үзә иде. Островский урамындагы Вәлиевлар фатиры үзәна күрә бер штаб хезмәтен үти. Шунда сугыш халләре, дөнья халләре турында сөйләшәбез, килчаккә планнар корабыз, бу фатирга каядыр килеп эләккән егерменче-үтызынчы елларда басылып чыккан “Литературная энциклопедия” томнарын, “Ф. Сайфи” имзасы белән тамгаланган ике зур төпләм “Вестник Оренбургского учебного округа” журналыннан татар мәдрәсәләре, татар-башкорт халыкларына кагылышлы мәкаләләрен, Маркс, Энгельс, Ленин әсәрләрен укыйбыз; бахаслашабыз, ниндидер уртақ фикергә килешәбез. Шахс култы турында сүз күзгәтабыз, Маркс, Ленин шахстан култы ясауга каршы булган, ә мәнә Сталин үзә язган дип игълан ителгән “Краткий курс ВКП(б)” китабында үз-үзен күккә күтәреп мактый. Бу ничек алай инде? Безнең хатта шуңа байла үз уеныбыз да бар. Берәр яңа газета сатып алабыз да, текстлы майданын үен картасы зурлыгындагы кыскаларга турап, дүртбезгә дә берәмләп өләшеп чыгабыз. Аннары һәркайсыбыз үз “карталарында” Сталин сүзенәң ничә тапкыр кабатланганын саный. Кемдә күбрәк – шул җиңүче. Җиңүчедә кайчак бу сан 15-20 гә кадар җита, ә мәнә “карталарында” бу сүз бер мәртәба да кабатланмаган уенчыбыз булмый.

Әйлана-тира чынбарлыкка танкыйди караш, расми идеологияга "оппозиция" әнә шулай әкрен-әкрен чарлана баргандыр инде ул. Тора-бара ул безнең күңелга ныклы бер иман булып сәнде. Һәм без күңелебездәге ул иманга беркайчан да хыянат итмәдек, тормышка жайлашып, аны вакламадык. Әле булса без якин дуслар, фикердәшләр. Төрле профессия кешеләре булсак та, һәрберебез яшьлектәге шул хыяллар белән рухланып яши, кулыннан килгән кадәр үз иманына хезмәт итә. Нил Валиев профессиясә белән химик, хәзер пенсионер, дисталарча еллар Казакъстан, Ўзбекстан ялларында эшләп демократик үзгәрешләр башлануга Татарстанга кайтты, БТИҮнең Чистай шәһәре бүлегендә актив җамагать эшләре алып бара. Сүз уңаеннан, Куйбышев майданын Тукай майданы итеп үзгәртү кирәклеге беренче башлап ул күтәрәп чыкты һәм шул идеясә гәмәлгә ашырылганчыга кадәр шәһәр хакимияте бусагаларын таптап йөрүдән туктамады. Ўзбек Валиев, студент елларында берничә тапкыр Татарстанның классик көрәш буенча чемпионы, галим-физик, I рангы капитан (ягъни полковник) – БТИҮнең Петербург бүлгә дитәкчеләреннән берсе, Петербург татарларының сабантуй байрамнарен оештыручы, татар теленнән дәресләр бирүче.

Безнең "диссидентлык" мәнә шундыйрак иде. Аны диссидент сүзен кулланмыйча, татар милли аңының бер төре дип атау, балки, дөресрәк та булыр.

– *"Диссидентка" тагын бер диссидент сорау бирәсе килә: латин алифбасына күчүгә ничек карыйсыз?*

– Дүртенче сыйныфка кадәр мин латин алифбасы нигезендә, ягъни, ул вакытта әйтелгәнчә, яңалифча укыдым. Шуңа күрәме, яңалиф миңа бик якин, хатта ки язмада һәм басмада сурәте белән дә иң матур алифба булып күңелгә сәңгән. Яңалифнең татар теле өчен хәзерге кириллица белән чагыштырганда өстенлекләрен исбатлап торасы юк. Иң беренче өстендәге аның сүзләренең фонетик принципка таянып язылуында, татар адаби сөйләмәндегә һәр авазның диярлек язмада да үз тамгасы – хәрефе булуында. Яңалифча дүрт класс белемлә кеше дә татарча дөрес, граматалы яза торган иде. Ә кириллица белән мәктәп грамматикасы өйраткәнчә төгәл "дөрес" язучыны югары белемлә кешеләр, хатта журналистлар, әдипләр арасында да сирәк очратасың. Бу аларның "наданлыгынан", мәктәп грамматикасы "кагыйдаларен" белмәүдән түгел, ә ул кагыйдаларнең сәерлегеннән, фәнни булмавыннан килә. Мәрхүм Сибгат ага Хәким грамматика кагыйдәсә буенча үз исемә ахырына язмада куелырга тиешләр нечкәлек билгесен үзә үк алып ташлаттырган иде. Редакторлык тәҗрибәмдә, бигрәк та борынгы һәм классик адабиятыбыз текстларын редакцияләгәндә, мәктәп грамматикасы кагыйдаларен мин үзем дә бик күп "боздым". "Къатра", "къәтел" къаләб", къариб" кебек гәрәптән алынма сүзләрен, яки "Йә хода", "Йә болай, йә тегеләй" кебек гыйбараларне "кәтра" (тамчы мағынасендә), "кәтел" (үтерү), "кәлеб" (йөрәк), "кариб" (якин кеше, кардәш), "Я хода", "я болай, я тегеләй" дип язарга минем кулым бармый торган иде. Яисә мәнә кириллицада "гарь" язлуы гәрәпчә сүзнең ике мағынасә бар: "гъар" – тау куышы, магарә; "гъар" – хурлану, гарьлану. Һәр ике очракта да аны ничек бер үк төрлә язылышта бирмәк кирәк?!

Гомумән, кириллица алифбасы адаби телебезгә язмада гына түгел, сөйләмдә дә инде үзенең кире тәсирен сиздерә башлады. Сөйләм телебез тупаслана, табиғый нәфислеген югалта бара. Табиғый нечкә кушымчалы "вакийталар", "Фәхрәтдиневләр", "табиблар" кебек сүзләр хәзер язмада да, радио-телевидение дикторлары телендә дә калын кушымчалыга әверелделәр. Хатта гәмәлдәге грамматика кагыйдәсә буенча кушымчасы нечкә тиешләр "фажиға" не дә "фажиталар" рәвешендә калын кушымча белән яза һәм айта башладылар. Озакламый "саламнарне" да "саламнар" яки "саламнар" дип язарбыз, ахрысы. Татар теленең төп хасиятлареннән берсә сингармонизм булса да, ул кагыйдә нигездә тамыры саф төрки-татар сүзләренә гәнә карый, гәрәп-фарсыдан кәргән сүзләр иса традицион язылыш һәм әйтелешләрен сакыйлар.

– *Әңгәмәгәз өчен рахмәт, Раис абый. Сәзгә ныкы саламәтлек, иҗади уңышлар телмиз.*

Әңгәмәдәш – Наис ГАМБӘР.

Габделхак ШӘМСЕТИНОВ,

«Ватаным Татарстан»
газетасының баш мөхәррире

КӨНЬЯЗМАДАН ТУА ЕЛҖАЗМАЛАР

Европа — Азия кинлекләрендә йокымсырап яткан империяне тетрәндереп уяткан һәм планетаның алтыдан бер өлешендә тормыш агышын бөтенләй башка юнәлешкә борып жибергән Октябрь инкыйлабыннан соң татар халкы тормышында да зур үзгәрешләр була: кыйблалар үзгәрә, халыкның гасырлар буге якты киләчәккә булган өмет-хыяллары кабат уяна.

Менә шушы сәяси һәм рухи күтәрелеш чорында — 1918 елның 12 мартында татар телендә “Эш” исемле зур тиражлы яңа газета чыга башлый. Казан губерна Советы каршындагы Мөселман Комиссариатының ижтимагый-сәяси көндәлек газетасы була ул.

Быел үзенң сиксән еллыгын билгеләп үтә торган “Ватаным Татарстан” газетасы үзенң башлангычын менә шул “Эш”тән ала да инде.

Газета үзенң яшәү дәверендә бай һәм мактаулы юл үтте. Жиде исем алыштырса да, анын игътибар үзегендә һәрчак хезмәт кешесе, анын мәнфәгатьләре булды һәм шулай булып кала да.

“Эш” газетасын оештыруда Камил Якуб, Каюм Саттаров, Хөсәен Урманов, Вәли Шәфигуллин кебек зыялылар, милләтпәрвәрләр, күрсенекле жәмәгать эшлеклеләре башлап йөргән. Газета шул чорда күпсанлы эшче һәм авыл хәбәрчеләре әзерләде. Күрсенекле әдипләр — Галиәсгар Камал, Фәтхи Бурнаш, Галимжан Нигъмәти, Фатих Сәйфи-Казанлы, Фатих Әмирхан, Һади Такташ, Хөсән Туфан, Гадел Кутуй, Муса Жәлил, Гомәр Бәширов, Мирсәй Әмир, Афзал Шамов, Ибраһим Гази, Фатих Хөсни, Газиз Иделле, Гомәр Галиев, Мөхәммәт Садри, Габдрахман Минский, Шәрәф Мөдәррис һәм тагын бик күпләр безнең газетада азучылык һәм тормыш мәктәбе үттеләр.

Газета һәрчак ил язмышы, халык язмышы хәл ителә торган урында, алгы сызыкта булды. Авыл хужалыгын үзгәртеп кору, промшшленностьне жайга салу мәсьәләләре һәрдаим газетаның игътибар үзегендә торды. Беек Ватан сугышы башлангач күп журналистлар фронтка китте, каләмнәре һәм штыклары белән илебез азатлыгы өчен көрөшүче якташларыбызны жиңүтә рухландырды, үзләре дә каһарманлык үрнәкләре күрсәтте.

Сугыштан соң халык хужалыгын торгызу, республика нефть ятмаларын үзләштерү, нефть химиясе гигантлары, КамАЗ кебек зур төзелешләр газетаның даими игътибарында булды. Бүген, тормышыбызда гаять зур үзгәрешләр барган чорда да, газета республика икътисадын ныгыту, жәмгыятьтә тотрыклы сәяси

мохит булдыру мәсьәләләрен үзәккә куя, халык мәнфәгатен кайгыртып яши, хакимият органнары белән халык арасында бәйләүче буын ролен үти.

Президент указлары, Дәүләт Советы кабул иткән законнар, Хөкүмәт эшләгән карарлар халыкка үз ана телебездә иң беренче булып нәкъ менә безнең газета аша барып ирешә. Халыкның хакимият даирәләренә әйтәсе уй-фикерләре, үтенеч-гозерләре, урыннардагы житешсезлекләр һәм башбаштаклыklar турындагы тәнкыйть сүзләре шулай ук безнең газета аша житкерелә.

Безнең редакциядә исемнәре республикада яхшы таныш булган тәҗрибәле журналистлар эшләде һәм эшли. Биредә озак еллар бue газетаны житәкләгән мәрхүм Шәмси Хамматовны, аннан соң редактор булган Рәис Сабиров һәм Мөнир Әлиуллин, төрле чорда редактор урынбасарлары булган Флорид Әгъзамов, Гарәф Шәрәфетдинов, Рафак Тимергалин, Равил Сәгъдиев, байтак еллар бue газетаның жаваплы секретарьлары булган Зәйни Төхвәтуллин, Миншәех Зәбиров, танылган журналистлар Морьям Дибәева, Әхмәт Ишкәев, Заһит Хөснетдинов, Мөдәррис Мостафин, Зәйдулла Шәфигуллин, Илдар Низамов, Марат Әмирханов, Хәмзә Зарипов, Рәшит Гарипов, Дамир Шәрәфетдинов, Касыйм Тәхәвәтдинов һәм дистәләрчә башка талантлы журналистлар хезмәт итте.

«Ватаным Татарстан» газетасы ветераннары

Бүгенге көндә республикабызның Мәгълүмат һәм матбугат министры булып эшләүче Ислам Әхмәтжанов, аның урынбасары Халим Гайнуллин, «Шәһри Казан» газетасының баш мөхәррире Илдус Илдарханов башка жаваплы урыннарда күтәрелгәнә кадәр нәкъ менә бу газетада каләм чарладылар, журналист буларак танылдылар.

Коллективта бүген дә Габделбәр Ризванов, Нурғали Булатов, Мирғалим Харисов, Мөнир Абдуллин, Илсәяр Хәйруллина, Роза Рәхмәтуллина, Асия Юнысова, Әхәт Сафиуллин, Рәис Мокатдисов, Мәгъсүмә Гарипова кебек исемнәре республикабызда яхшы таныш журналистлар эшли. Алар белән янәшәдә урта буын һәм яшрәкләр — Люция Фаршатова, Наил Фәйзетдинов, Рәшит Минһажев, Айрат Садыков, Михаил Апушев, Фәния Арсланова, Нәфис Гыйлемжанов, Миләүшә Исмәгыйлова иңгә-иң торып хезмәт итә. Республикабызның жиде районында газетаның үз хәбәрчесе бар. Александр Филиппов, Альберт Хәсәнов, Дамир Асыллов, Илдус Зарипов, Шәһит Гатауллин, Илдус Диндаров, Наилә Хөрмәтова үзләре яши торган төбәкләрдән оператив рәвештә мәгълүмат биреп

торалар, ул районнарда булган проблемаларны газета битләрендә калку итеп күтәрәләр.

Газета — коллектив хезмәт җимеше ул. Шуңа күрә дә аның һәр әгъзасының инициативалы булуы, һәр буынының төгәл һәм җаваплылык хисе тоеп эшләве кирәк. Бу яктан алганда, техник персоналның да роле бик зур. Бездә унган операторлар, таләпчән корректорлар, үз эшен яхшы белә торган бухгалтерия хезмәткәрләре эшли.

Көндәлек вакыйгаларны даими яктыртып бару белән бергә, аерым темаларга игътибарны көчлерәк юнәлтү максатында, газета махсус тупланмалар да биреп бара. Газета укучылар “Көнъяк-көнчыгыш”, “Гайлә”, “Казан вакыты”, “Дәва”, “Карендәш” кебек махсус сәхифәләренә яратып өлгерделәр инде. Нигездә әдәбият-мәдәният мәсьәләләренә багышланган жомга чыгарылышын да укучыларыбыз көтеп ала.

Тормыш күпкырлы. Вакытлы матбугат аны һәрйаклап колачларга омытла.

Әлбәттә, моңа газета коллективы көче белән генә ирешеп булмый, бу эштә без авторларыбызга, газета укучыларыбызга таянабыз. 1997 елда редакциягә 20 меңгә якын хат килде. Шунның 80-90 проценты газетада басылып чыкты. Без киләчәктә дә хатлар белән эшләүгә зур игътибар бирәчәкбез.

1998 елга кадәр ел саен 260 сан чыгарылып килде. Быел исә газетаны оештыручылар — Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты һәм газета коллективы өчъяклы килешү төзеделәр һәм атна саен бирелеп барасы өстәмә битләр исәбенә газетаның елык санын 286 га җиткерү күздә тотыла. Ул өстәмә битләрдә нигездә рәсми материаллар урын алачак. Димәк укучылар хатларына, кызыклы һәм гыйбрәтле башка язмаларга кинчрәк урын бирү мөмкинлегез бездә артчак.

Сиксән ел — тарих өчен әлләни күп вакыт түгел. Әмма гасыр башында туган газетаның буыннар аша күчә килеп һаман да яшәве, сонгы елларда барлыкка килгән

күпсанлы көндәлек матбугат арасында үз урынын саклап калуы, үзенен позицияләрен һаман ныгыта баруы күп нәрсә турында сөйли. Шул дәвердә ул чын мәгънәсендә республикабыз, халкыбыз тарихының елъязмасына әверелде, халыкның мәхәббәтен казанды. Шунны тоеп, сизеп тору безне, редакция коллективын, тагын да тырышыбрак эшләргә, эзләнәргә, иҗат ялкыны белән дәртләнеп яшәргә рухландыра.

ШӘҤРИ БОЛГАРГА МӘДХИЯ

Күптөн түгел
«Шәһри Болгар»
дип аталган фотоальбом
дөнья күрде.

Авторлары —
күренекле археолог,
тарих фәннәре докторы,
фән һәм техника өлкәсендә
Дәүләт бүләге лауреаты
Равил Фәхретдинов,
танылган фоторәссам
Рөстәм Мөхәммәтҗанов,
тәҗрибәле рәссам-дизайнер
Григорий Әйдинов.

Шәһри Болгар... Алтын Урда...

Күкрәгендә татар каны аккан һәр кеше бу сүзләргә ишетүгә, мөгаен, тетрәнеп киткәндәй була торгандыр, аның күз алдында ерак тарихның жанлы манзаралары гәүдәләнәдер. Ни өчен дигәндә, Алтын Урда, Шәһри Болгар ул безнең авырткан жиребез, бәгыребез, аянчылы язмышыбыз; нәкъ менә бөек шагыйребез Дәрәмәнднең "Без" дигән шигырендәгечә (альбом шул шигырьдән алынган юллар белән ачылып китә):

Гасырлар кичте китте... кичте еллар!
Нәбиләр, падишаһлар, сөрдә дәвран...
Гомерләрдәр кичеп вә кәрван,
Килеп кичте жигандан канча илләр!..

Шул рәвешле, альбом укучыларның күңелен, хисләрен беренче сүзләреннән, беренче сурәтләреннән үк билгеле бер ешлыкка көйләп куя һәм соңгы ноктасына кадәр битараф калдырмый, озата бара.

— «Болгарга барып чыккан саен минем күңелемдә хатирәләр яңара, жылы хисләр уяна, — дип яза мөхтәрәм галимбез альбомга язган кереш хезмәтендә. — Болгар минем өчен ул халкыбыз тарихының мәһим бер чоры гына түгел, ә үзем жирләрен аркылыга-буйга жәяү йөрөп чыккан борынгы Болгар дәүләтенең башкаласы, ә соңга таба Алтын Урда дигән икенче бер, бөек дәүләтнең мәшһүр дәүләтләреннән берсе, олут мәдәният, цивилизация үзәге. Шәһри Болгар һәм башка бик күп тарихи шәһәр-авылларыбызның калдыклары, аларны эзләп-табып йөргәндә үткән меңнәргә чакрым юллар, шул истәлекләргә казып-өйрәнеп жыйган бихисап табылдыклар — болар минем мәңге онытылмаслык, гомерләргә сагынып сөйләрлек фәнни яшълегем. Харабәләр арасында йөргәндә һәм киң Иделгә карап биек яр башында утырганда, шул ялкынлы яшълек елларым искә төшә, алар белән бергә чал тарихыбызның бай сәхифәләре менә ничәнчә

тапкыр инде күз алдымнан үтә. Бу тарих — халкыбыз узган озын вә киң юлның зур бер арасы, мөһим өлеше, бай да, гыйбрәтле дә, бөек тә, әрнүле дә тарих. Гасырлар тарихы ул.»

Болгар дәүләте, Шәһри Казан тарихын өйрәнүче мөгътәбәр галим тарафыннан әйтелгән әлегә сүзләргә дулкынланмыйча уку мөмкин түгел һәм альбомны актырып утырганда шул дулкынлануны саклаган килеш ерак еллар түрәннән урап кайтасың, урап кайтасың да — уйга батасың...

Равил ага Фәхрәтдинов тагын болай

язә:

«...Хужалыкның нигезен игенчелек тәшкил иткән, төзелеш эше һөнәрчелек, шул исәптән металл эшкәртү, корал ясау, зәркән-ювелир әйберләр эшләү, гомумән, матди культура, аның белән бәйлә булган рухи мәдәният, мөгърифәт, хәтта кайбер фәннәр заманы өчен югары үсешкә ирешкән булган. Корал ясау, ныгымалар төзү, кыскасы, хәрби эш шулай ук заман таләпләренә җавап биргән. Башка илләр һәм халыклар белән икътисад, сәүдә мөнәсәбәтләре алга киткән, халыкара алыш-бирешнең географиясе киң булган. Шәһри Болгар, аның Идел буендагы Ага-Базар дигән зур сәүдә үзәге тирә-юньдә түгел, еракларда да дан тоткан.

...Ә Идел буенда ярминкә башлана.

Ниләр генә юк монда: кызыл мал, алтын-көмеш савытлар, кәгазь, чынаяк, акбүз атлар, булат кылычлар, затлы келәмнәр, кыйммәтле мехлар, мамык, ашылык, бал, балавыз, чикләвек, йөзем, ширбәт, син-син, тагын әллә ниләр...

Альбомның уңышы, аның киң

жәмәгәтчелек тарафыннан хупланып каршы алынуының сере дә шунда ки, ниһаять, татар халкына да үзенең борынгы үткәненә дикъкатъ белән борылып карарга форсат туа башлады, ул әнә шул ерак үткәнне күзалларга ярдәм итә. Килер бер көн, Болгар харабәләрен яд итәргә дә чит илләрдән калын кесәле туристлар агыла башлар; бәлкәм...

Рөстәм Мөхәммәтҗанов белән Наис Гамбәр әңгәмәсе.

— *Рөстәм әфәнде, һәр нәрсәнең башы-ахыры була дигәндәй, нәрсәдән башлап киттегез?*

— Казан шәһәре жан-фәрман килеп II Бөтендөнъя татар конгрессы делегатларын һәм кунакларын каршыларга әзерләнгән эссе июль көннәренең берсендә минем фатирда телефон шалтырады, — дип искә ала бүген Рөстәм Мөхәммәтҗанов. — Күптәнге танышым һәм дустым, журналист, «Таттрасгаз» предприятиесенең матбутат үзәге җитәкчесе Наил Гыйззәтуллин икән. Беләм, ул бер дә бушка йөрми, бу юлы да юкка гына шалтыратмаган. Билгеле, диде ул, республикада иң эреләрдән саналган предприятие бу җаваплы бәйрәмдә катнашырга тиеш, ләкин нишләп әле конгресс фондына акча күчерү юлы белән генә? Истә калырлык берәр бүләк әзерләп булмыймы соң? Әйтик, «милләтнең мәшһүр кешеләре» дигән фотокургәзмә әзерләсәң начар булмас иде, ди бу. Ләкин бездә гел шулай була бит, вакыт бик аз калган, конгресс борын төбөндә генә —

олы эшкә аякны бик соңлап киенәбез шул. Шулчак мин Шәҗри Болгар турында фотоальбом эшләргә кирәк дигән тәҗдим ясадым. Моңың ике төрле сәбәбе бар иде. Беренчедән, борынгы бабаларыбызның рухына багышланган жыйнак кына булса да моңарчы төсле альбомыбыз юк иде; икенчедән, мин бу хакта материалларны күптән жыйп килә идем — нинди татар фоторәссамы инде мин, Болгарның, гомумән, тарихи чынбарлыкның елъязмасын да төшереп-теркәп бармасам!

Үзем Рөстәм әфәндене тыңлыйм, үзем моннан күп еллар элек “Америка” журналында басылган бер фоторәссамның истәлектәрен искә төшереп утырам. Аңа Фиджи утравының табигатен фотосурәткә төшереп кайтырга кушалар. Аның карамагында — Америка һава көчләреннән бер хәрби вертолет, бер озатып йөрүче офицер һәм өч ай вакыт. Фоторепортажның максаты — утрауның матурлыгын тасвирлау гына түгел, ә бәлки хәрбиләрнең ул матурлыкка зыян китермәгәннән дөньяга сөйләп күрсәтү дә икән. Билгеле, журналның иң оста фоторәссамы куелган максатын уңышлы үтәп кайта һәм шушы репортажы өчен ул, хезмәт хаҗыныннан тыш, бер ярты ел чамасы гаиләсен туйдырып торырлык гонорар ала. Осталык менә шулай бәһаләнергә тиеш ул.

— Сөз бер-берегезне ничек табыштыгыз?

— Эшкә тотынганда, алда ижатташларым итеп кемне сайлап алырга икән дигән сорау тормады. Макетның авторы, сүз дә юк ки, Григорий Әйдинов булырга тиеш иде. Ул республикада иң танылган рәссам-график, дизайнерларның берсе; нечкә зәвыклы, төгәл кеше. Димәк, ул минем теләгемне тиз төшенеп алачак. Гомумән, Григорий китап дизайны буенча бүген иң профессиональ хәзерлекле рәссам бугай әле ул. Фәни консультант итеп танылган тарихчы-археолог Равил абый Фәхретдиновны чакырырга ниятләдем. Мин аны моңарчы берсеннән-берсе мавыктыргычрак тарихи хезмәтләре аркылы гына белә идем, һәм тагын бик үк “жайлы” кеше булмаса да, халык язмышын өйрәнү, тасвирлау өчен жанын да бирергә әзер торучан галим дип тә белә идем. Үз фикере булган олут галим итеп. Эш барышында бу да бик кирәкле сыйфат бит.

Минем бу карашларым, бәләкә, кайберәүләргә мактану сыманрак та аңлашылып, әмма ул вакытта нәкъ шулай уйладым. Чөнки директор, редакция мөдире, мөхәррир сыйфатында минем өстән басып торучы “машина” юк иде. Гали үз эшендә, Вәли үз эшендә дигәндәй, без бик килешеп, бер-беребезне ярты сүздән аңлашып эшләдек. Равил абый татарча да, русча да оста каләм иясә булу белән бергә, шигъриятне дә бик нечкә аңлаучы кеше булып чыкты. Тукай һәм Хәйям, Дәрдемәнд һәм Байрон, Хәзәми һәм Мөдәррис Әгъләм, Кятиб һәм Мостафа Ногман шигъриятеннән бик төгәл сайлап алынган (тәржемәләре булмаганда, ул аларны үзе үк тәржемә дә итте) юллар фотосурәтләрдәге төн эстетик идеяне тулыландыралар, гомуми якты моң атмосферасын тудыралар, дип уйлыйм.

“Шәҗри Болгар”ны без, әйткәнемчә, бик тиз—ике-өч атна эчендә эшләп бетердек. Җитмәсә, шушы вакытта мин Дәүләт музееда да фотосурәтләр төшерү белән мәшгуль булдым. Күп вакытны спонсорлар белән килешү алды; хәер, моңың белән

күбрәк басма өчен җаваплы кешебез Наил Гыйззәтуллин шөгыльләнде. Исәп-хисап буенча әзер тиражны Финляндиядән конгресс ачылуга берничә көн кала алып өлгерергә тиеш идек. Һәм ул делегатларга һәм кунакларга бүләк сыйфатында тапшырылырга тиеш иде. Ләкин, Рәсәйдә гел шулай бит инде, соңгы минутта "җен" бутап куя: транспорт компаниясе таможня кәгазьләрен саташтыра һәм "Шәҗри Болгар", милли китапханәгә багышланган тагын бер альбом белән берлектә, Екатеринбург шәһәренә китеп бара. Санк-Петербург, Мәскәү аша гына Казанга кайтара алдык без аны. Хәер, монсы үзе бер аерым тарих инде.

— *Шулай итеп, альбом конгресс беткәч кенә кулыгызга килеп кердемени?*

— Ләкин халыкта соң булса да уң булсын, дигән бер сүз бар бит әле. Шуның кебек, әлеге күңелсезлекне дә күңелле бер нәрсәгә әйләндермәкче булабыз, ягъни альбомны жылы эчтәлекле хат белән бергә һәр конгресс делегатына салып җибәрергә ниятлибез. Бу көтелмәгән бер сюрприз булып дип уйлыйбыз.

— *Болгар хәрәбәләре нәрсә ул Сезнең өчен? Ул сезнең язмышта нинди урын тотар?*

— Болгар туфрагына мин беренче тапкыр моннан егерме ел элек аяк баскан идем. Бу минем "Ялкын" журналында эшләп, татар тарихы һәм мәданияте белән таныша башлаган, татар зыялылары арасына килеп кергән елларым иде. Нигә яшерергә, урыслар арасында яшәп, мәктәптә урысча белем эстәгән кеше буларак, мин татар тәрбиясен әби-бабайдан Тукайның "Су анасы" дәрәжәсендә генә ала алдым. Бәлки, вакытына күрә бу да аз булмагандыр.

Менә без "Метеор"да Идел буйлап йөзеп барабыз... Яшь шагыйрьләр Разил Вәлиев, Хәйдәр һәм өлкән иптәшбез Габделхәй Сабитов белән (урыны җәннәттә булсын) бертуктамый тормыш, тарих, әдәбият турында сөйләшсәбез. Читтән караганда, бу сәвит чорында профсоюз оештырган гадәти культпоход сыман да тоелгандыр, бәлким. Ләкин читтән караганда гына. Безнең әлеге сәфәребез, ул еллардагы һәр татар зыялысына хас булганча, бик тә изге эш башкаруга тиң иде.

Менә бер вакыт иртәнге сыек, зәңгәр томан артыннан ак таштан салынган манаралар пәйда булды. Шәҗри Болгар... Алтын Урда — һәр татар кешесенә кадерле һәм изге сүzlәр беренче тапкыр минем тормышыма менә шулай килеп керде. Беренче рәсемнәрәм, әлбәттә, гадәти иде, туристлык рухында, истәлек өчен генә төшерелгәннәр иде дип әйтимме? Әлеге рәсемнәрнең мин берсен дә китап-журналларга бирмәдем. Соңрак исә елның төрле вакытларында Болгарга килеп чыккалый идем һәм, фотографларча әйтсәк, ракурсларны төрле нокталардан алып төшерә башладым, карашларым да тирәнәя, җитдиләнә барды. Ул таш һәм керамика ватыкларындагы бизәкләр, ул кабер ташларындагы гарәп язлулары, Идел ярында басып торулар — барысы, барысы килгән саен күңелдә тирән эз калдырды. Күңел сурәте булганда гына фотограф рәссамга әйләнә дип уйлыйм мин.

— *Аеруча истә калган сәфәрләрегез турында сөйли алмассызмы?*

— Рәхәтләнеп. 1989 елның августында Наил Гыйззәтуллин белән автомобильдә ясаган сәяхәт мәгънәле булды. Без иртә белән Идел бие Болгарында ислам дине кабул ителүгә 1100 ел тулу бәйрәменә килгән кунакларны төягән теплоходларны каршылау өчен ашыга идек. Мин үзем күктәге тану мөмкин булмаган объектларга, оча торган тәлинкәләргә, һәр төрле уфологик имеш-мимешләргә бервакытта да җитди карамадым, әмма шул төндә түтәрәк булып юл өстендә эленеп торган сихри утлар

турында хәзер дә уйлап баш ватам — нигә дип могжизага тиң әлеге күренеш нәкъ менә Болгар жирендә күзгә күренде әле? Моның бер-бер хикмәте бармы соң әллә, бу әллә рухның очып йөрүеме? Ышанасы килә, мөгаен, шулайдыр — рух үлемсез диләр бит.

...Манара очларын алтынга манган кояш нурлары без йоклаган машинаны да яламап алгач, уянып киттек. Ярдан, түбән яктан халык диңгезе агыла; Жәмигъ мәчете хәрәбәләре арасында, Кара пулатлар янында меңләгән милләттәшләрем сәждә кылып йөри (алар арасында чит мәмләкәттән килгән кунаклар да бар); ничәмә-ничә еллардан соң хөтбә намазы укылганда башлар түбән иелгән — боларны оныту һәм тарих өчен төркөми калу мөмкинме соң, тутаным.

Узган елгы сәфәр дә сагынып сөйләрлек якты да, моңсу да хатирәләр калдырды. Мин Болгарда ике атна чамасы ял итеп яттым. Ашыкмыйча гына, иртә дә кичен дә дигәндәй, мәңгелек хакында уйланып йөрергә вакыт житәрлек булды. Археологик казынулар алып барыла торган чокырлар буенда атлар утлап йөри. Башка шундый уй килә: атларны, мәйтәм, әллә моннан мең ел элек һәлак булган жайдакларын сагынып бу тирәгә килеп чыкканмы соң? Аларның ялын тарих үзе тарыйдыр сыман тоела, сыртларында яу кырында алган яра эзләре дә сакланадыр әле... Безне ул чакта Болгар саклаулыгы директоры, бик тә милләтпәрвәр, диндар кеше Фәрхәд әфәнде кунакка чакырган иде. Кыскасы, бу альбом күпчеллек эзләнүләремнең җимеше дисәм, арттыру булмас.

— *Ниһаять, альбомның матди ярдәмчеләре хакында бер-ике сүз айтсәгез иде?*

— Безнең бөтен дөньяга танылган "Газпром" концернына караган "Таттрансгаз" предприятиеесенең генераль директоры Равил Габдулла улы Мөслимовка рәхмәтебез чиксез. Ул, милли жанлы кеше буларак, "Шәһри Болгар" альбомын чыгарыштырга берсүзсез риза булды. Бәлкем әле бу безнең беренче генә аңлашып эшләвебез булмас, Ходай насыйп итсә, әлбәттә.

— *Ягъни...*

— "Шәһри Болгар"ны зур полотнаның эскизы гына дип уйлыйбыз.

Әйтик, тагын да әтрафлырак, калын альбом эшлесебез килә, чөнки кулланылмаган тау чаклы материалыбыз "кадр артында" калды. Болгар хәзинәләренең күбесе Татарстаннан читтә булуын да истән чыгармыйк — аларны да халкыбызга күрсәтәсе иде бит. Аннары, борынгы әби-бабаларыбыз ничек киенеп йөргәннәр, көндәлек тормышларын ничек корганнар, нинди музыка тыңлаганнар — болар хақында да сөйләү көн үзегендә кала бирә.

— *Рәстәм әфәнде, шушы уңай белән Сөзгә бер сорау бирергә тел кычытып тора: гәжит кәгазгәдә, рәсемсез китап чыгару мөмкин булмаган бер заманда Сөз моны ничек башкарып чыгарга уйлыйсыз? Гомумән, республикада матбага, нәшрият эше ничек тора?*

— Безнең тәҗрибә күрсәткәнчә, бәләкәй, әмма хәрәкәтчән төркемнәр белән дә кызыклы һәм тирән эчтәлекле сәнгать әсәрләре иҗат итәргә мөмкин икән. Тик ул төркемнәр чын профессиональлардан төзелсәннәр. Югыйсә, зур, дәүләт нәшриятларында акча кайчак хезмәткәрләргә ашатуга һәм башка кирәкмәгән чараларга тотылып бетә. Югары сыйфатлы альбомнарны хәт теләсә-кайда — Австралиядә дә, Италиядә дә, Финляндиядә дә нәшер итеп була — акчаң гына булсын.

— *Ә акчаны каян табарга? Гел байлардан өмет итеп булмас бит?*

— Хикмәт тә менә шунда шул: каян табарга? Әлбәттә, хөкүмәттән. Ә хөкүмәт дәрәжәсендә сүз алып бара башладыңмы, химаячеләр табыгыз, диләр. Ансы дәрәжә, Алла боемса, химаячеләре дә бетмәс аның, шулай да калын, күп чыгымнар сорый торган җитди басмалар хөкүмәт тарафыннан финансланырга тиешләр. Дәрәжә, сирәк кенә булса да финанслана да ул, әмма бу очракта да ачыклык кертәсе нәрсәләр күп. Мәсәлән, республика тормышына багышланган менә дигән айлык журнал нәшер итәргә мөмкин булып иде, ә ул акча Мәскәүгә, Санкт-Петербургка, хәтта бөтенләй чит ил кесәсенә кереп чума. Һаман да шул "үз илдә изгеләр булмый" дигәннәре дәрәжә булып чыга бутай. Андый заказларны үзәктәге авторларга бирәләр, үзәкнең сәнгать әһелләре исә читтә кала. Җитмәсә, бу хәл хәзер бөтенләй сәер төс ала башлады. Әйтик, ушкунник килеп безнең хөкүмәт белән килешү төзеп китә, ә аның өчен безнең агай-эне чекрәеп утыра. Арзан эшчә көч куллану димичә, моны ни дисең? Мәскәүнең кесәсе тирән инде аның, тутырып бетерә торган түгел, кыскасы. Татарстан үз кулына алганда гына, затлы альбомнар чыгаруны юлга салырга мөмкин булчак. Монсы — бәхәссез. Ә хәзергә бу энтузиастлар эше булып кала бирә.

— *Рәстәм әфәнде, әңгәмәбезне мондый күңелсез нотада төгәллисе килми иде. Ләкин чирен яшергән — үлгән, ди бит. Бәлки бу сүзләр хакимият коридорларына да барып ишетелер дигән өметтә калабыз. Халык рухын тергезергә тырышуыгыз өчен рәхмәт Сөзгә кечкенә генә коллективыгызга. Уй-ниятләрегез тормышка ашсын.*

— Амин!

Лирон Хәмидуллин

ИСКЕ ЧАРШАУЛАРНЫ
АЛЫП ТАШЛЫК

ГАСЫР АЗАГЫ житкәндә үткән тормышка янадан әйләнәп карау мөмкинлегә тудырылды. Әлек эшләнгән эшләренәң байтагын хәзер “яна иләктән иләргә” күнәгеп барабыз. Шунда, кызып китеп, киләсе гасырга алып барырдай кайбер унышларыбызны да юкка чыгарырга теләк белдерүчеләр очраштыргалый әле. Мондый хәл бигрәк тә әдәбият, сәнгать дөньясына бәйле бәхәсләрдә үзен нык сиздерә. Дәрәс, кайберәүләренәң ул бәхәснә “үз хажәтләрен” истә тотып башлап жибәргән булуы да ихтимал: элеккеләрдән бушаган шүрлектән урын калмасмы, янәсә. Югыяса берничә буын әдәбият сәючеләренәң якты йолдызы булып янган шәхәсләргә кизәнүләренә аңлавы читен. Ә инде: “Жир уллары”н данлап шигърият юлына баскан өметле шагыйрь совет чынбарлыгында фәкать “Ертык тун” вакыйгаларын жырларга тиеш булды”, кебегрәк, дәрәсләктән ерак торган сүзләренә ишеткәләү авыр да, аяныч та. Бигрәк тә өлкәнрәк буын вәкилләре — бөек Такташның якты ижатыннан рухи азык алып тәрбияләнүчеләр өчен бик авыр бу сүзләренә ишетү.

Классиклар киштәсеннән читләштереләргә тиеш табылганрак әдипләр исемлегенә Галимжан Ибраһимовны “теркәргә” теләүчеләр дә күренгәли сыман. Ул, имеш, фәлән дә төгән, революциядән соң “үз жырын” жырламаган, яна заманга жайлашырга бик тә тырышкан имеш. Мондый караш бигрәк тә милләтпәрвәр әдип Гаяз Исхакый исемә вә ижаты халыкка кайтарылган көннәрдән соң көчәя төште шикелле. Бу ике олут шәхәснә каһма-каршы куя, соңгысының ижатын вә көрәш юлын чиксез күтәрү исәбенә элеккеге “остаз”ны түбәнәйтәргә тырышу очраклары күренгәли башлады. (Моның нәтижәсә, хәтта ки, олут әдип тууына йөз ун ел тулган көннәрдә дә үзен сиздерде, көндәлек матбугатта Г. Ибраһимов ижатына һәм эшчәнлегенә багышланган жигди хезмәтләр күренмәдә диярлек.)

Ә бит аларны бер-берсенә каршы куярга кирәкмәс иде. Алар икесә ике шартта бер үк “юнәлештә” хәрәкәт иткәннәр диярлек. Галимжан Ибраһимов Гыйльми Үзәкнә жетәкләгән чорында гына да татар халкының үз калыбында калып, киләчәккә барышы өчен дип күпмә хезмәт куйган кеше ич. Шушы өч елда ул башкарган игелекле эш-гамәлләренә башкаларыбыз унар, утызар елда да тиешенчә эшли вә күтәрә алмастыр, мөгаен. Татар халкының киләчәк азымын кайгыртып яшәвен, шул юнәлештәге тырышлык-омтылышларын күреп торган, шуна бик тә эчләрә пошкан кайберәүләр Г. Ибраһимовны шул вакытта ук тезгәндәргә теләк белдерәләр икән, монда инде ни-нәрсәдәр бар, димәк. Аның үз милләткә киләчәккә өчен астыртын көрәш алып барганлыгын ерак Төркиядә яшәргә мәжбүр булган элекке каләмдәше һәм фикердәше Габделбари Баттал да сизгән. Шунда нәшер ителгән “Казан төркиләре” китабында ул: “Рус революциясә кайгылары аны да бөтереп ала һәм, нәтижәдә, большевик була, — дип язды. — Тик Г. Ибраһимов “милли большевик” иде. Ягъни, Русиядә урнаша барган яна режимга яраклашып, үз халкына, милләтенә файдалы булачагына, үз сүзләре белән әйткәндә, “татар мәдәниятен төзи алачагына” ышана иде... 1926 елда Баку шәһәрәндә узган тюркологик конференциядә алфавит алыштыруга каршы торган төркем арасында була. Һәм ул — милли коммунист — Бакуда узган вакыйгалардан соң ук шик астына алына”.

Бик дәрәс сүзләр. Бу юлларда тик бер генә хата бар: Г. Ибраһимов ул

“конференция барышында алфавит алыштыруга каршы торган төркем арасында” түгел, шул абруйлы төркемнен житәкчесе булган кеше. Шушы унайдан әдипнен хатыны, язучы Гөлсем апа Мөхәммәдованың истәлек язмаларына мөрәжәгать итик. 1994 елда Казанда нәшер ителгән “Олы юл” китабында ул әдипнең Бакудан бик борчылып кайтуын искә төшерә. “Галимжан Ибраһимовның докладыннан сон күтерелгән дискуссия шул дәрәжәдә тәртәдән чыгып китә ки, нотык сөйләүчеләр кызып, ярып берсе артыннан берсе аны милләтчелектә, пантюркизмда һәм башка төрлө гөнаһларда гаепли башлыйлар. Г. Ибраһимовның Татарстан делегациясе житәкчесе икәнлеген онытырга теләгән иптәшләр дә була. Мәсәлән, утырыштан сон баскычтан төшөп барган делегатларны кинога төшереп алалар, лентадан Галимжанны “кисеп” ташлыйлар, аның аяклары ғына лентادا кала. Конференциягә багышлап чыгарылган жыйынтыкка аның доклады да, сонгы сүзе дә кертелми”.

Ә менә Казанда шул ук елларда уздырылган бер ябык кинәшмә кәгазыләренә күз салыйк. Анда бит сәен диарлек Г. Ибраһимов телгә алына. Менә милли интеллигенциягә “бәя” бирү өлеше. “Казан революциягә кадәр дә милли эшлекчеләргә бай иде... Аларның бер өлеше чит илләргә чыгып китте, бер өлеше үзәбезнен илгә таралды. Ә бер өлеше Казанда калды һәм, коммунистлар битлегә киеп, үз эшләрен давам итте... Татарстан Республикасында милли зыялылар туплана башлады, бу бигрәк тә 1926 елда сизелде. Г. Ибраһимов, Н. Надеев аеруча активлык күрсәттеләр. Алар “милли азатлык хәрәкәтендә” зур стажлы кешеләрен зур төркемнен Мәгариф халык комиссариаты һәм нәшрият органнарына эшкә урнаштырдылар. Шуннан сон алар үзара берләшә, оеша башладылар. Г. Шәрәф... һәм башка милләтчеләр “Яна китап” дигән нәшрият ширкәте кордылар. Ачыклавыбызча, әлегә ширкәт пролетариат идеологиясенә каршы көрәшүнә максат итә. (Шунда чыккан китапларга тискәрә бәя бирелә.) ... Г. Ибраһимовның “Татар мәданияте нинди юл белән бараачак?” дигән китабының эчтәлегә сезгә мәгълүм инде...”

Шуннан сон “конкрет тәкъдимнәр” бәян ителә. “1. Идеология фронтындагы көрәшне туктату юнәлешендә: а/ Академик Үзәктә Г. Ибраһимовның яңадан эшләвенә юл куймаска. (Төрлө мәгариф вә мәданият оешмаларында эшләүче тагын 9 кешенен исемнәре атала һәм: “Актив милләтчеләр буларак, аларны эштән бушатырга”, дип әйтсә.) б/ Академик Үзәкнең эш планын... милли караштагы элементларны кысып чыгару максатында яңадан карарга, урыннарына марксистик яктан тотрыклы иптәшләрне жәлеп итергә. Мондый мәсьәләне 1927 елда куярга мөмкин”.

Китерелгән мисаллардан күренә ки, “милли большевик” әдип Г. Ибраһимовның революциядән сонгы фәнни һәм ижади эшчәнлегә хәзер кузаланган кысаларга ғына сыеп бетми икән. Аның эшчәнлегенә асыл максаты “большевикларга ярашып, ак күмәч ашап яшәргә омтылу”лардан бик ерак тора. Үзәлдинә бөек максат куеп, армый-талмый татар милләтенен киеләгә якты булсынга хезмәт итә ул. Һәм аның егерменче, утызынчы еллардагы ижат эшчәнлегенә дә үз чорына ақын килеп бәя бирергә тиешбездер. Әдәбият галиме Альберт Яхин бер чыгышында әйтеп үткәнчә, Г. Ибраһимовның революциядән сон тудырылган әсәрләрен бәяләү өчен аларны тирәнтенрәк өйрәнү зарур. Аларны бәяләгәндә элекке еллардагы карашлардан баш тарту да зарурдыр, бәлкәм. Мәсәлән, “Тирән тамырлар” романындагы “унай” каһарманнарга ғына жентекләбрәк карагыз. Революциягә кадәргә авылда алар эчеп-тузып, канга батышканчы сугышып йөргән башкисәр егетләр. (Бу очракта, бәлки, бөек пролетар язучы Максим Горькийның “Ана” романы йогынтысы да бардыр. Чагыштырмача яшә, яна туып килүче татар прозасы — егерменче елларда ана тулыр-тулмас иллә “яшә” чамасы — рус әдәбияты йогынтысыннан азат түгел әле.) Ә баш каһарман Фәхри йомшак күнелле Зифа карчык хәтерләвендә “йөзгәндә, күзгәндә нур юк иде” рәвешендәрәк төсмерләнә. Мондый мисаллар китереп мин һич кенә дә бу романның “сыйнфый” эчтәлеген инкарә итергә жыйнымыйм. Әмма шулай да аны тирәнтенрәк өйрәнү, төрлө ысуллар кулланып эшкәртелгән асыл ташны өйләндергәләп караган кебек, төрлө тарафтан карап бәяләү заманы житкәндер дип уйлыйм. Әлбәттә, бу сүзләр әлегә бер романга ғына атап әйтелмиләр.

ЭЛЕККЕ авыл өйләренен чуклы-бизәклә чаршаулар белән бүлгәләнүен хәтерләүчеләр бардыр әле. Әби-бабаларыбыз шулай урып-жирләрен, карангы мич артларын чит-ят күз күрмәсен өчен дип каплап, “чаршау артына яшереп” куярлар

20 еллар сонына караган бу фотосүрөттө ике гомерлек дус, элекке «Валия» мэдрәсәсә шәкертләре Г. Ибраһимов (сулда) белән Ш. Әхмәдиев (уртада).

итәр өчен ул ни сәбәпке туган йортынан өч йөз илле чакрымнарда булган Оренбург каласын сайлаган? (Дөрсрәге, андый хокук, әлбәттә, Гыйрфан мулла карамагында булган, аны ул сайлаган.) Һәм нишлөп үзләреннән илле-алтмыш чакрымдагы Уфа мэдрәсәләренә өстөнлек бирелмәгән? Бу чорда бит инде Уфадагы "Госмания" мэдрәсәсә тирә-якта абруй казанган, жәдиди ысуллы уку йортларынан саналган була. Шунда ук "Хәсәния" мэдрәсәсә дә "эшлөп тора" бугай. Өнә бит атасы Гыйрфан мулла да үзләреннән ерак тормаган Кышлы авылы мэдрәсәсендә генә белем нигезләрен үзлөштөргән. Соңрак анын Троицки каласына барып чыгуы, якын туганы хәлфәлек иткән мэдрәсәдә берәз белем янартканнан соң, шунда укытырга калуы — очраклы хәл диярлек. Шул хәлфә Гыйрфан анасының кардәш-ыруы булмаса, могаен ул атналар буе йөк арбасында интегеп, дүрт-биш йөз чакрымдагы ерак шәһәргә юл тотмаган да булар иде, Рахманкулов ахун хәзрәтләре белән якыннан аралашмас та иде. Чөнки әле ул заманда Себер тимер юлы ачылмаган. Ә менә ни өчен ул уаларын анда укырга жиһәрмәгән? Анысына әлегә жавап юк. Югыйсә бит инде Галимжаннар авылын калдырып киткән чорда Самара белән Чиләбе аралыгында поездларның гөрләтеп йөреп торган чагы. Һәм ул поездлар Солтанмораттан кырык-кырык биш чакрымнардагы Дәүләкән станциясендә озаклап тукталыш ясыллар. Ә Оренбургча исә янә атналар буе ат-арбада интегеп барасы, кыр эшләрен эшләргә тиешле атларны өшәндөреп, аларны кимендә бер айга эштән аерып торасы. Һәм шуна да карамастан Гыйрфан мулла шул юлны сайлай. Ни сәбәпке? Балки аларның Оренбург белән электән килгән бәйләнешләре булгандыр? Балки, мишәр өммәтеннән булулары сәбәпке һәм кайчандыр "башкорт, мишәр гаскәре"нә кергәнлектән, ул гаскәрен төп үзгә булган Оренбургта якын тутанлык хисләрен саклаучы берәр жан иясе яшәгәндер? Болар әле һич тә ачыкланмаган. Һәм андый "вак" нәрсәләр белән кызыксынучы да әлегә юк шикелле. (Мишәрлек мәсәләсенә килгәндә исә — Киев төрмәсенә ябылганда Галимжан кулыннан нәкъ шундый тамга салынган паспорты алына.)

иде. Мина калса, бөек шәхесез Г. Ибраһимов "ызбасында" да ятлар күзеннән чаршау белән томаланып, капланып торган урыннар байтак әле. Әлбәттә инде, бу очракта анын биографик "ызбасы" күзалланыла. Анын исемен һәм ижатын карангы гүр базларынан халкына кабат кайтарган, мәрткә киткән "жаны"н янадан терелткән илленче-алтмышынчы елларда әһәмият биреп бетерелмәгән, яисә заманасына күрә әһәмият ителергә тиеш булмаган күп кенә фактларга бүтөн күзгә ачыбрак карарга, ул биографик ак таглар өстенә капланган "иске чаршаулар"ны алып ташларга вакыт жөткөндөр кебек. Әлегәчә исә безнең алда — күпчелек әдәбият сөючеләр алдында әдиш шәхесенң бик үк ачык, тулы булмаган, фән телендә "яссы портрет" дип аталган рәсеме генә калка сыман. Аны хәзер, голографик ысул белән төшерелгән заманча портретлар эшлөнгән кебек, укучы алдына тулы гәүдәсә белән китереп бастыру зарур. Ә моңа ирешү өчен анын биографиясен тирәнтенрәк өйрөнөргә, элек "табу салынган темалар"ны, фактларны да тулырак яктыртып, ул шәхесне тулы канлырак иттереп торгызырга кирәктер. Һәр фикер иясенә хас булган ялгышулары, абыну-сөртөнүләре, эзлөнүләре белән бергә...

Туып-үскән Солтанморатын калдырып, зур юлга аяк баскан беренче адымнарыннан ук яшүсмер Галимжанны ниндидер бер билгесезлек биләп ала сыман. Укуын давам

Шул ук юл өстендә, әмма авылдан нибарысы бер-ике тәүлеклек арала, Солтанмораттан сиксән-туксан чакрымнарда атаклы Эстәрлебаш авылы мәдрәсәсе дә бер әле. Узган гасыр азаларында анда мәшһүр шәхесләрдән Шәмсетдин Зәки, Гали Чокрый, Мифтахетдин Акмулла кебек, исемнәре мәдрәсәдән-мәдрәсәгә таралган сүз осталары белем эстәгәннәр. Ниһаять, шул ук мәдрәсәне булачак иш шәкертләренң бабалары, булачак Нурмөхәммәт мулла бетереп, үз авылына кайткан. Һәм шул Нурмөхәммәтнең улы Гыйрфан үз балаларын никтер тагын да ераккарак, Оренбург тарафына ук олактырмакчы. Сәбәбе нәрсәдә? Мөгаен мона бүтән тәгаен генә жавап биреп булмыйдыр.

Шәкерт Галимжан биографиясендә ниндидер бер эз калдырган икенче бер мәсьәлә — 1901-1902 елларда, “Вәлия” мәдрәсәсендә укыган елларында аның генерал Бикчуринда кучер вазифасын үтәве. Очраклыгына бер хәлме бу, әллә соң алдагы сорауларга да беркадар ачыклык кертсә ярдәм итәрәйме? Мирсалих Бикчурин Оренбург төбәге морзалары токымыннан була, 1838 елда шушы шәһәрдә хәрби уку йортын төгәлләгәннән бирле патша хөкүмәте вәкилләре белән жирле халык арасында арадашчы-тылмач. Кырык елга якын үзе укыган кадет корпусында һәм сонрак ачылган рус-казакъ махсус мәктәбендә егерме ел чамасына сузылган укытучылык эшчәнлеген дә шул ук “тылмачлык вазифасын үтәү” дип бәяләргә ярыидыр. Чөнки аның төп эше иш офицерларны, ягъни булачак патша чиновникларын татар, башкорт, казакъ, фарсы, гарәп телләренә өйрәтү була. Шушы телләренә өйрәнүдә күренекле урын тоткан мәгълүм дәрәслек-хрестоматиясе дә (“Начальное руководство к изучению... языков... с приложением русско-персидско-татарских слов”, 1859, 1869 елларда нәшер ителгән), мәкалә-очерклары да жирле халыкның зыялы катламы тарафыннан хуплап каршы алына. Ягъни, генерал Бикчурин гадәти бер солдафонгына түгел, үз чорының зыялы бер галиме. Бу кеше сиксән өч яшендә, 1903 елда Оренбург каласында вафат була. Һәм менә шул төрки, фарсы, гарәп телләре профессоры дәрәжәсендәге генерал карамагында Галимжан кучер хезмәтен башкара.

Ләкин ул вазифаны кайчан, кай араларда башкарган соң бу шәкерт? Жәйге каникул вакытларындамы? Юк шикелле. Чөнки истәлекләрдә аның, агасы Шакиржан белән бергәләп, һәр жәйдә атасына кыр эшләрендә булышканлыгы баян ителә. Укулар тәмамлануга аларны авылда көтеп алганнар. Алайса ул карт генералны кыш айларында, икендә-акшам тирәләрендә дәрәсләрдән бушагач атта йөрткәндер? Ләкин шулай сонлап ул генерал кайларгагына барды икән? Морзалар клубына да, ресторанның да, тәтәйләр тарафына да түгелдер, мөгаен. Ара-тирә шул якындагы мәчеткә йөргәләсә генә инде. Шәкерт белән генерал юлда сөйләшкәннәрме? Сөйләшсәләр ни хакында, ни нәрсәләр турында? Телләр өйрәнүгә, әдәбият укуга кагылышлы әңгәмәләр булганмы? Сораулар күп, ә жавап тотарлык дәлилләр юк әлегә. Мирсалих Бикчуриның бай китапханәсе белән дә кызыксынымыйча булдыра алмагандыр бу зирек шәкерт. Ләкин ул хакта да истәлекләр юк. Галимжан белән бер үк елларда Оренбург мәдрәсәсендә укыган Шакиржан агасы да, туганнан-туган агасы һәм якын эшнәсе Мохтар Ибраһимов та никтер ул дөверне бик саран искә алганнар. Моның сәбәбе бер генә, минемчә: 1917 елдан соң тормышның һәм шуна бәйле рәвештә дөньяга карашның кинәт үзгәрүе, кискен борылыш ясауы.

Ялта шәһәре. 1929-1930 еллар. Уртада Г. Ибраһимов белән Г. Мөхәммәдова. Ике кырыда Гозәровлар гаиләсе.

Һәм шушы үзгәреш әдип биографиясендәге икеле-микеле уйлануларга урын калдырган тагын бер вакыйгада нык чагыла. Гыйрфан мулланың Галимжанны "Вәли" мәдрәсәсенә урнаштыруы мәсьәләсе. Истәлекләрдә һәм хәтта ки күп кенә сораулар тудырган бер романда да бу вакыйганы "малайның чирләшкә булуы" белән бәйләләр. Ай-һай, шулаймы икән? Нич кенә дә ышандырымый торган сәбәп, соңыннан, дөньяга карашлар нык үзгәргәч уйлап чыгарылган сәбәпкә охшап тора бу. Имештер, ике улын да тиз арада дан-шөһрәтә тирә-якка таралып өлгөргән "Хөсәен" мәдрәсәсендә укытырга дип алып килә дә мулла, кечесен, ул чирләшкә дигәч, бозыграк һавалы, начаррак тәрбиялە икенче бер уку йортына урнаштырып китә. Никтер моңа бик үк ышанасы килми. Һәм ышанмау өчен кайбер сәбәпләр дә юк түгел.

Г. Ибраһимов исеме кабат халкына кайтарылганнан соң күрше ике республика матбугатында аңа багышлы бик күп истәлек язмалары дөнья күрдә. Алар бигрәк тә туган ягында — Башкортстанда дүрт-биш ел дәвамында чыга тордылар. Истәлек авторларының күпчелеге Галимжан белән яшлы үк таныш булган, бергә үскән, бергә укыган кешеләр иде. Хәтеремдә, ул истәлекләреннән кайберләрендә Гыйрфан мулланың уртанчы улын асуча бер ярату белән яратканлыгы һәм кечкенәдән үк аны үз урынына мулла итәргә өметләнүе дә тасвирланган иде.

Гөлсем апа Мөхәммәдованың "Эләнүләр" китабын редакцияләү чорында мин шул хакта әдипның хатынына да сөйләдем һәм шул ук фикерне ул да хуплады. Ата-ананың баштагы хыялы, әлбәттә, Әхмәт ахун, Нурмөхәммәт вә Гыйрфан муллаларының варисы итеп Галимжанны күрсәтә теләү була. Әмма яшә махдүм бу өметләргә акламый, тормашта үз юлын сайлый. Һәм үз юлын сайлау белән генә чикләнмичә, Гыйрфан мулланың язмышындагы үзгәрешкә дә төп сәбәпче ул була. Мәгълүм ки, вәфатына берничә ел кала Гыйрфан карт мулалыктан ваз кичә.

Истәлекләрдә Гыйрфан мулланың шактый ук кырыс холыклы булуы, акыннарына карата таләпчәнлегә тасвир ителә. Аның таләпчәнлегә, әлбәттә индә, йорт эшләрен башкаручы ялчы Әхмигә һәм улары Шакиржан белән Галимжанга карата гына булмагандыр. Кирәк вакытта ул башка даярларда да үз сүзендә тора алырдай бер абруйлы мулла булгандыр, мөгаен. Шуңа күрә дә, "улың чирләшкә бугай, шунлыктан укырга алмыйбыз", дип аны "Хөсәен" мәдрәсәсеннән борып чыгаруларына бик үк ышанасы килми. Бу вакыйганы мин башкачарак күзалдына китерәм.

Узган гасыр урталарында ук инде зыялырак катлам кешеләре арасында милләтебезнең киләчәк яшәсәненә аск бер караш туа. Ул карашның асылы — яшә буынны үз чорлары таләпләренә хас килердәй рәвештә тәрбияләү, заманча белемле итүдән гыйбарәттер. Ул вакытта күнелләрдә йорган төп фикерне Фатих Кәримнән соңрак бер әсәрендә болайрак бәян итә: татарда укалы муллалар ишле генә, указсыз муллаларга кытлык хәзер, ди. Ягъни, татарга хәзер заманча белемле кешеләр күбрәк кирәк, димәкче. Яшлы ятим калып, ялан кырда йомран аулап һәм кирпеч базларында кирпеч сугып үскән, шул сәбәплә төгиле белем алудың махрүм ителгән булагач миллионер Хөсәеновлар да моны яхшы анлаганнар һәм узган гасырның сиксененче елларында шул максаттан чыгып Оренбург каласында "Хөсәен" мәдрәсәсенә нигез салганнар. Мәдрәсәнен төп юнәлеше — яшләргә дөньяви белем бирүдән гыйбарәт булган, бу уку йортында чалмалы муллалар укытуга йөз тотмаганнар. Заманында бу хакта кайберәүләр тарафыннан мөфтият һәм патша чиновниклары исеменә атап шикаять хатлары да юлланган. "Хөсәен"нен йөз шәкертненнән үн имам да чыкмый, дип зар елашканнар алар. Мәдрәсәнен зыялы сәүдәгәрләр, эшмәкәрләр һәм белемле мөгаллимнәр әзерләүне максат иткәнлегә исә Әхмәт бай Хөсәеновнен васыятнамәсеннән дә ачык күренә. Риза Фәхретдиновның "Әхмәт бай" китабында китерелгән мәгълүматка караганда, һәр елны мәдрәсәне уңышлы тәмамлаган унике шәкерткә укуларын башка ил университетларында давам иттерү өчен унике стипендия билгеләнгән була. Һәм байтак шәкерт шушы форсаттан файдаланып Истанбул, Бәйрут, Томск, Петербург институт вә университетларында Европа дәрәжәсендә белем үзләштерүгә ирешәләр.

Ләкин Хөсәенов байлары бөтенләй диннан язган, дәһри затлар итеп күзаллау да дәрәс булмас. Үн сәүдәгәр, утыз эшкүарга тәңгәл рәвештә чама белән бер-ике рухани ата кирәк буласын да алар оңгытып бетермәгәннәр. Һәм шулай ук үз акачларына, үз нәселләре вәкиле Мөхәммәтвалигә фәкать дин әһелләрен әзерләүгә йөз тоткан мәгълүм "Вәли" мәдрәсәсен ачтырганнар. Минә калса, менә ни өчен Гыйрфан мулла йомшаграк холыклы зур улы Шакиржанны дөньяви белем бирүче "Хөсәен"гә итеп тапшыра да, үзенң ата-бабаларынан килгән вәзифаны давам итәргә тиешле

Ғалимжанны исә “заманнан артта калғанрак” “Вәлиә” мәдрәсәсенә урнаштыра. Әмма азымш һәм Ғалимжанның зирәк аҡыллы аның киләчәк хыялларын чәлпәрәмә китереп ташыйлар. Ғалимжан бу мәдрәсәгә аяк баскан туксанынчы елларда ук инде Оренбург төбәге үзенә әдип вә шагыйрьләре белән дан казанған төбәккә әверелгән була. Монда, Каргалы “каласында” яшәп ижат иткән Утыз Имәни, Һибәтулла Салихов, Шәмсетдин Зәкиләрдән соң татар прозасының башлангыч әсәрләрен биргән Фатих Кәрим, Риза Фәхретдинов, Тимерша Соловьев, Ярулла Вәлиевләрен ижат жимешләре дөнья күргән, ул әсәрләр шушы төбәк халқы арасында кин таралған булган. Әлбәттә инде менә шушы үрнәкләр Солтанморат авылының булачак мулласын юлдан азыдылар. “Вәлиә”дә уку чорында Ғалимжан бик якыннан булмаса да шушы ижиди шәхесләрен күпчелеге белән аралашып яши, билгелә. Ә инде Мөхәммәтвәли мулла атасы Гани бай тарафыннан Ғыйман Кәрим белән берлектә беренче милли типография дә булдырылгач /1901 ел/, ашылар арасында ижатка омытылыш тагын да көчәйгәндер дип уйларга урын кала. Димәк ки, булачак күренекле язучы Ғалимжан Ибраһимов белән аның каләмдәше вә “Вәлиә” мәдрәсәсе буенча шәриктәше Шәһит Әхмәдиев күнелендә тәүге ижат бөреләре шушы чорда бөреләнә башлаган булырга тиеш.

* * *

НӘШРИЯТТА эшләвемнән соңгы елларында, мәрхүм Фәрвәз Миннуллин кушуы буенча миңа Ғалимжан Ибраһимовка бәйлә мирасын тугызынчы томын тәшкил итәргә тиешле өч калын папкадагы кулъязмалар белән танышырга туры килгән иде. Ул кулъязманы мәгълүм әдәбият белгече, филология фәннәре кандидаты Фатыйма Ибраһимова әзерләгән һәм бик фәхисилә генә “Соңгы сүз” өлешен дә язган. Бу томга Г. Ибраһимовның үз кулы белән русча, егерменче елларда язган берничә автобиографиясен татарчага күчмәләре, хатлары һәм башка төр язма истәлекләре керәчәк. Шулай итсәң Киев төрмәсендә тутырылган сорау алу, тентү беркетмәләре күчмәләре, төрмә житәкчеләге тарафыннан Казан жандарм идарәсенә юлланган хатлар, аннан алынган җавапларның да бер өлеше теркәлгән. Шунда ук 1910 елда Уфа губернасы тарафыннан әдибкә бирелгән паспортның күчмәсе дә бар.

Ләкин бу папкалардагы документлар һәм язмалар Г. Ибраһимовның 1915 - 1920 еллар аралыгындагы тормышын бик фәхыйрь чагылдыралар әлегә. Аеруча аның сул эсерлар фиркасындагы эшчәнлегенә бәйлә архив материалларының булмавы аныч. Чөнки бу томга керәсе материаллар әле илдә коммунистлар партиясә житәкчелек иткән чорда тулганнаннар һәм, табигый инде, әдибның биографиясен шул фирка таләпләреннән чыгып “дәрәсләргә” тырышу, яраклашу гамәлләре үзен нык сиздерә. Мәгълүм ки, 1917 елгы февраль инкыйлабыннан соңгы бер елда гына да Г. Ибраһимов татар халқы хәл иткән берничә зур корылтайда катнаша, сул эсерлар платформасына бәйлә рәвештә анда нотыклар сөйли. Шулай ук вакытта ул жыелыш-съездлардан үз катнашында нәшер ителгән “Ирек”, “Безнең юл” газеталарына күләмле мәкаләләр жибәрәп тора. Димәк ки, шул чор матбугатында һәм беркетмә-документларында аның актив эшчәнлегенә эзләре сакланган булырга тиеш. Һәм алар белән дә бүгенге көн укучысы танышырга хаклыдыр дип уйлыйм.

Мәрхүм Исмәгыйль ага Рәмиев миңа (һәм Әмирхан ага Еникеев) Ғалимжан Ибраһимовны 1917 елның декабрендә Оренбург каласында уздырылган башкорт кардәшләребезнең тарихи корылтаена озата барганлыгын тәфсилләп бер сөйләгән иде. Ул корылтай Мөстәкыйль башкорт автономиясен төзү карарын кабул итә һәм аның чикләрен билгели. Шулай корылтай карарында: “Безнең мөстәкыйльлекке кем таный, без шуның аялы”, дигән тарихи сүзләр языла. Озакламыйчә Омск каласыннан аklar хөкүмәтенә Башкорт автономиясен расми тануы һәм ақчалата, һәм корал белән ярдәм итәргә әзер булуы хакында хәбәр алына. Зәки Вәлиди житәкчеләгендә Рәсәйдә беренче автономия шушылай туа. (Дерес, ул житмәш елга аякы расми рәвештә танылмасы һәм ул хакта хәбәрләр булмады диярлек.)

Менә шушы корылтайда Г. Ибраһимов та кунак буларак кына катнашмый, берничә мәртәбә жыелыш менбәренә күтәреләп, кайнарланып нотыклар сөйли. Без бүген аның анда ни-нәрсәләр сөйләгәннен белергә тиешмә? Шуннан соң гына ул шәхес безнең алда тулырак ачылысы түгелме? Ә бит аның биографиясендә мондый ачыкланмаган, барланмаган фактлар байтак әле.

Мәсәлән, аның 1919 елның жәй башында өч-дүрт айга сузылган “югалып торуы”ы. Бер юрама буенча, бу айларда ул Колчак гаскәрләре биләгән Себер

тарафларында разведкада йөри. Ләкин гомерснә солдат киәме кимәгән, мылтык тотып карамаган бу кеше адмирал Колчак армиясенң нинди серләрен ачыклады да, ниндирәк мәгълүмәтләр туплады икән соң? Әллә инде унсигезенче елның жәңдә үзәнә карата гадәлсез гамәлләр тойганнан соң, башка кайбер зыялыларыбыз кебек, шул исәптән Габдулла Кариев үрнәгендә бер тын почмакта яшәп, идә кайсы көчнен жинәсен көтеп, әдәби ижат белән генә шөгылләндемә икән?

Истәлекләрдән күрәнгәнчә, бу айларда ул ерак Кызылъяр (Петропавел) шәһәрсенә үк барып житкән һәм анда элекке “Тормыш” газетасы мөхәррире, 1919 елда Колчак армиясе офицеры булган Вагыйз Нәүрузов белән дә очраша язган бит. Ә бит шул ук шәһәрдә ике-өч ай элгәрәк кенә әле большевиклар тарафыннан Уфадан сөрәп чыгарылган Милли Идарәбәз эшләп килә, анда “Идел-Урал штатлары”н тәзергә “маташкан” төп көчләрдән Гаяз Исхакый, Фуат Туктаров, Габделбари Баттал, Закир Кадыйри һәм башка шәхәсләр тупланган була. Шул шәһәрдә алар берничә ай дәмәмьндә “контрреволюцион” дип бәяләнган “Маяк” газетасын да нәшер итәләр. Классик әдипбездән дә шулар тиерсенәрәк елышыр нияте булмадымы икән дигән “көфер” уйлар да башка килгәли. Шушы темага Афзал ага Шамов белән фикер алышкан заманнар да булды. Ул да бу очракта ачыкыйсы нәрсәләр күп әле дип белдергән иде. Аның тарафыннан 1966 елда чыгарылган истәлекләр китабында бу вакыйгага караган ике генә язма урнаштырылган. Шушы ук вакыйгаларны башкачарак тасвирлаган тагын берничә истәлек тупланган иде, әлгә без аларны ул китапка кертмәскә дип кинәштәк, дип әйткән иде Афзал абый. Ул истәлекләр хәзер архивка тапшырылган булса кирәк.

Унсигезенче елгы “гадәлсез гамәлләр” турында да берничә сүз әйтәсе килә. Әдипнен хатыны, ана багышлап документаль повестылар язучы Гөлсем апа Мөхәммәдова бервакыт миңа мондыйрак вакыйга сөйләгән иде. 1918 елның июлендә, сул эсерлар Германия илчәсен үтергәннән һәм большевикларга каршы баш күтәргәннән соң, сул эсерлар фиркасында торучылар барлык дәүләт эшләреннән куылырга тиеш булалар. Үзәк мәселман комиссариаты карамагында ошкан большевик иптәшләр дә комиссар урынбасары Г. Ибраһимовның кичекмәстән эштән китәргә тиешлге турында белдерәләр. Ләкин әле ул елларда андый ячейка карарларын тиз генә үтәргә күнемәгән булалар. Комиссар Муллаһур Вахитов та урынбасарын яклаган булса кирәк. Ләкин шулай да Лениннан шәхси рөхсәт алу кирәк була. Әдип үзе бу хакта: “Владимир Ильич тарафыннан кабул ителдем, ана үземнен фактик позициямне сөйләп бирдем. Ул бу мәсьәләгә карата катгый рәвештә: “Эшләгез!” диде”, дип яза. (Г. Ибраһимов. “Әсәрләр”, 1 том, 12 б.) Әмма, Гөлсем апа раславынча, комиссариатның большевиклар ячейкасы әгъзалары, Ленин бабабыз “Эшләгез!” дип әйткәннән соң да үз фикерләрендә калалар һәм Г. Ибраһимовка ышанычсызлык белдерүләрен төкратыйлар. Шул арада М. Вахитов, үз урынына Г. Ибраһимовны калдырып, Казанны Колчак гаскәрләреннән сакларга дип китеп бара. Г. Мөхәммәдова шуннан соңгы хәл-әхвәлне “Олы юл” документаль повестенда болайрак тасвирлый: “Шундый чиктән тыш авыр, кыен шәраиттә Галимжан Үзәк Мөселман комиссариатындагы үз вазифасын башкаруны дәмә иттерде. Ләкин үзенен көннән-көн хәлсәләнә барганын сезә башлады... Бигелә, аның физик хәләтенә мәгълүм вакыйгалардан соң туган рухи киеренкелек тә тискәре йогынтысын” ясамый калмагандыр. Төрле шикләнү, шөбһәләндүләр, шуңа бәйлә мөнәсәбәтләр эзсез югалмый лабаса.” һәм, белгәнәбезчә, озакламыйча Г. Ибраһимов, авырып китеп, көрөш мәйданыннан юкка чыга. Әлгә Колчак гаскәрләре тылына оештырылган бөхәслә сәфәргә чаклы диярлек.

Г. Мөхәммәдованың югарыда телгә алган әсәрәндә “коммунист биографиясе”нә тап төшерердәй тагын бер кечерәк эпизод бар әле. Ул да булса Г. Ибраһимовның беренче өйләнүенә бәйлә “Үкенечле төн” сәхифәләре. Мәшһүр әдипнен идгәге зур чуальшлар башланганрак бер дәрәдә Дәрдемәнднен өченче кызы Розага гашиыйк булу вакыйгаларын элгәрәк елларда миңа И. Рәмиетвән дә, башкалардан да ишеткәләргә туры килгән иде. “Офыктагы рәшәлә” әсәрәндә миң шул хакта бер язган да идем инде. Ләкин анда кызын исемән бутаган булганмын. “Офыктагы рәшәлә” “Казан утлары” журналында басылып чыккач та Әсма апа Шәрәф миңем хатамны тәзәттә. Риза Фәхрәтдинов кызы буларак, ул Дәрдемәнд балалары белән бергә үскән, Роза исемлесе белән әсучта якын мөнәсәбәттә булган. “Галимжан әфәнде Розага өйләнмәкче иде, нишләптер аралары өзәлдә”, — диде. Дәрдемәнд вафатыннан соң Розаның әнисе белән Орск һәм Баймак калаларында яшәгәнлге, 1938 елда вафат булганыгы мәгълүм.

Ә Г. Ибраһимов, советча рәсми никах беләндермә, юктырмы, Себергә сәяхәтәнгәнән соң булса кирәк, шул чорның бик актив бер большевиклар фиркасы әгъзасына өйләнә. Г. Мөхәммәдова аны “Олы юл” әсәрәндә Хәнифә исемә белән гәүдәләндерә. Ул хатынның чын исем-фамилиясен Гөлсем апанын да, ул вакыйгаларны әз-кисм белүчә башка кешеләрнен дә атаганы бар. Ләкин мин аны хәзер тәгәсн генә хәтерләйм, дөресрәгә, ана багышланган язмаларны тиз генә актарып чыгара алмадым. Житмешенчә елларда әле ул ханым исән була, Уфа шәһәрәндә яши, абруйлы укугучылардан исәпләнә бугай. Гөлсем апа аның белән хатлар аша аралашуын, әсәрләрәндә ул хатынның истәлекләрен дә файдаланганлыгын бәян иткән иде. Ул хатлар, мөгәсн, кемдә булса да сакланадыр. (Гөлсем апа туплаган бай архив, төрлө документ күчермәләре һәм әле беркайда да басылмаган кызыклы фоторәсемнәр бүтән кем кулындадыр, әйтә алмыйм. Һәрхәлдә кызы Сәмбел, бер очрашу вакытында “алар бездә саклана” дп, кистереп әйтмәгән иде.)

“Г. Ибраһимов турында истәлекләр” китабында әдипнен беренчә хатынына бәйлә бер кечерәк кенә язма теркәлгән. Пенсиядәгә укугучы Фазылжан Хәмидуллин “Тарихи йорт” исемлә истәлегәндә шуларны бәян итә: “Кайчандыр анда тарихчы Шиһап Мәржани яшәгән. (Хәзергә Каюм Насыри урамындагы 10 нчы йорт турында сүз бара.) Тәзкирә апа безне... текә баскыч буйлап югарыга, 1920 елда һәм шуннан соң берникадәр вакыт Г. Ибраһимов торган бүлмәгә алып менә. 1920 елда мин бу бүлмәдә Г. Ибраһимов янында булган идем... Тәзкирә апа сөйлә: “Бар белгәнә китап уку, язү иде... Хатыны да шундый. Зур урында эшли аның хатыны. Аны һәр көнне ат белән килеп алалар, ат белән китереп куялар. Бик әйбәт кешеләр,” — ди.” 1962 елда язылган бу хатирәдә әлегә ханымның исемә шулай ук аталмаган. Фатир хужасы Тәзкирә генә күпмедер вакыт узганнан соң Арча якларыннан килеп йөрүчә Фазылжанга элекке квартирантлары хақында сөйлә.

Соңгы сүз итеп шуны гына өстисә кала: олуг әдипебез биографиясенә һәм жәмәгәтә эшчәнлегенә караган ак таплар бик күп икән әле. Аның ижатын барлауга күп көч куйган абруйлы галим Мансур Хәсәнов, күренеклә әдип Афзал Шамов, Гөлсем апа Мөхәммәдова Галимжан Ибраһимов исемен кабат халкына кайтару юнәлешәндә зур эш башкардылар. Элек барысын да ачыктан-ачык язарга мөмкинчелек булмаган. Яшерен архивлар ишгә хәзер генә теләр-теләмәс ачыла башладылар. Уйлавымча, әлегә архивларда шушы язма каһарманына бәйлә күп кенә хәзинә сакланган булырга тиеш.

ҮЗ ЗАМАНЫНЫҢ УЛЫ

РОССИЯ империясен социаль-икътисади һәм милли азатлык идеяләренә китергән егерменче гасыр башына туры килгән зур төркем татар әдип һәм жәмәгать эшлеклеләре арасында Фатих Сәйфи-Казанлы исеме дә күренекле урын алып калды. Ул моңа нинди юллар узып килде соң?

Ф. Сәйфи-Казанлы (Мөхәммәтфатих Камалетдин улы Сәйфуллин) 1888 елның 22 мартында Карамалы дигән авылда (элекке Спас өязе, хәзер Татарстан республикасының Әлкә районына керә) урта халле крестьян гаиләсендә туган. Фатихка өле өч-дүрт яшьләр генә була, өтисе Камалетдин, гаиләсен алып, Казанга күченеп килә. Ломовой извозчик булып эшләп, вак-төяк белән сату да итә. 1916 елда алар янә Карамалыга өйләнеп кайталар.

Укуын Фатих Казан мәдрәсәләрендә башлый. Үз чорының алдынгы мәдрәсәсе булган "Мөхәммәдия" не тәмамламый. Шушы мәдрәсә белән алып, ул үзенең төп хезмәт юлына аяк баса.

Бераз вакытлар Минзәлә өязендә жәдит, ягъни яңа методлы мәктәпләрдә укуга. 1906 елда Казанга кайта. Нәкъ шушы вакытлардан аның әдәби-журналистик эшчәнлеге дә башлана. 1912 елдан 1918 елның гыйнварына кадәр Уфа шәһәрндә яши. 1915-1917 елларда атаклы "Галия" мәдрәсәсендә тарих фәне мөгаллиме булып эшли.

Ф. Сәйфи-Казанлы 1906-1917 елларда "Йолдыз", "Аң", "Тормыш", "Ял-йол", "Мәктәп", "Ак юл" кебек газета һәм журналларда әдәби тәнкыйть һәм публицистик мәкаләләрен бастырып чыгара. Матбугат битләрендә аның Ф. Камалов, Исәнбай, Гарб, Бакыр күз, Батыр күз, Чөпә Камали малае дигән псевдонимнары бар. Соңгысы — Фатих Сәйфи-Казанлы.

1917 елның октябрдә бөтен Россия империясенең тарихын башка юлга борып жибергән вакытларга кадәр Ф. Сәйфи-Казанлының "Мәктәпкә хезмәт" (1907), "Безнең заман" (1909), "Ямьсез тормыш" (1915), "Жәмәгать хадиме" (1916) исемле пьесалары язылма.

Октябрь инкыйлабынан соң, Ф. Сәйфи-Казанлының сәяс һәм иҗтимагый эшчәнлегенә иң актив чоры башлана. 1917 елгы февраль революциясе һәм аннан соң да берничә айлар Уфада татар эсәрлары (социалист-революционерлары) газетасы "Ирек"нең нашире булса да, 1918 елның гыйнварында Казанга кайткач, эсәрләр белән арасын өзә, Муллаһур Вахитов житөкчелегендәге Үзәк Мөселман комиссариатында эшли башлый. Казан техникумында, Татар-башкорт хәрби мәктәбндә тарих һәм иҗтимагый фәннәр буенча укытучы була. "Эшче", "Эш" исемле беренче татар совет газеталарында публицистик рухтагы мәкаләләрен чыгара. 1920 елда ул РКП (б) агъзасы итеп алына. Шу ул елда, ТАССР төзөлгөч, Ф. Сәйфи-Казанлыны, иң белемле журналист һәм сәләтле оештыручы буларак, яшь республика хөкүмәте һәм тарта. Ул Могариф, Әдир эшләре комиссариатларында (хәзергәчә өйткөндә, министрлыкларында) җаваплы хезмәт вазифаларын башкара. 1923-1925 елларда "Кызыл Татарстан" да (хәзер — "Ватаным Татарстан"), "Крәстиян гәзитә"ндә баш редактор булып эшли. Шу ул вакытлардан алып ул татар алфавитын гарәп графикасынан латинчага (яңалифка) күчерүдәге зур эшкә актив катнашып китә. Татарстан Яңалиф жәмгыятеңең беренче рәисе итеп куела, 1927-1929 елларда "Яңалиф" журналының җаваплы редакторы була. Гомумән, Ф. Сәйфи-Казанлы татар алфавитын латинча нигезгә күчерү һәм тормышка ашыру кебек җаваплы эшләрдә үзенең оештыручы буларак талантын бик ачык раслый. 1930-1935 елларда ул Татар коммунистлары университетында, Марксизм-ленинизм институтында, Казан Конгыгыш педагогия институтында тарих фәненнән лекцияләр укый.

Бероттан тарихи, иҗтимагый темаларга күп кенә брошюралар яза, газета-журналларда

публицистик рухлы мәкаләләр бастыра. Шулар арасынан кайберләрен генә булса да искә алып үтик: "Татарстан Социал Советлар җәмһурияте", "Франция революцияләре һәм Париж коммунасы" (1920), "Бөек Француз революциясе" (1921), "Россия тарихы" (чыгу җылы күрсәтелмәгән), "Корылышка каршы көрәш чаралары" (1925), "Крестьян мәсәләсе һәм ленинизм" (1927), "Беренче революциядә Казанда һәм губерниясында эшче-крестьян хәрәкәте" (1931) һ.б. хезмәтен китап итеп чыгара. Гомумән, Ф. Сәйфи-Казанлы үз чорының әдәби хәрәкәтенә бик актив катнаша. Муллауур Вахитов, Габдулла Кариев, Шәехзадә Бабич, Мәҗит Гафури, Шамил Усманов һ. б. турында мәкаләләр яза.

Халык комиссариатларында, газета һәм журналларда җаваплы эшләр башкару, төрле уку йортларында дәресләр алып бару, лекцияләр уку белән бер үк вакытта, Ф. Сәйфи-Казанлы үзенең әдәби эшчәнлеген дә туктатмый.

Гражданныр сугышы чорында языла башлаган "Дошманнар" исемле пьесасын төмәмлий. Әсәр 1921 елда Казанда "Милләт" типографиясендә һәм тулыландырылган нөсхәсе "Яңалиф" нәшриятында 1929 елда басылган.

Егерменче елларда Ф. Сәйфи-Казанлы бигрәк тә проза өлкәсендә актив эшлән. Аның "Зимагур", "Крушниклар", "Двор өендә" (1921-1925) дигән хикәяләрендә иске тормышның караңгы яклары хәтта натуралистик төгәлләкләре белән сурәтләнәләр. "Пани" (1923), "Елан токымы" (1931), "Кызыл эшелон" (1932), "Беренче адымнар", "Корбый иптәш" (1933) исемле хикәя һәм повестьларында гражданныр сугышы, колхозлашу чоры вакыйгалары күрсәтелгән иде. "Өч нарат" (1930) исемле романының да үзгәчә егерменче елларның ахыры, крестьяннарның күмәк хуҗалыкларга берләшә, дөресрәге — берләштерелә башланган чор алынган. Шул вакыттагы авыл тормышы, кешеләре, сыйбый көрәш күренешләре тасвирланган. Ф. Сәйфи-Казанлы үз әсәрләрендә үзәк геройларының эшен-хезмәтен генә түгел, эчкә доньясын да күрсәткәчә омтылуы белән шул чордагы каләмдәшләреннән шактый аерылып тора.

Ф. Сәйфи-Казанлының үзе исән вакытта дөньяга чыгып калган соңгы әсәре — 1935-1936 елгы сезонда Татар дәүләт академия театрында берничә тапкыр уйналган "Зөбәрҗәт" исемле пьеса булды. Ул 1936 елда "Совет әдәбияты" (хәзерге — "Казан утлары") журналының 5 һәм 6 нчы санында басылып чыкты. Утызынчы еллар уртасындагы татар драматургиясендә ул үзенең тематикасы, геройлары, сәнгатьчә эшләнеше белән Шәриф Камалның "Томан арты", Карим Тинчуринның "Алар өчүз иде", Тажин Гыйззәтнең "Мактаулы заман" кебек әсәрләре белән бер дәрәҗәдә иде.

Ф. Сәйфи-Казанлы татар классик әдәбиятын өйрәнү һәм аны пропагандалау буенча да зур эш башкара. 1929-1931 елларда ул Г. Тукайның — өч, Г. Камалның ике томлык җыентыкларын төзеп чыгара. 1930 елда аның "Өч татар классигы турында" (С. Сүнчәләй, Г. Камал, Ф. Әмирхан) дигән тәнкыйть мәкаләләре аерым китап булып нәшер ителә.

Гаятә катлаулы, авыр һәм болгавыр чорга туры килде Ф. Сәйфи-Казанлының егерменче еллар ахыры һәм утызынчы еллар башындагы иҗаты. Пролеткультчыларның вульгар-социологик карашларыннан чыгып, ТАПП (Татарская ассоциация пролетарских писателей) җитәкчеләге аерым өлкән буын язучыларны "юлаучылар" ("попутчики") дип атады, "йә дус, йә дошман" дигән лозунг күтәрде. Г. Камал, Ф. Әмирхан, Дәрмәндкә — "либераль буржуа язучылары", Г. Тукай, М. Гафури, Г. Ибраһимов, Ш. Камалга "вак буржуаз язучылар" дигән бая тагылды. Ф. Сәйфи-Казанлы да "Октябрь революциясенә кадәр татар буржуаз әдәбияты". (Совет әдәбияты, 1934, 7 сан) дигән мәкаләсә шул еллар җимешә. Нихәл итсәң, үз чорының каты авыруы иде бу. Аның инфекциясә — шул замандагы һәм гомуми һәм әдәби атмосферада барлыкка килгән иде...

1934 елның августында СССР Совет язучыларының Беренче съездында Татарстан делегатларынан берсе буларак катнашкан Ф. Сәйфи-Казанлы зур рухи күтәрәнгәчкә белән: "Мин съезддан язучылык профессионалының социалистик илне төзүдә җаваплылыкта инженердан, архитектордан, профессордан, җаваплы совет эшчеләреннән — гомумән, җаваплы эшчеләргә һәрберсеннән ким түгелгәнә ышанып кайттым". — дип язды. ("Совет әдәбияты", 1934, 10 сан).

Эшкә зур дәрте, көч һәм әдәби сәләте булган әдипнең иҗат планнары күп иде. Ләкин алар тормышка ашмый калды. Ул да репрессия капканына эләкте һәм аның гомер юлы 1938 елның 5 августында өзәлде.

Нур Гыйззәтуллин

Укучы сүзе

“Татар теле, балакайлар, авыл урамын чыкканчы гына кирәк, шуннан соң анын бер генә тиенгә дә кирәге калмый”, — дип әрнеп әйтәләр иде без бәләкәй чакларда.

Әлеге сүзләргә безнән әнкәйләр бөтенләй йөдәгәннән әйткәннәрдер, мөгаен. Ләкин бүгөн дә әле укымышлы дип саналган кайбер кешеләр авызыннан андый репликаларны ишетергә була. Шулай, Алматы шәһәрində бик абруйлы кешеләр жыелган бер мәжлестә нәзакәтле генә бер ханым болай диде:

— ...Татариядан читтә яшәгән татар татар теленң тиешекле бер тиенгә дә кирәге юк!..

Минем кызып китә торган гадәтне беләләр, шуна күрә берәз кыздырып алмакчы булдылар шикелле. Мин кызмадым, туган телнән кирәклегә хакында фәлсәфә сатарга да ашыкмадым, ә үзем дә сизмәстән жырлап жибердем:

Кара итекләрем киеп,
Дәртләнеп биер идем.
Күзләренә генә карап:
“Яратам!” — дияр идем...

— Шушы жыр нәрсә турында икән, милләттәшләр?

— Гомере бусе чабата үрәп, көтү көткән татар хакында инде, — диде теге ханым.

— Юк, мәхәббәтән белдерергә кыюлыгы житмәгән егет турында булса кирәк...

— Минемчә, бу — шәһәрлә итек юнәтеп, авылга кунакка кайтырга жаен таба алмый йөрөгән егет зарлары...

— Картаеп, жүне киткән картка кагылышлы бугай...

— Алай гына түгел шул, жәмәгәт! Аны Әфганстаннан гарипләнеп кайткан егет жырлаган иде... Татарынын дүрт кеңә юллык жырлары — аларда халкыбызнын үткәне, бүтөнгесе, киләчәге. Менә шушы жырларыны жырлар өчен, ә жырлый белмәсән, кеше жырлаганны аңлап тыңлар өчен генә булса да, татар телен белү кирәктер дип уйлойм!..

Мәжлестә тынлык урнашты.

“Татар теле кухня теленә әйләнмәсен иде”, — дип борчылар зыялыларыбыз.

Мин тел белгече түгел, шуна күрә кухня теленә нәрсә икәнән бик аңлап бетермим. Шулай да үз фикеремне әйтмәкче булам. Менә шөкер дияр идек, әгәр ул — татар теле — кухня теле була алса! Кухня теле — әдәби телнән тамырлары бугай. Кухняда — әбиләр, әниләр, алар янында — балалар. Сабыйлар туган телнән аһәңен кухняда ишетеп үсәргә тиеш. Моннан мәхрүм ителсәләр, алар матур итеп татарча сөйләшәргә өйрәнә алмыйлар, телләренә чит тел акценты килеп кушыла. Ләкин күп кухнялардан татар теле әллә кайчан куып чыгарылды инде, бу — чынлап та фәжигәле нәрсә.

“Казан утлары”нын яна санын кулга алдым, тышлыгына Кубрат хан хәзинәсе сүрәте төшерелгән, тиражы 14.000, ә “Кыйссалар Иосиф” әсәре басылган номеры (1988, № 3) 66749 данә булган... Газета-журналлар саны артты, халык хәерчеләнде, дибез. Шулайдыр да, бәлки. Тик 7 миллион татар арасында әдәбиятыбызнын флааманы булган “Казан утлары”на язылгылык йөз генә мен “байлар” табылмас идемени? Табылур иде. (Әле бит анын хакы да кыйммәт түгел). Әдәбиятны яратучылар беттәме? Юк, бетмәде. Минемчә, татарча укый-яза белүчеләр саны азайды һәм күзгә күренеп кими. Әйткәнәмчә, безгә — алтмышны узып киткән кешеләргә — аз гына булса да, татар теле элөгеп калды, ә сонрак туганнар русча укыдылар.

Дорес, Уфада татар гимназиясы ачтылар. Ләкин 300 мең татар яшәгән шәһәргә бер гимназиянын тәәсире әллә ни зур булмас кебек. Телебезне һич югында кухняга кире кайтарасы иде. Чөкөрдәшөп чәй эчәр өчен генә булса да.

Без авылда укыган вакытларда абруйлы гына укытучы апаларыбыз: “Татар теле — бик ярлы тел, ана күп сүзләр фарсы, гарәп, төрек телләреннән үтеп кергән”, — дип сөйләшәләр иде (шулай итеп бездә туган телгә мәхәббәт “тәрбияләгәннәр”дер инде). Бер телдән икенчә телгә сүзләр күчү — табигый хәл, монда уфтанурлык та, көенерлек тә эш юк. Менә үзөбезнән күз алдында гына да рус теленә күпме чит сүзләр килеп керде. Тик аларны дорес өйтеп, урынлы кулланырга кирәк. Телевизордан “президент”, “индидент”, “константировать” дип сөйли башласалар, мин, ике кулым белән йөземне каплап, экранга карарга оялып утырам.

Еллар үткәч, акны карадан аера белә башлагач, татар теленен бай һәм матур тел икәнен аңлады. Туган телебездә әдәби әсәрләр, фәннән, техниканын төрлө тармакларына кагылышлы хезмәтләр язарга, димәк, яшь буынга урта һәм югары белем бирергә мөмкин.

Мине телебезнең байлыгы белән беррәттән аның халык арасында һәм әдәбиятта ифрат оста итеп кулланылышы сокландыра. Менә бер мисал:

Өстәндегә күлмәгеннән изүе тармы әллә?

Күкрәкләренә сыймаслык хәсрәтән бармы әллә?

Шушы юлларның төп мәгънәсен иптәшләремә әйтеп бирмәкче булдым. Барып чыкмады. Сүзләренә эшләрүгә башка телгә күчереп булмый шикелле. Гомумән, татарның эчкә кичерешләрен рус сүзләре белән биреп бетереп булмый.

Татарлар нык таралып яши — бу аларның фажигасе, дибез. Ихтимал, фажигасе түгел, ә бер үзәнчәлегедер. Минемчә, халкыбызның таралып яшәве аның үсешенә уңай тәэсир ясамый калмады. Безнең заманда, әйтик, Татарстанда яшәгән татар яшләр өчен Казан вузларына, разнарядка буенча МГУга керү, һичшиксез, ансатрак иде. Ә руслар белән көч сынашу татарларны ныграк чыныктыра иде. Мин моны яхшы сиздем, чөнки югары белемне туган яктан ерак жирләрдә алырга туры килде.

Институтта 10-15 кенә бөртектә татар егетләре укый идек. Ничектер, бик тиз дулашып киттек, аралашып яши башладык. Укуда алдан барабыз, колхозда батырып эшлибез, жәмәгәт эшләренә актив катнашабыз, үзешчән сәнгатьтә сынатмыйбыз. Безнең шулай иплә яшәвезне шәйләми, сизми калмадылар, әлбәттә. “Сез ничек барысына да өлгәрәсез, һәр эштә алдан барасыз?” — дип сораган кешеләр күп булды. Төрттүгәннәр дә, көнлөшкәннәр дә, бәлки, сокланганнары да булгандыр алар арасында. “Без бит — татар егетләре, безгә башкача мөмкин түгел”, — дип, көлеп, җавап бирә идек. Әйе, татарлык безне берләштерә һәм көч бирә иде. Идел-Урал төбегеннән ераграк киткән сәен халкына булган мөхәббәт арта, татарлык үзен ныграк сиздерә.

“Нәрсә соң ул татарлык?” — дип сорыйлар. Мин аны төгәл генә белмим, бәлки ул илаһи сиземдер. Ә тышкы кагылышына килгәндә, аны гади генә иттереп әйтә алам. Менә селлык тарихыбыз һәм мәдәниятебез, көмеш кыңгыраудай чыңлап торган телебез бар. Аларны безгә мирас итеп ата-бабаларыбыз калдырган. Менә шул мирасны өйрәнү, саклау, аны тагын да үстерү һәрбер татарга фарыздыр.

Татарны татар иткән күп санлы әхлак кануннары бар. Менә шулар арасынан иң кадерлеләрен сайлап алып, 15-20 гена пункттан торган әхлак кагыйдәләре төзисе иде. Ул кагыйдәләргә беренчәсе болайрак янгырарга тиеш: “Туган теленә белмәү — бик зур әдәпсезлек. Балага матур милли исем бирү, туган телдә сөйләшкәргә өйрәтү — ата-ананың иң изге бурычларының берсе”. “Бер генә татар баласы да ятимханәдә тәрбияләнәргә тиеш түгел, татар кешесенен, кул сузып, хәер сорашуы бөтен милләт өчен оят”. Кагыйдәләргә азагындарак мондый да зарар итмәс: “Татарның катнаш никахларга кәрмәве хәерлерәк”.

Катнаш никахлардан туган балалар, башлыча, татарча тәрбия алмый. Күпме балаларыбыз казакъ, үзбәк, кыргыз, рус, яһүд, башкорт һ. б. булып киттеләр. Катнаш никахлар әлләни нык та булмый, бик еш таркала. “Сөю, ярату, мөхәббәт дигән бөек тойгылар да бар бит әле”, — диярләр. Бар ул, бар, моңа күз йомып та, аны инкяр итеп та булмый. Мөхәббәт синнән-миннән сорап тормый: өөрмә булып күнеленә килеп керә дә, бөтен тәненнә, жанынны чорнап ала. Тик өөрмә булып килеп кәргән мөхәббәт давыл булып чыгып та кача. Давылдан соң нәрсә калганы билгеле инде...

Безнең халыкка итагатылеккә, ихтирамлылыкка нигезләнгән, йомшак жылы жылдай мөхәббәт хас бугай. Шунцы өчен халкыбыз матур йолалар тудырган: шулар арасында — кызлар күзләү, таныштыру, кавыштыру, кодалаулар. Ничек тә яшләрәгә үзәнә тин булырлык ярлар табарга ярдәм иткәннәр, юллар күрсәткәннәр...

Күп кешеләр сою-сөөлүнә үткән заманда сөйләшкән: “Без бит бик яратышып өйләнешкән идек...” Ә инде: “Без бит бер-беребезне яратып яшибез!” — дигәннәренен саны, кызганычка каршы, азрак.

Минем хәтердә бер никах мәжлесе сакланып калган — бүлмә ярыгынан карап торган идем. Мулла бабай, догаларын укып бетергәч, татарча теләкләр теле башлады. “Мөхәббәтегез көннән-көн арта барсын, балалар”, — диде ул. Менә шундый мөхәббәт кирәктер шикелле матур итеп тормыш көтәргә!..

Инде нәтижә ясыйк. Татар теленә килчәге бөтен жир шарына таралган татарларның үз кулында! Аны, татарлык идеясен алга сөрәп, һәрбер гаиләгә, һәрбер куфияга кайтарырга мөмкин. Бу эштә башлап йөрүчеләр һәр төбәктән үзәндә булырга тиеш. Казан, нурларын сибеп, аларның барасы юлларын аяктыртып торырга тиеш!..

Сөзгә ихтирам белән:

У. ХӘЛИЛ,
Уфа шәһәре.

Xormstle . Qaxan utlaro!

Sine kotep alop, jaratop uquclarni bersimen.
Bu Xurnalni kyp jollar indi aldarim.

He mens 1997 jolnı, 10ci nomerın alop (bergoz-
laj sonlabaraq kilep qito bit ul), in berence bitlınıdo
baslojan zur jubilejovıns qotlap alojan telegrammalar-
ni uqodım da, nindi matur syxlı jarojannar, min do
noq şulaj uylıjı bit dip, hımmıseren telıxlonek do
xıplap, eemısn alarnı qabatlap, quzılop utıram.
Allı do Yuxıne hım Sine beı jaratırloq itep eılrı coıa-
ruı xormıstırlıne bu bıjım belı cın kypılemıne qot-
lap, telegrammalarda jarılojan ırge telıxlonek barıı da
atılarnı emere belı qabul bulısn telıp qalam!

Qıdstemı, in eık xurnalnı eıtlıgen qarap coıqıac,
baıta latın ımılasında uqu ırnıxlıne kypısem kilep, şı-
nı eılrı taptım. Lkıı... , acıqtan-acıq, tırtoja fıtkıne-
mı qafı iteger, ul mıza oıamadı. Bu jarı bit be-
nenı tygel! Allı berencedı alop, 9 klası beterınce
(1933-1942 jollar) şıı ımıla belı uqodım. Beınenı-
nı nındılıgen kypıster oın xatımnı mens şıısn be-
lm jarım.

"z, o, y" xıreplıne ırnına olırens noıqtalar qujılojan
"a, o, u" xıreplıne uqırga oıımye bık qıjon, "o, b"
ırnına "ı" gı oxıagan. "ı" jarılojan syxlıne uqu boteı
loj jat bulıp toıra kebek.

Qamımnı, bu olge itep bırelıjı jarıularnı uquı da
qıjon, matur da tygel. Igıı do latın ımılasına kypı
bulıa, jarı mens şıı beınen bısn uqılojan caıtaıgı-
caıga kypılsen ide ul.

Seınen barıojıns da jarıa tuojı 1998 jol belı
qotlap, arın hımmıgeıgı do noıle sılomıstlek, zur
bıxetlı alop kılın telıp. kyp sılomıne belı

Xıns fıılmarııa.

452115. Baıqortostan, Hııjı
rajons, Jarıa Sııpı adıle.

Саимә Ибраһимова

*Танылган журналист һәм тәржемәче
Саимә Ибраһим кызы Ибраһимовага
70 яшь тулды.*

Саимә Ибраһимова Татарстан Жөмһүриятең Сарман районы Зур Нөркәй авылында дөньяга килә. Актаныш районының Пучы урта мәктәбен (1946), Казан дәүләт педагогия институтының урыс-татар бүлеген (1950) тәмамлый. Өч ел авылда балалар укуытканнан соң, яшь кыз үзенең тормыш юлын Казан белән бәйли: Татарстан китап нәшриятында мөхәррир, "Азат хатын" (хәзерге "Сөембикә") журналында әдәби хезмәткәр булып эшли (1954-1960). 1961 ел башыннан аны яңадан чыга башлаган "Яшь ленинчы" (хәзерге "Сабантуй") газетасына эшкә чакыралар. С. Ибраһимова бу газетта 23 ел дәвамында әдәби хезмәткәр, әдәбият-сәнгать бүлегә мөдире, җаваплы сәркәтип вазифаларын башкара. Соңгы елларда, заманалар авырлашып-болганып киткәч, ул — "Мәдәни жомга" атналык газетасының әдәбият бүлегә мөдире. Һәрвакыт ачык йөзле, киң күңелле, кешеләргә ярдәмчел бу тынгысыз журналистны татар зыялылары яраталар, хөрмәт итәләр.

С. Ибраһимова — талантлы тәржемәче. Татар теленең нечкәлеген-тәмен тоеп тәржемә иткән китаплары арасыннан А. Зегерс хикәяләре, И. Ефремовның "Андромеда томанлыгы" романы, Р. Стивенсонның "Кара ук" романы, С. Григорьевның "Александр Суворов" повесте, А. Чехов "Хикәяләр"е һ.б. китаплар бар. Аларны бигрәк тә балалар-яшүсмерләр яратып укый.

С. Ибраһимова шулай ук татар балалар язучылары Абдулла Алиш, Госман Бакир, Абдулла Әхмәт, Дәрҗия Алпакова, Ләбибә Ихсанова әсәрләрен татарчадан урысчага оста тәржемә итүе белән дә танылды.

Әдәбият-журналистика өлкәсендәге хезмәtlәре өчен С. Ибраһимова Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре дигән мактаулы исемгә лаек булды. Ул — 1977 елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы.

*Каләмдәшебез Саимә Ибраһимовага киләчәктә дә иҗади уңышлар
телибез! Бәйрәмеgez котлы булсын, Саимә ханым!*

РӘСМИ ХӘБЭРЛӘР

РФ ДӘУЛӘТ ДУМАСЫ РӘИСЕ -
КАЗАНДА

12-13 февраль көннәрендә Татарстан башкаласында Россия Федерациясе Думасы Рәисе Г. Селезнев булып китте. Визит барышында ул Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев, ТР Дәүләт Советы Рәисе В. Лихачев, Татарстан халык депутатлары белән очрашып сөйләште. Мәскәү кунагы Казан дәүләт университеты, мәркәзбездә Ирек майданындагы Зур концерт залы, Горбунов исемендәге Казан авиация берләшмәсе, "Майский" совхозы, Рамазан мәчете, Раифа монастыре белән дә танышты. Аннары ул "Татарстан" телеканалы оештырган турыдан-туры эләмтә тапшыруында катнашты. Шуңдый ук сөйләшү-әңгәмә республикабыз радиотыңлаучылары белән дә үткәрелде.

ТАТАРСТАН МӨСЕЛМАННАРЫ
КОРЫЛАТЕНДА

14 февральдә Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасында Татарстан мөселманнарының берләштерелгән корылтае булды. Анда 848 мәхәлләдән 690 делегат катнашты. Корылтай Татарстан мөселманнары Диния нәзарәте нигезләмәсен (уставын) раслады. Яшерен тавыш бирү юлы белән Госман хәзрәт Исаков — мөфти, Валиулла хәзрәт Ягъкуб — мөфтинеч беренче урынбасары, Габделхак хәзрәт Саматов баш казый итеп сайланды.

Корылтай эшендә Татарстан Җөмһүрияте Президенты М. Шәймиев катнашты һәм чыгыш ясады.

ОЛУГ ШӘХЕСКӘ БАГЫШЛАП

24 февральдә Татарстан Җөмһүриятең милли китапханәсендә Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы үткәрелде. Ул татар халкының оялган заты булган Гәиз Исхакийның тууына 120 ел тулуга багышланган иде.

Башкарма комитет рәисе Индус Таһиров җитәкчелегендә үткән алегә жәңдә милләтбездә күренекле галимнәр, язучылар катнашты.

ИҢ ӨЛКӘН ГАЗЕТА ЮБИЛЕЕ

13 февральдә Мамадышта "Нократ" исемле район газетасының һәм басмаханәнең 80 еллык юбилеега багышланган таңтана булып үтте. Бәйрәмгә Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министры И. Әхмәтжанов, җөмһүриятебезнең журналистлар берлеге идарәсе рәисе Р. Ратникова, "Ватаным Татарстан", "Татарстан яшьләре" газеталарының баш мөхәррирләре Г. Шәмсетдинов, И. Шәрәфиев, "Идел" журналының баш мөхәррире, язучы Р. Низамиев һ. б. кунаклар килгән иде. Таңтана барышында редакция һәм басмаханә коллективларына, күпсанлы эшче-авыл хәбәрчеләренә ТР Премьер-Министры Ф. Мөхәмәтшинның котлавы ыглан ителде. Район хакимияте башчысы Ә. Гобәйдуллин "Нократ" газетасы баш мөхәррире З. Хәсановка, басмаханә директоры В. Гыйззәтуллинага, журналистларга һәм басмаханә хезмәткәрләренә, матбугат активистларына истәлекле бүләкләр, Мактау дипломнары тапшырды.

ӘДӘБИЯТ-СӘНГАТЬ ДӨНЬЯСЫНДА

НУРАЛТА — "ӘДӘБИЯТ КӨННӘРЕ"

13-14 февраль көннәрендә Нурлат районында "Әдәбият көннәре" уздырылды. Идарә рәисе Р. Мөхәмәдиев җитәкчелегендә бер төркем язучылар (алар арасында Г. Ахунов, А. Гыйләзжев, Г. Зәйнашева, Т. Галиуллин, М. Маликова, М. Шифапов, Хәйдәр һ. б. бар) мәктәпләрдә, мәдәният йортларында булып, үзләренең укучылары белән очраштылар. Район хакимияте башчысы — Татарстанның халык депутаты Ф. Сигабадуллин Татарстанның халык язучысы А. Гыйләзевны, 70 яше тулу уңае белән ихлас күңелдән котлап, аңа кыйммәтле бүләк тапшырды.

"Әдәбият көннәре"ндә катнашучылар, 14 февраль көнне кичен, Ульяновск өлкәсенең Димитровград (Малакәс) шәһәрində булып, шагыйрь һәм рәссам Гакыйль Сәгыйровны 60 яшьлек юбилее белән тәбрик иттеләр.

Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында, зурлап, Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисткасы Нәжибә Ихсанованың юбилей кичәсе үткәрелде. Татарстан Президенты, Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты исеменнән атаклы артистканы ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, шагыйрь Ренат Харис тәбрикләде. Жәмһүриятебезнең сәнгать осталары, артистканың якташлары — азнакайлылар зур концерт куеп сөендерделәр. Нәжибә ханым исә үзе катнашкан иң әйбәт спектакльләрдән өзелкәр уйнап күрсәттә. Тамашаны мәшһүр драматург Туфан Миңнуллин алып барды.

ЖУРНАЛЫБЫЗНЫҢ

900 НЧЕ САНЫНА БАГЫШЛАП

22 февральдә Казанның Дәрвишләр бистәсендә Сәедгалиев исемендәге мәданият сараенда "Казан утлары" һәм аның дуслары" дигән исем астында әдәбият-сәнгать кичәсе булып үттә.

Ул "Казан утлары" журналының 900 нчы саны чыгуга багышланган иде. Кичәдә язучылардан Резеда Вәлиева, Фәат Галимуллин, Шәһинур Мостафин, Татарстанның халык артисты Мингол Галиев һәм аның шәкертләре Роза Галиева, Шәүкәт Хөсәенов, Радик Каюмов, һавәскәр жырчыларның Бөтенсоюз конкурслары лауреатлары Люция Мөхәммәтдинова, Кадрия Габизова, яшь музыкант Сарвиназ Гаязова һәм әлеге мәданият сараенның халык био ансамбле кызлары-егетләре чыгыш ясады.

Әлеге очрашуну мавыктыргыч итеп үткәрүдә Казан шәһәренең берләштерелгән үзәк китапханәсе һәм аның филиаллары хезмәткәрләре Тәскирә Юзлекәева, Сәрия Гаязова, Фәния Надыйрова, Фәрида Димөхәммәтова, Ләлә Төхвәтуллина һ. б. зур көч куйдылар.

1998 елда республикабызда чыгучы газета-журналларның тиражлары нинди? Шул сорау белән кызыксынып, без аларның беренче санинарына күз салдык. Журналлар арасынан "Казан утлары" — 14 мең, "Мәгариф" — 25 мең, "Татарстан" — 2809, "Сөембикә" — 18.839, "Чаян" — 18.604, "Идел" — 6.159, "Мирас" — 4.356, "Аргамак" — 2300, "Ялкын" — 11.338, "Салават күпере" — 19.700, "Сәбыйга" — 9 мең данәдә чыккан. Газеталардан "Ватаным Татарстан" — 44.031, "Шәһри Казан" — 10 мең, "Татарстан яшьләре" — 141.127, "Мәдәни җомга" — 6 мең, "Мәгърифәт" — 13.100, "Сабантуй" — 13.200, "Юлдаш" — 100 мең, "Татар иле" — 3500, "Заман" — 6.500 данәдә басылган.

Татар әдәбияты зур югалту кичерде: озакка сузылган каты авырудан соң, шушы елның 17 февралендә, 73 нче яшендә фронтовик-язучы Гүрий Тавлининың йөрәге тибүдән туктады.

Үткен каләмле, халыкчан йөгәрек телле бу әдипнең тирән эчтәлекле әсәрләре — "Афәт" романы (иң элек ул безнең "Казан утлары" журналында дөнья күрде), "Сары йфраклар коела", "Йолдызлар безгә янәшә", "Төвәккәл таш яра", "Алгы сафта" һ. б. исемдәге китаплары кинәт катлау укучыларының тирән ихтирамын казанды, татар әдәбияты хәзинәсен баетты.

Без, "Казан утлары" журналы редакциясе хезмәткәрләре, Г. Тавлин гаиләсенең, якыннарының тирән кайгысын уртаклашабыз.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Болгар кызы рәсеме.

Р. Мөхәммәтҗановның «Шәһри Болгар» альбомынан.

ЯҢА КИТАПЛАР

Равил ӘМИРХАН. **Иманга тутгырылык.** *Фәнни мәкаләләр, очерклар, эссе һәм рецензияләр.* — Казан: Татар. китап нәшр., 1997. — 384 бит. Тиражы — 3000 данә.

Тарих фәннәре докторы Равил Әмирхан-ның күләмле бу хезмәте татар халкының күп гасырлык рухи-мәдәни мирасын өйрәнүгә багышланган. Китап — авторның “Ижади талпыну” дип исемләнгән кереш сүзе белән башланып китә. Ә төп хезмәт үзе өч зур бүлектән тора. Беренче бүлек — тарих-сәясәт, икенчесе — мәгърифәт, өченчесе — матбугат, тел, әдәбият мәсьәләләренә багышлана. Тагын да конкретрак әйткәндә, укучы бу хезмәттән а) вәждан иреге, азатлык өчен көрәш, милли фиркалар, яшерен жәмгыятьләр, иманга тутгырылык, милләт яшәеше, б) татар мәгърифә, аерым уку йортлары, дәреслекләр, мәдәният әһелләре, в) матбугат, цензура, классик мирас, әдәбият, тел һ. б. күп кенә мәсьәләләр буенча мәгълүмат хасил итә ала. Шунның белән бергә бу китап аркылы олуг тарихи шәхесләренн (Р. Фәхретдин, Г. Баруди, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, М. Ф. Туктарый, М. Гали һәм башкалар үрнәгендә) киң кырлы эшчәнлегә, төрле чор зыялыларының ижатына бәяләмәләр белән танышырга, авторның теге яки бу шәхескә, күренешкә карашын ачыкларга, аның үз мәсләге, кыйбласы турында нигезле хөкем йөрттергә мөмкин. Кыскасы, галим заманыбыз һәм укучыларыбыз өчен гаять актуаль булган проблемалар күтәрә.

Китапта шулай ук Равил Әмирхан хезмәтләренен кыскача библиографиясе һәм үзе турында белешмә дә бирелгән. Басманы матбугатка әзәрләүче мөхәррир — Равил Рахман.

РАВИЛ ӘМИРХАН

ИМАНГА
ТУТГЫРЫК

Шагыйрә Шәмсия Җиһангирова

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLAR
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)